

ПРВИ ОКРУГЛИ СТО

ШУШЊАР 1941.

*Зборник саопшћења,
свједочења и докумената*

ОШТРА ЛУКА
1. АВГУСТ 2008.

ПРВИ ОКРУГЛИ СТО
ШУШЊАР 1941.
ЗБОРНИК САОПШТЕЊА, СВЈЕДОЧЕЊА И ДОКУМЕНАТА

Издавачи

Општина Оштра Лука

Удружење расељених Сањана „Санска огњишта“, Бања Лука

Агенција за издавачку дјелатност „Слово“ Бања Лука

За издаваче

Дрена Курица

Чедо Мајкић

Милан Дашић

Главни уредник

Проф. др Владимир Лукић

Извршни уредник

Гојко Чичић

Редакциони одбор

Проф. др Владимир Лукић

Ранко Павловић

Михајло Орловић

Лектори

Ранко Павловић

Слађана Гостић

Превод на енглески

Светлана Митић

Драгана Ратковић

Фотографије

Милан Дашић

Чедо Мајкић

Владимир Бибић

Прелом и дизајн

Ванеса Ковач

Штампарија

За штампарију

Тираж: 2000

ШУШЊАР 1941.

*Зборник саопшћења,
свједочења и докумената*

Оштра Лука
2008.

САДРЖАЈ

ШАНСОНА О 5 ХИЉАДА МРТВИХ СРБА НА ШУШЊАРУ, <i>Боро Капетановић</i>	7
УМЈЕСТО ПРЕДГОВОРА	9
ЖИВОТ У УСПОМЕНАМА, <i>Дрена Курица</i>	10
ШУШЊАР НИЈЕ И НЕЋЕ БИТИ ЗАБОРАВЉЕН, <i>Чедо Мајкић</i>	10
ИСТИНА, САМО ИСТИНА, <i>Проф. др Владимир Лукић</i>	11
ПРЕД СУДОМ ПРАВДЕ И ИСТИНЕ, <i>Рабин Јозеф Атијас</i>	13
ЗНАЧАЈ ПРИКУПЉАЊА ГРАЂЕ, <i>Мр Драган Давидовић</i>	14
БЕЗ ПРАВА НА ЋУТАЊЕ, <i>Бранислав Дукић</i>	15
ПРЕД СУДОМ У СТРАЗБУРУ, <i>Гојко Кнежевић</i>	16
ИЗГРАДИТИ ЦРКВУ НА ШУШЊАРУ, <i>Милорад Јањетовић</i>	17
РИЈЕЧ СРПСКИХ ПИСАЦА, <i>Зоран Костић</i>	18
ДА СЕ НЕ ЗАБОРАВИ, <i>Драган Дивјак</i>	20
ИСТОРИЈСКИ ДАН ЗА ОШТРУ ЛУКУ, <i>Петар Миловац</i>	21

*Саопшћења,
свједочења и докуменати*

ЖРТВЕ РАТА 1941-1945. ОПШТИНЕ САНСКИ МОСТ ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1964. ГОДИНЕ И ДО САДА ИЗВРШЕНОЈ РЕВИЗИЈИ ПОПИСА, <i>Јован Мирковић</i>	25
НДХ – ЗЛОЧИНАЧКА ДРЖАВА, <i>Петар Додик</i>	61
ГЕНОЦИД У САНСКОМ МОСТУ, <i>Софија Праћа-Вељовић</i>	73
СУЂЕЊЕ РАТНИМ ЗЛОЧИНЦИМА, <i>Бранко Ј. Бокан</i>	99
ШУШЊАР КОД САНСКОГ МОСТА (1941 – 2004.) Геноцид над Србима и Јеврејима на Илиндан 1941., <i>Др Милан Булајић</i>	105
СЈЕЋАЊА на страдање српског и јеврејског народа 1941. године у Санском Мосту, <i>Јудита Албахари-Кривокућа</i> ...	129

СЕЋАЊА НА РАТНЕ ДАНЕ 1941. ГОДИНЕ,	
<i>Др Недељко – Шуле Миличевић</i>	131
О ДЈЕТИЊСТВУ И О ШУШЊАРУ, <i>Миодраг - Мића Везмар</i>	137
ЗЛОЧИНИ У САНСКОМ МОСТУ, <i>Милан Црномарковић</i>	143
ШУШЊАР 1941. ГОДИНЕ, <i>Драго Трнинић</i>	155
ЧИЊЕНИЦАМА ДО ИСТИНЕ	
/Per argumenta ad veritatem/, <i>Душан Богдановић</i>	159
СЈЕЋАЊА ИЗ САНСКОГ МОСТА, <i>Луна Албахари</i>	167
БОЛНА СЈЕЋАЊА КОЈА НЕ БЛИЈЕДЕ, <i>Душко Радић</i>	171
ДЕВЕТОРО РАТНЕ СИРОЧАДИ ДУШАНА	
И ДРАГЕ ДЕЛИЋА ИЗ КРУХАРА, <i>Зорка Делић-Скиба</i>	183
ЗЛОЧИН ЉУДСКИХ НАКАЗА, <i>Стојанка Мијатовић-Ерцег</i>	199
У СПОМЕН УБИЈЕНОМ ОЦУ МИЛАНУ И СТРИЧЕВИМА,	
СТЕВАНУ И ДУШАНУ, <i>Букашин М. Давидовић</i>	227
ШУШЊАР, УСМЕНО ПАМЋЕЊЕ, <i>Здравко Кеџман</i>	245
КЊИЖЕВНА МАНИФЕСТАЦИЈА “ШУШЊАР”	
И ШУШЊАР КАО ИНСПИРАЦИЈА У КЊИЖЕВНИМ	
ДЈЕЛИМА, <i>Душан Праћа</i>	249
ПРИЧЕ О УЖАСИМА, <i>Михајло Орловић</i>	253
ДОВОЉНО КОНОПАЦА И КУРШУМА ЗА СРБЕ, <i>Божо Раковић</i>	257
ЗЛОЧИН НА ШУШЊАРУ ЗВАЛИ СМО ПОКОЉ, <i>Миленко Башић</i> ...	259
СВАКО ЗЛО НЕКО ПРЕЖИВИ ДА БИ	
ИСПРИЧАО ИСТИНУ, <i>Перо Вукић</i>	261
ОТАЦ ЈЕ ЗАПЛАКАО, <i>Славко Ачић</i>	263
ИЗ ШУШЊАРА ЈЕ ДУГО ТЕКЛА КРВ, <i>Душан Ачић</i>	265
ОНИ СУ ПОГАЗИЛИ РИЈЕЧ, <i>Ђуро Веселиновић</i>	267
УБИЛИ СУ МИ ДВА БРАТА, <i>Зора Мајкић</i>	269
ПРЕПИСИ ДОКУМЕНАТА	271
ЗАКЉУЧЦИ	277
ЉУДСКА И МОРАЛНА ОБАВЕЗА, <i>Проф. др Владимир Лукић</i>	281
ЗАВРШНА РИЈЕЧ, <i>Дрена Курица</i>	283

Боро Капетановић

**ШАНСОНА О ПЕТ ХИЉАДА
МРТВИХ СРБА НА ШУШЊАРУ**

1.

ПЕТ ХИЉАДА ЗВЕЗДА У ТАМИ
СВИЈЕТЛИ НЕВИНО КО ЈАГОДЕ
ПЕТ ХИЉАДА СРБА У ЈАМИ
МНОГО ЈЕ МНОГО ГОСПОДЕ!

Сунце се рађа иду они
Сански Срби у колони
Везани неми цестом санском
У страшном дану Илинданском

Шушњарском страном кад су се пели
Као у небо анђели бели
Ишли су тихо ишли лагано
Као вали твоји лети Сано

Замисли слику најмилија
На Шушњар у смрт пешице
Маршира свети Илија
И пет хиљада светаца

ПЕТ ХИЉАДА ЗВЕЗДА У ТАМИ
СВИЈЕТЛИ НЕВИНО КО ЈАГОДЕ
ПЕТ ХИЉАДА СРБА У ЈАМИ
МНОГО ЈЕ МНОГО ГОСПОДЕ!

2.

Ко сански Срби на Илиндан
Тако страдају богови
Нож у души и у грлу
У срцу колац глогови

У месу тупа ћускија
Цев у чело пикира
Маљ у руци крвника
У грудима секира

ПЕТ ХИЉАДА ЗВЕЗДА У ТАМИ
СВИЈЕТЛИ НЕВИНО КО ЈАГОДЕ
ПЕТ ХИЉАДА СРБА У ЈАМИ
МНОГО ЈЕ МНОГО ГОСПОДЕ!

1992.

УМЈЕСТО ПРЕДГОВОРА

У Оштрој Луци је 1. августа 2008, тачно шездесет седам година након стравичног илинданског усташког покоља у коме је између 7000 и 10 000 Срба и Јевјера тадашњег среза Сански Мост (тачан број још није утврђен, али се треба надати да ће то бити учињено у догледно вријеме) звјерски убијено само зато што су припадали другој вјери и другој нацији, одржан округли сто „Шушњар 1941.“

Организатори округлог стола били су општина Оштра Лука и Удружење расељених Сањана „Санска огњишта“ са сједиштем у Бањој Луци, а организациони одбор сачињавали су: Дрена Курица (председник), Чедо Мајкић (замјеник председника), проф. др Владимир Лукић, мр Драган Давидовић, Милорад Јањетовић, Радован Крејић, Дујо Миланко, Михајло Орловић, Ђуро Ђопић и Гојко Чичић.

У раду округлог стола, на коме је поднесено више од тридесет саопштења и свједочења, учествовало је око четрдесет историчара, друштвенополитичких радника, свједока страдања, књижевника, публициста, новинара и представника удружења и институција које теже да се спозна истина о страдањима недужног становништва у Другом свјетском и другим ослободилачким радовима и брину о очувању успомена на њих.

Округли сто, који је водио књижевник Ранко Павловић, отпочео је књижевник Боро Капетановић казивањем своје потресне пјесме о страдању на Шушњару, а послвије тога услиједила је молитва протојереја ставрофора Петра Миловца и рабина Јосефа Атијаса жртвама Шушњара. Они су уједно благословили овај скуп. Након што су гости поздравили скуп и пожељели му успјех, подношени су реферати и изношена свједочења, а на крају су, послвије дискусије, једногласно усвојени закључци, међу којима је један од најзначајнијих да се слични скупови одржавају и убудуће, јер је то један од најбољих начина да истина о страдању коначно изрони из заборава, у који је деценијама потискивана.

Саопштењима поднесеним на округлом столу и свједочењима оних који су избјегли усташкој ками и маљу, у овом зборнику додани су реферати и свједочења оних који нису били у прилици, због болести или из других разлога, да присуствују скупу у Оштрој Луци. Потресна свједочења оних који су случајно преживјели крвави усташки пир на Шушњару, забиљежио је публициста и књижевник Михајло Орловић.

Овај зборник објављује се на српском и енглеском језику, јер су организатори округлог стола „Шушњар 1941.“ увјерени да је то један од начина да истина о страдању српског народа продре и у свјетску јавност.

Дрена Курица, начелник општине Оштра Лука и председник Организационог одбора округлог стола „Шушњар 1941.“

ЖИВОТ У УСПОМЕНАМА

Даме и господа, уважени учесници Округлог стола »Шушњар 1941.«,

Желим да вас поздравим у име Организационог одбора, општине Оштра Лука, расељених Сањана и у своје лично име, и да вам пожелим угодан боравак у општини Оштрој Луци.

Добро је што данас говоримо о Шушњару, иако је од стравичног покоља прошло шездесет седам година. Треба свједочити о страдању Срба и Јевјера Сањана, дјецe, жена, старца. Сваки помен на њих продужава им живот, а ми овдје данас морамо и то да кажемо да се таква страдања ником и нигдје више не смију поновити.

Увјерена сам да ће рад овог округлог стола бити успјешан, што искрено желим, поздрављајући вас још једном.

Чедо Мајкић председник Удружење расељених Сањана »Санска Огњишта«, потпредседник Организационог одбора

ШУШЊАР НИЈЕ И НЕЋЕ БИТИ ЗАБОРАВЉЕН

Поштоване даме и господа, драги учесници,

Не кријем задовољство што данас видим оволики скуп на који сте се одазвали да бисмо говорили о страдању Сањана на Шушњару.

Ми из штурих писаних докумената знамо шта се на Шушњару 1941. године догодило, али живе ријечи до сада није било и нико до данас није ништа значајно урадио да би се саслушали живи свједоци,

да би се то записало и снимило, а постоји једна стара изрека да све што није записано није се ни догодило. А народ који није записао оно што му се догодило, може очекивати да му се то поново деси.

Знамо колико је Срба било у Санском Мосту 1941. године и свједоци смо колико их данас живи у Санском Мосту. Сански Мост ће врло брзо остати без Срба, као што је остао без Јевреја; не знам да ли у Санском Мосту живи иједан Јевреј. Циљ овога скупа јесте првенствено да се каже шта је ко урадио, шта нам је даље чинити и да садашњим званичним органима Санског Моста упутимо јасну поруку да Шушњар није заборављен, да Шушњар није мјесто гдје они могу да играју фудбал, да Шушњар није мјесто које они могу да скрнавe.

Увјерен да ћемо баш то и тако данас рећи, желим још једном да поздравим овај скуп и пожелим му успјешан рад!

Проф. др Владимир Лукић, члан Организационог одбора, председник ИО Удружења Јасеновац-Доња Градина

ИСТИНА, САМО ИСТИНА

Даме и господо, драги пријатељи, драги земљаци,

Дозволите да вас најискреније поздравим!

Посебну обавезу, задовољство и част имам да поздравим вас, драги преживјели свједоци, ви који сте стријељани, а неустријељени, пребијани, тучени и недотучени, ви који сте били бржи од зликовачких куршума, иако сте тада, били дјеца, односно, одрасла дјеца. Остали сте живи захваљујући вашој храбрости, срећи и Божијој помоћи до данашњег дана, носећи у себи, тугу, бол и ране на тијелу и у души за својим најближим чије сте посљедње муке заувјек запамтили. Будите поносни што сте смогли снаге да данас и послје 67 година свједочите о усташким злочинима, и то, о злочинима наших комшија Хрвата и муслимана, какве историја, а ни народно приповиједање, није забиљежило у вишевијековној историји Санског Моста.

Нема сумње да овим чином враћате велики дуг не само својим најближим, него, и свим жртвама режима Независне Државе Хрватске.

Први непотпуни попис жртва фашистичког терора у Санском Мосту извршен је 1964. године, који унеколико допуњен показује да је страдало око 7 000 Срба, а на Шушњару 5 500 стријељаних невиних грађана, сељака, радника, углавном мушкараца, свих узраста, и то само Срба и Јевреја - још једном наглашавам: на Шушњару су стријељани и сахрањени само Срби и Јевреји, и Шушњар је формиран искључиво као стратиште за ликвидацију Срба и Јевреја. Управо, зато Шушњар као Спомен-гробље треба ослободити свих идеолошких знамења и конотација, те му дати мјесто које му припада.

Преиначавати име Шушњара, китити га ореолом споменика антифашистичкј борби, звијездом петокраком, те послије завршетка прошлог рата порушити све споменике НОБ у Санском Мосту, а клањати ценазу на гробљу Шушњар, тј. српском и јевреском гробљу, много је, чак ако је у питању и покајање за дјела својих очева и дједова. То је без сумње један нецивизацијски чин, то је затирање правога имена Шушњара.

Без и најмање дилеме, на Шушњару поред крста, треба поставити и Давидову звијезду, да та два симбола буду показатељ, да два метра испод земље, заједно леже мртви Срби и Јевреји, који су страдали од исте злочиначке руке.

Управо због свега реченог, посебну захвалност дугујемо свим писцима реферата и свједоцима, како вама који сте данас овдје, тако и онима који нису могли да дођу.

Чињеница да сте именом и презименом цитирали и жртве и злочинце, говори сама за себе. Иако послије 67 година, ви сте на упечатљив начин дочарали шта се то све догађало у Санском Мосту на Илиндан 2. августа 1941, и не само те злогласне 1941. године.

Драги пријатељи,

Нисте на бољи начин могли да се одужите, својим најближим - очевима, мајкама, браћи, сестрама, рођацима, комшијама, једноставно речено, невиним Србима и Јеврејима, за које су зликовци Шушњар резервисали као њихово вјечно почивалиште, односно гдје је извршен невиђен геноцид и холокауст.

Велику захвалност дугујемо и оним писцима реферата који су стратиште Шушњар освијетлили и са других аспеката.

Припремајући овај округли сто многи су поставили више питања – зашто се о Шушњару ћутало, зашто је била јерес спомињати покољ на Шушњару и иначе у Санском Мосту, ријеч усташе и имена чак осуђених усташа, те зашто је први попис, и то непотпун, извршен тек 1964. године, Споменик подигнут 1972, а први округли сто организован ево тек 2008. године итд.

Веома је добро, што се ви, писци реферата - историчари, професори, књижевници, правници, научници и други, који сте данас своје радове ставили пред нас, нисте окретали наведеним питањима, већ вам је искључиви мотив била истина.

Убијећен сам да је судбина ове земље која се зове Босна и Херцеговина искључиво везана за истину и то само истину. У то име вас још једном поздрављам.

Рабин Јозеф Атијас

ПРЕД СУДОМ ПРАВДЕ И ИСТИНЕ

Драга браћо и сестре, поштоване даме и господо, драги учесници и уважени пријатељи,

Помолимо се и овај пут за покој страдалих Срба и Јевреја на Шушњару, светом страстишту побијених праведника, невиних жртава фашистичке Независне Државе Хрватске.

Шушњар свједочи о најстрашнијем злу које је нечовјек могао да учини човјеку. Кад бисмо све те животе, погашене на Шушњару 1941. године, сабрали у један временски оквир, било би то велико, огромно вријеме које је отето човјеку и свијету. Колико је људске среће, колико је љепоте, колико је умности људске, у сваком смислу људског постојања и наде, уништено за само дан-два дивљања и оргијања! Они који су то учинили онда и они који то минимизују данас, не вјерују ни у шта, ни у Бога, ни у било какву вриједност људског постојања.

На Шушњару је 1941. године отворена Пандорина кутија зла, која и данас лебди над Балканом. Треба вјечно да памтимо велику бол коју су душе овдје

покопаних праведника однијеле у вјечност. Немамо право да те истине заборавимо, али немамо право ни да их користимо за остваривање неких тренутних посебних политичких циљева. Будимо искрени саучесници у болу који је овдје нанесен човјеку и човјечности. Пуцати у једног човјека, значи пуцати у човјечанство – стара је мудрост, а овдје се убијало све што је хумано, све што је људско. Немојмо узимати улогу судије. Зло је пред судом вјечне правде и истине. Свједоци смо многих страшних несрећа у овим крајевима, али будимо и свједоци искорјењивања зла. Будимо свједоци среће, разумијевања и братских односа међу људима. Нека се Шушњар из 1941. године никоме више нигдје не деси. Нека то буде наш свети циљ, разлог нашега живота. Нека ово буду гробља, не само светих земних остатака ових праведника, него и гробља наше ужасне и мрачне прошлости. Оставимо нашој дјечи земљу љепшом и бољом него што смо је ми затекли. Нека макар они проживе у миру живот достојан човјека. Мир свим људима и народима, мир онима који долазе! Мир и благослов!

Мр Драган Давидовић, историчар, генерални директор РТРС

ЗНАЧАЈ ПРИКУПЉАЊА ГРАЂЕ

Историчар сам и био сам пред сам рат узео једну огромну људску и историјску тему да обрадим - страдање, логоре, затворе и стратишта у Босанској Крајини, а између осталих и у Санском Мосту. Рат је помео све оно што смо покушали да радимо на прикупљању документације.

Овај округли сто је нешто што представља прекретницу у нашим даљим односима према жртвама, истраживањима у Сани и не само Сани, него и у Приједору, Јасеновцу, Дубици, Градишци... Молим вас да са овог мјеста позовемо све оне који су преживјели, оне који су слушали од својих старијих какво је било страдање, да сви они који имају у својим кућним архивама, библиотекама оно што се зове запис о страдању од 1941–1945, па и о страдању од 1991–1995, да покушају то да сложе и предају у неку врсту архивских фондова. Ево, за почетак нека буде објављено да ће општина Оштра Лука да буде та која ће прикупити сву грађу која се односи на подручје општине, бившег среза Сански Мост, па и шире.

Прво што морамо да урадимо јесте да прикупимо архивску документацију. Имамо много тога, много је прикупио и господин Бокан који је објавио три књиге, али ратови и несреће које смо имали одијели су много тога, те ево и ја задајем себи задатак да, као оставштину, комплетирам и уручим Санском Мосту све што сам прикупио. Све ће бити теже долазити до истине, нестају они који су то доживјели, распарчана је бивша Југославија, онемогућена су истраживања у Загребу, у архиви Хрватске и архиви града Загреба. Тешко ћемо долазити до документације из Сарајева, у архиви БиХ, тешко ћемо долазити до документације и записника државне комисије (земаљске комисије) за истраживање ратних злочина, тешко ћемо долазити до документације војних и цивилних судова који су судили од 1941–1945, али не треба бјежати од тога, треба покушати на сваки начин доћи до све и једног документа. Све је драгоцјено за коначно расвјетљавање онога што се дешавало од 1941–1945. године. Одавде мора ићи позив свима онима који се сјећају, или у архиви имају документе, да то сачувају и пошаљу. Лако ћемо, условно речено, правити синтезу када будемо имали грађе за то.

Друго што вам могу обећати јесте да су вам људи, професионалци и опрема, за прикупљања, свједочења и биљежења информација на располагању, докле год сам на мјесту генералног директора РТРС-а. Наши документарци су на располагању свима онима који сматрају да имају шта рећи и да је њихово свједочење важно.

*Бранислав Дукић, председник Удружења
логораша Републике Српске*

БЕЗ ПРАВА НА ЋУТАЊЕ

Драга браћо и сестре, драга господо,

Окупили смо се данас овдје на овом светом мјесту да одамо пошту и помен за преко 5500 Срба који су тачно прије 67 година, на најмонструознији начин побијени од Павелићевих усташа, али исто тако да јавно кажемо да Шушњар данас више него икада до сада опомиње да учинимо све да се овакав злочин више ником и никада не деси.

Нажалост, данас се због тренутних политичких циљева Јасеновац и даље

минимизира и гура под тепих историје, као нешто што се давно десило и што као такво нема додира са свим оним што се на подручју бивше Југославије издешавало у деведесетим годинама, али ипак, најжалосније од свега јесте то што се од српског народа тражи да ћути о Јасеновцу, под плаштом лажног братства и јединства, па затим да ћути о Козари, Грмечу, Шушњару, Крагујевцу, Лозници, Ваљеву... Од српског народа и данас се тражи ћутање и захтијева се да поново заборави своје жртве, да не би повриједио жртве оних других, а право на ћутање нема нико од нас.

Тачно је да треба отворити све процесе који би довели до пуне истине, као гаранта мира и стабилности ове регије. А пут до пуне истине мора кренути од Јасеновца, Шушњара, Козаре, Грмеча, Крагујевца итд. – од највећег ратног злочина и геноцида који је био и узрок свему што смо видјели током прошлог рата. Зато првенствено Шушњар захтијева пуну истину, како бисмо спријечили да се понови оно што без те истине може поново да се деси. Нажалост, на нашој политичкој сцени нема искрености као основног предуслова за изградњу трајног мира. Зато се свим жртвама и Јасеновца и Шушњара и осталих концентрационих логора манипулише да би се остварили дневно-политички циљеви, како у ФБиХ тако и у Хрватској, а тим циљевима се само повећава јаз између народа. Из наведених разлога овакви скупови и на њима презентовани радови имају изузетну важност.

*Гојко Кнежевић, председник Удружења логораша
Другога свјетскога рата*

ПРЕД СУДОМ У СТРАЗБУРУ

Драга браћо и сестре,

Ја бих вам се обратио у име Удружења логораша Другог свјетског рата, и не бих понављао оно што су моји претходници рекли, пошто је то све истина, а наше Удржење, као и Удружење логораша задњег рата, бори се за истину. Истина, која сад треба да буде верификована, оно о чему је говорио господин Дукић, везана је за овај период, а за период за који ми водимо, да тако кажемо, „евиденцију“, тужили смо Републику Хрватску за геноцид и злочин против човјечности Међународном

суду за људска права у Стразбуру. У тој тужби се спомиње и Шушњар као једно од већих мјеста злочина које су усташке хорде починиле на овоме терену, а у циљу уништења српског и јеврејског народа који је ту живио, с још једним циљем - да се ту прошири и на хрватски и муслимански народ. Ми смо поднијели доказе о овоме стратишту, онолико колико је требало, колико смо ми знали као Удружење, али сматрам да је то довољно да дадне слику Међународном суду о геноцидном и холокаустном понашању НДХ-аовских власти.

Ми смо успјели да око 8500 логораша са ових крајишких и осталих подручја учланимо у Удружење са циљем да их окупимо, да им дознамо имена и да их запишемо, а не само да се каже број. Са бројевима се лако манипулише, а са именима, мјестима рођења, не може се манипулисати. Не само да смо те људе узели у евиденцију, него смо узели и њихове изјаве у којима се спомиње ко је њихов страдао у усташким логорима смрти, као што је Стара Градишка, Земун, Шушњар итд. Ми смо то одрадили према Стразбуру и очекујемо, тј. добили смо позитиван одговор од Стразбура, што је велика ствар, јер они неће да прихвате оно што није добро припремљено.

Да вас не бих тим замарао, хтио сам само да вам дам информацију да је нешто конкретно већ урађено. Очекујемо још да се јаве потомци људи који су настрадали на Шушњару да дају имена и да на тај начин допуне податке којих немамо.

*Милорад Јањетовић, привредник и донатор,
члан Организационог одбора*

ИЗГРАДИТИ ЦРКВУ НА ШУШЊАРУ

Жао ми је што морам одузети времена паћеницима који су доживјели и преживјели страхоте Шушњара. Ја сам само имао један приједлог овом скупу, да нађемо могућности да саградимо цркву на мјесту страдања. Ја ћу бити први који ће да донира 10.000 евра, и мислим да треба наћи начина како да остваримо ову замисао.

Ја имам 67 година, први пут сам за ово чуо кад ме је мој пријатељ професор Лукић позвао да помогнем да се простор

спомен-гробља Шушњар осмисли и уреди. И ово што сад чујем, леди ми крв у жилама.

Док смо уређивали Шушњар, доживио сам тамо сусрете са људима друге националности, који су нам говорили да ми то не треба да радимо, јер - шта ће његова крвава пасти?! Тако нас омаловажавати и доживљавати могу само људи који немају ни труна поштовања.

Мислим да сада када истина о Шушњару оде у свијет, када се о овом злочину први пут говори, да то нико неће моћи да повјерује. Али, када се будемо на Шушњару други пут окупљали, требало би да имамо мјесто гдје можемо запалити свијеће, Богу се помолити, па и округли сто у нашој цркви одржати.

Зоран Костић, председник Удружења књижевника Српске

РИЈЕЧ СРПСКИХ ПИСАЦА

Даме и господо, браћо и сестре,

Имам част да у име писаца Републике Српске и у име српских писаца уопште (то право смијем себи дати у овом тренутку) присуствујем првом округлом столу на тему о једној таквој трагедији као што је погром Срба 1941. на Шушњару. Чекам онај дан кад ће се оваквом округлом столу придружити и српски писци, јер навикли смо некако, и то тек у последњих неколико година, да се углавном обраћају историчари (свака им част што су и са толико закашњења почели тиме да се баве!), али је просто невјероватно како то да је страдање Срба у двадесетом вијеку, као централну тему (зар има ишта упечатљивије у двадесетом вијеку од страдања Срба?), игнорисала српска књижевност. Ја говорим о оној ирелевантној српској књижевности која, такорећи, не књижи, не архивира ту сву страхоту и ту чињеницу да је петина народа српског побијена и нестала у двадесетом вијеку.

Сјетимо се само како се у последњих шест деценија, у доба тзв. Титове Југославије, српска књижевност, и то она врхунска, и лијева и

десна, окомила на злочине од стране Срба и лијевог и десног идеолошког опредјељења. Није било ни једног четничког и партизанског злочина који није описан у дјелима наших водећих књижевника, да споменем само Ћопића, Ћосића, Ољачу, Давича који о страдању Јевреја такорећи не пише... Хоћу да кажем да је идеолошка цензура у тих неколико година одиграла веома негативну улогу, спречавајући ову тему у име некаквог братства и јединства које је представљало некакав суживот жртва и целата, што и јесте била Југославија која се распала и за којом ми, вјерујем и овдје у сали, сигурно жалимо, али не могу се начудити књижевности српској да послије распада Југославије и даље игнорише ту тему.

Завршавајући своје обраћање, хоћу само да напоменем да највредније дјело из ове тематике није написао Србин него припадник муслиманске нације Скендер Куленовић, што јесте апсурд, али је чињенично стање и хоћу само да кажем да је велика мистификација учињена у хрватској књижевности. Велико минимизирање српских жртва, по мом дубоком увјерењу, налази се у књижевној перцепцији ове наше трагедије из Другог свјетског рата. При том имам у виду свима познату поему „Јама“ Ивана Горана Ковачића, коју ми и данас славимо као врхунско књижевно дјело, а тврдим да је оно одиграло можда кључну улогу у релативизацији српских жртва. Непосредно послије Другог свјетског рата подразумјевало се ко су целати а ко жртве. Данас, када више нема преживелих и када је контекст заборављен, читаоци „Јаме“ не знају ко је жртва а ко целат, напротив, у Хрватској се тврди да су жртве домољуби, а целати српски зликовци и четници.

Ја толико на ову тему, са жељом да се и организатор овог изузетно важног скупа позабави и замисли да у тај пројекат будућег саопштавања истине о страдању Срба буду на адекватан начин укључени и српски писци.

*Драган Дивјак, Удружење за очување
и његовање традиције „Сана“ у Београду*

ДА СЕ НЕ ЗАБОРАВИ

Драги пријатељи, драги земљаци, добре
Грмечлије,

Поздрављам вас у име наших драгих
Грмечлија који живе у Београду, у име
Удржења за очување и његовање традиције
нашег народа на територији Београда.

Потичем из Скуцаног Вакуфа. Дио мог
тијела је мучки убијен и сахрањен на
Шушњару, како дио мога тијела тако и
дио тијела мојих комшија. Мислим да
смо задња генерација која може, мора и
треба да уради све да се Шушњар и тај
погром не забораве. То је наш задатак, јер
генерација која долази неће знати ништа о том стравичном злочину.
Ми смо ти који треба да урадимо све што можемо да се Шушњар не
заборави. Не само Шушњар, него и многа друга обиљежја на овом
простору. Много тога се заборавило, споменици и гробља су уништени.
Отиђите на Грмеч, видите Јасеницу и Корчаницу, видите све оне
крајеве гдје су људи дали своје животе. Нажалост, ми тек послвије 67
година организујемо округли сто да истражујемо такве ствари.

Земљаци и пријатељи, мој задатак је да не заборавим свој крај, своје
мртве, али ја немам гдје да се вратим. Све су уништили, моје село,
гробље. Морамо много више радити да нам се то не догађа.

Протојереј ставрофор Петар Миловац

ИСТОРИЈСКИ ДАН ЗА ОШТРУ ЛУКУ

Драга браћо и сестре,

Користим прилику да као парох ове парохије поздравим све вас присутне, а посебно организаторе овог округлог стола. Можемо слободно рећи да је ово историјски дан за ово мало мјесто, не само за Оштру Луку већ и за цијели Подгрмеч. Посебно је овај дан значајан, јер се очекује да ће на овом скупу живи свједоци свједочити и исповиједити се.

Још једном све вас поздрављам и напомињем да ће сви закључци округлог стола „Шушњар 1941.“ ући у лѐтопис Српске православне цркве у Оштрој Луци. Хвала вам и нека вас Бог благослови!

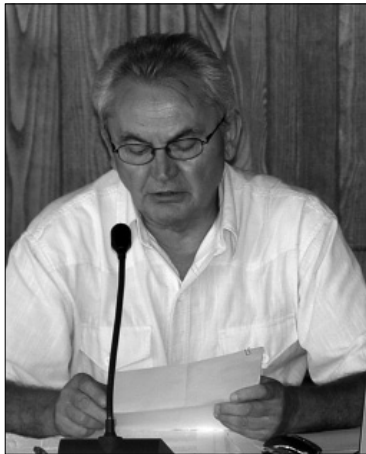
Окру̀ли сїю

*Саопштења,
свједочења и докуменати*

Јован Мирковић*

ЖРТВЕ РАТА 1941-1945. ОПШТИНЕ САНСКИ МОСТ ПРЕМА ПОПИСУ ИЗ 1964. ГОДИНЕ И ДО САДА ИЗВРШЕНОЈ РЕВИЗИЈИ ПОПИСА

О стварним ратним губицима у II свјетском рату на простору Југославије у литератури се спомињу три пописа: попис Државне комисије 1946. године, попис из 1950. године који је организовао СУБНОР, те попис „Жртве рата“ из 1964. године, међутим, ниједан попис, као ни материјал Репарационе комисије о људским и материјалним губицима¹, није дао децидиран одговор о стварном броју страдалих у току Другог светског рата на југословенским простору, па тако ни на подручју НДХ, или појединих срезова (котарева), односно општина.

Статистичка служба Државне комисије извршила је попис 1946, али резултати нису били на нивоу ранијих претпоставки и констатују се слабости у извршеном послу. Према овим подацима, број убијених жртава ратних злочина за ФНРЈ износи: 505.182 (без припадника оружаних формација НОВ и ПОЈ и тзв. квислиншких формација).

Попис „Жртве рата 1941-1945“ рађен 1964. године био је дуго под -ембаргом, пошто пописни резултати нису давали процењене податке, и тек 1992. године објављени су његови резултати. У Резултатима пописа исказано је да су 597.323 лица изгубила живот као жртве рата.

* Јован Мирковић, историчар, Музеј жртава геноцида Београд,

¹ *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941-1945. godine*, Београд, Репарациона комисија при Влади ФНРЈ, 1946. У саопштењу Репарационе комисије наводи се као стварни ратни губици за Југославију бројка од 1,706.000 или 10,8% предратног становништва. Каснији пописи нису потврдили ову бројку, а према некимa полемикама, -произлази да се ту уствари ради о демографском губитку а не стварном ратном губитку (Види: Јован Мирковић, *Objavljeni izvori i literatura o јасеновачким логорима*, Београд-Бања Лука 2000, 33, 215-216. и исти: *Predgovor = Forward, u: Zločini u logoru Jasenovac = Crimes in the Jasenovac Camp, (fototipско izdanje) Banja Luka, 2000, str. V-XIX.*

Попис из 1950. се само спомиње у литератури, а објављен је податак из збирних табела за Хрватску у коме је наведен број 155.142 односно 156.226 жртава.

Савезни завод за статистику извршио је процену ратних губитака: процењени број становника за 1948. годину (под претпоставком да није било рата) износио би 17,809.642, а по попису из 1948. год. стварно је износио 15,753.132, дакле разлика је 2,056.510, што би представљало демографски губитак, а стварни ратни губитак би износио 1,016.000, што значи да је пописом жртава рата стварно обухваћено 56-58% лица².

Према Резултатима пописа³ пописане жртве према месту боравка пре 6. априла 1941. године, за подручје општине Сански Мост (административна подела из 1964. године):

Категорија	Укупно жртве	Од тога жене
У интернацији	158	48
У затвору	90	23
У депортацији	17	7
На принудном раду	5	-
У директном терору	3437	1088
Припадници БВЈ (у заробљеништву и у априлском рату)	31	-
Припадници НОВ	1529	159
Приликом борби и бомбардовања	209	88
Остале категорије	77	30
Непознато	37	11
Укупно општина Сански Мост	5590	1450

Дати су и подаци за преживеле жртве рата⁴:

Категорија	Укупно жртве	Од тога жене
Интернирци	132	54
Затвореници	51	15
Депортирци	81	44
На принудном раду	42	6
Ратни заробљеници БВЈ	356	-
Ратни заробљеници НОВ	27	8
Непознате категорије	3	1
Укупно општина Сански Мост	692	128

² *Жртве рата 1941-1945. Попис из 1964. године.* Репринг: *Жртве рата 1941-1945. (Резултати пописа)*, Савезни завод за статистику Београд, 1966, (за интерну употребу), -Београд, 1992.

³ *Извештај о извршеном попису жртава рата 1941-1945, у: Жртве рата 1941-1945. (Резултати пописа) н.д.*

⁴ *Жртве рата 1941-1945. Резултати пописа н. д. 27.*

О жртвама рата са подручја среза, односно општине Сански Мост, осим монографије *Srez Sanski Most u NOB, I-III*⁵, мало је података у изворима и литератури.

У значајнијој историографској литератури жртве Санског Моста помињу Фикрета Јелић Бутић и Богдан Кризман: „... највећи покољи на подручју Босне збили су се крајем српња у западним подручјима, претпоставља се да је тих дана у котарима Бихаћ, Бос. Крупа и Цазин убијено око 20.000 Срба, на подручју котара Сански Мост око 6.000, у котарима Приједор и Босански Нови такођер око 6.000...“⁶.

У важнијим објављеним изворима тек неколико навода:

- „Због побуне сељака грко-источне вјере на подручју котарева Бос. Петровац, Кључ, Бос. Крупа и Сански Мост је у селу Хрустову од стране усташа стријељано 500 сељака грко-источне вјере од 31. српња до 8. коловоза, а на подручју постаје Илица. Љешеви покопани на лицу мјеста...“⁷;

- Заповједник оружничког вода Сански Мост извјестио је да ће се увече по усташкој сатнији из Загреба стрељати 65 таоца из села реона постаје Сански Мост, Илица и Лушци Паланка⁸;

- „Срез Лушци-Паланка... Тако су пред Илиндан дошле усташе из поменутих мјеста (Сански Мост, Стари Мајдан и Бос. Крупа, нап. ЈМ), покупиле 50 Срба мушкараца из села Подвидача и Лукавица и стријељали их у Старом Мајдану 2. августа. Усташе из Санског Моста одвеле су 30 Срба из села Фајтовци и Горице у Сански Мост и тамо их поубијали. У села Будимлић-Јапри и Халиловце дошле су усташе из Љубије и постријељале 2. августа 80 Срба – све које су затекли код куће...“⁹;

⁵ Branko J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB, I-III, Sanski Most 1980* (dalje: Bokan, n.d.).

⁶ Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 167; Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 125.

⁷ АВИИ, ф. НДХ, к. 81, рег. бр. 9/3-1: Дневно извјешће о важнијим догађајима, према податцима Оружничтва за дан 19. коловоза 1941 године; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, tom 1, knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941*, Beograd, 1993, (даље: *Zločini NDH*), 535-540.

⁸ АВИИ, ф. НДХ, к. 86, рег. бр. 17/5-1: Извјештај заповједника Оружничког вода Сански Мост Заповједништво III хрватске оружничке пуковније прослеђује Врховном оружничком заповједништву; *Zločini NDH*, н.д., 425-427.

⁹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1: Преглед масовних злочина; *Zločini NDH*, н.д., 991; Здравко Антонић, Документа о геноциду над Србима у Босни и Херцеговини од априла до августа 1941, Бања Лука – Српско Сарајево, 2001 (даље: Антонић, Документа о геноциду), 104.

- „Сански Мост... У току ноћи од 2. на 3. и у току 3. коловоза 1941. од стране војника-ушташа пострелано је око 700 грко-источњака“¹⁰;

У документу немачког Реонског обавештајног центра Загорје сумиран је број жртава српског становништва у Западној Босни крајем јула и почетком августа: „број жртава у цијелој овој жупанији цијени (се) на око 55.000 људи, жена и дјеце...“¹¹,

- у Прегледу масовних злочина... (ЗКРЗ БиХ) наводе се процене броја жртава: Бихаћ, Босанска Крупа и Цазин око 20.000, Сански Мост око 6.000, Приједор и Босански Нови око 6.000, Кулен Вакуф око 4.500, Костајница око 4.000, Ливно око 5.000, Гламоч 800 до 900¹² итд.

У поменутој монографији *Srez Sanski Most u NOV* дати су у књизи III поименични пописи као и табеларни прегледи „палих бораца“ и „жртава фашистичког терора“¹³, у коме нису обухваћена насеља која су издвојена после рата из бившег среза Сански Мост (Алишићи, Расавци, Зецови и Бришево), као и насеља која су после рата припала општини Сански Мост (Хазићи, Врхпоље и Хрустово).

Попис „Жртве рата 1941-1945“ из 1964, након скидања ембарга 1992. године, публикован је као радни материјал и у Музеју жртава геноцида врши се ревизија, с обзиром на све недостатке које је имао. Тренутно стање резултата започете ревизије пописа (подаци са пуном идентификацијом: презиме и име, име оца, година и место рођења, година и место страдања, починиоци злочина), дакле не и коначни, дају податке за број жртава у на подручју општине Сански Мост које смо анализирали у табелама 1-11¹⁴:

Према књизи *Srez Sanski Most u NOV* обухваћено је 70 насеља са укупно 5019 жртава рата (пали борци 1414, ЖФТ 3605)¹⁵. У нашим анализама обухватили смо 76 насеља (укључена насеља која су припојена општини Сански Мост после рата (Хазићи, Врхпоље и

¹⁰ АВИИ, ф. НДХ, к. 86, рег. бр. 2/5-1 и к. 153-а, рег. бр. 21/1-1: Извјештај заповједника Оружничког вода Сански Мост од 3. августа 1941. Заповједништву 3. хрватске оружничке пуковније; *Zločini NDH*, н.д., 444-445.

¹¹ АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 56/1: Извештај РОЦ Загорје; *Zločini NDH*, н.д., 1018.

¹² АВИИ, ф. НДХ, к. 312, рег. бр. 55/1: Преглед масовних злочина ушташа у 1941. год.; *Zločini NDH*, н.д., 981-1011; Антонић, Документа о геноциду, н.д., 93-126.

¹³ *Vokan*, n.d. III, 404-727, 728-733.

¹⁴ Извор: База података Музеја жртава геноцида „Жртве рата 1941-1945“; анализа рађена јуни 2008.

¹⁵ Табела 1.

Хрустово), као и насеља која се не налазе у поменутој књизи (Бјелине и Ђурићи), а насеља Дабар и Козица дата су као Горњи и Доњи Дабар, односно Доња и Горња Козица. Насеље Касапнице за које се дају подаци у књизи не налази се у Бази. Анализирали смо жртве рата општине Сански Мост по месту рођења (по насељима) према полу¹⁶, националној припадности¹⁷, години смрти¹⁸, одговорнима за страдање¹⁹, категорији страдања²⁰, узроку смрти²¹ и за целу општину по занимањима²². У посебној табели дат је и преглед броја жртава и за насеља која су издвојена из среза Сански Мост²³.

За подручје општине Сански Мост у Бази је евидентирано 6214 жртава рата, које су изгубиле живот у 373 места, односно на 1005 локација (без жртава код којих нису именовани локалитети страдања)²⁴.

Према пропозицијама овог скупа, достављено је организатору саопштење са прилогом: Жртве рата 1941-1945 према ревизији пописа из 1964. године, која се ради у Музеју жртава геноцида²⁵, а од организатора скупа добијена је допуна поименичног пописа. У посебној табели²⁶ извршено је успоређивање базе Музеја и достављеног поименичног пописа и извршено „пречишћавање“, тако да је могуће након уноса ових података повећати укупан број жртава на подручју општине Сански Мост за 972 имена, што би укупно било 7.186. Нека од ових имена се неће моћи унети у Базу пошто немају све основне идентификационе податке. Због краткоће времена вероватно су се поткрале и погрешке у „пречишћавању“, и није извршена анализа по параметрима као са подацима из Базе.

У Прилогу I²⁷ доносимо извод из Базе података са поименичним пописом жртава рата 1941-1945 за подручје општине Сански Мост по

¹⁶ Табела 2.

¹⁷ Табела 3.

¹⁸ Табела 4.

¹⁹ Табела 5.

²⁰ Табела 6.

²¹ Табела 7.

²² Табела 8.

²³ Табела 9.

²⁴ Табела 10-11.

²⁵ Прилог I. (Прилог на интернету)

²⁶ Табела 12.

²⁷ Поименични попис „Жртве рата 1941-1945“, ревизија пописа из 1964. године.

насељима, а у Прилогу II пречишћени поименчни попис достављен од организатора скупа²⁸. Свесни смо да је Попис који смо доставили непотпун и са доста погрешака (било да се ради о идентификационим подацима, али и са погрешкама приликом уноса података) и управо стога дајемо и образац Упитника за жртве рата.²⁹ Било би корисно да се уочени недостаци у попису, било да се ради о томе да жртва није унета, или су унети погрешни подаци, или је учињена погрешка у уносу, доставе Музеју са попуњеним обрасцем, појединачно за сваку жртву. Посебно је битно да се доставе подаци за све жртве рата – људске губитке, без обзира на националну, верску, расну, етничку, политичку или војну припадност, тим више што и један од основних недостатака пописа из 1964. јесте што није обухватио све категорије људских губитака. Уверени смо да ће познаваоци (родбина, пријатељи, мештани, упућени) кроз ову активност помоћи употпуњавању пописа Жртве рата 1941-1945, а то је цивилизацијски задатак како институције Музеја жртава геноцида тако и других институција и појединаца³⁰.

Наравно, презентовани подаци нису коначни, већ су то почетни кораци у ревизији пописа из 1964. године. У ревизији ће се користити сви доступни извори, па тако и допуна коју смо добили од организатора, да се покушају добити што вернији подаци, како би се барем приближно установиле жртве рата са потпуном идентификацијом, и тиме допринело, не само њиховом очовечењу, дакле да не буду само прости бројеви, већ и да би се избегле манипулације у функцији политизације.

И на крају само неколико речи о држави и идеологији која је организовано проводила злочин над делом свога становништва.

Усташки покрет као носилац идеолошке подлоге Независне Државе Хрватске, представља најекстремнији део крајње радикалног хрватског национализма, комбинован са прозелитизмом католичке цркве („*sacra militaria ecclesia*“) и свој опстанак види у реализацији теорије „*Blutt und Boden*“ („крви и тла“), тј. етнички чистом простору. Организациона

²⁸ Прилог II: Допунски (пречишћени) Списак страдалих по месту рођења општине Сански Мост. (Прилог на интернету).

²⁹ Прилог III. (Прилог на интернету).

³⁰ Адреса: Музеј жртава геноцида, 11000 Београд, Трг Николе Пашића 11/III, Србија; Тел./факс: ++381 11 3398 883; e-mail: yumg@bitsyu.net

структура усташког покрета представља доста слабу копију националсоцијалистичког покрета из Немачке и фашистичког покрета из Италије, који свој идеолошки основ налази у тзв. „хрватском државном и повијесном праву“. Организациона структура власти, политичког и друштвеног живота, као и војна организација подређени су политичко-идеолошкој основи са циљем стварања „чистог хрватског животног простора“, који ће омогућити опстанак „чисте хрватске нације“ (укључујући и муслимане као „хрватско цвијеће“, као наводно расно најчистији део хрватског народа). Предуслов остварења оваквих тенденција је биолошко уништење (истребљење) „највећих непријатеља хрватског народа“ Срба (једна трећина становништва) и Јевреја и да „њима нема мјеста у Хрватској“. Њима су придружени и Роми као неаријевска – нижа раса. За остварење ових циљева требало је извршити и „унутрашње прочишћење“, тј. уништити све оне хрватске и муслиманске елементе који су се означавали као издајници због свог „нехрватског понашања“ и који чине „љагу на тиелу чисте хрватске нације“.

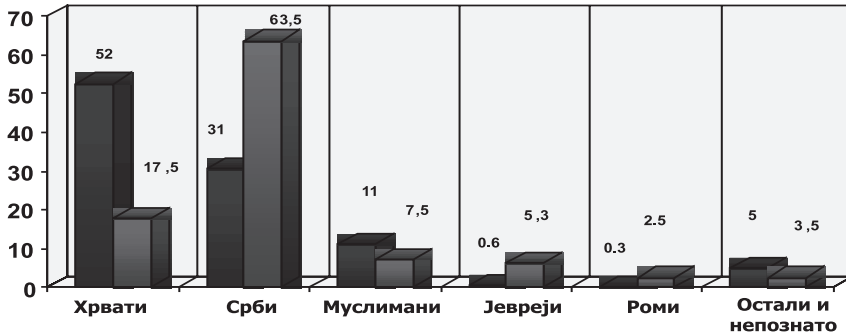
Због овакве идеолошко-политичке основе и реализација стварања овакве државе неминовно имала је унапред одређен карактер – остварење кроз вршење злочина.

Одговорност за извршени злочин геноцида као најтежи вид злочина против човечности усташке организације, Независне Државе Хрватске и њених институција, као и одговорност појединаца, не само извшилаца злочина, везана је и за одговорност носилаца идеолошке основе на којима је почивала и ова организација и њена творевина.

Као илустрацију о провођењу политике злочина у НДХ над верско, национално, расно и етнички неподобном становништву дајемо, из једне анализе, графички приказ³¹ учешћа у становништву и жртвама по националној структури, цивилним жртвама, страдалима у директном терору и страдалој деци према националној припадности и учешћу у популацији. А из Збирке документарних фотографија (Фонд Драгоја Лукића и Архив Југославије, ф.110) дајемо неколико фотографија усташких злочина у Санском Мосту 1941. године.

³¹ Графички прилози: Јован Мирковић, Страдање деце у Независној Држави Хрватској – Концентрациони логор Јасеновац (1941-1945), презентација уз изложбу и излагање на трибини у Београду, Амбасада САД, 16. мај 2007. и Милану, Италија, 28. мај 2007.

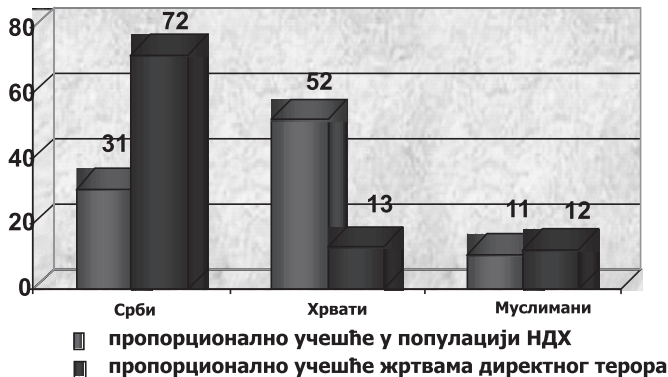
Учешће у становништву НДХ и жртвама у НДХ %

Страдали цивили из НДХ према националној припадности и према учешћу у популацији %

Страдали у директном терору из НДХ по националностима према учешћу у популацији %

Страдала деца из НДХ по националностима према учешћу у популацији %

Злочинци и жртва, Сански Мост 1941

МЖГ, Збирка документарних фотографија (ЗДФ) АЈ-РЗ –II-94 (00483)

Градски парк у Санском Мосту 1941.

МЖГ,ЗДФ/ФДЛ Инв.бр.421/АЈ-РЗ-II-96 (00486)

Градски парк у Санском Мосту 1941.
МЖГ, ЗДФ/ФДЛ Инв.бр.422/АЈ-РЗ-П-96 (00485)

Градски парк у Санском Мосту
1941. МЖГ,ЗДФ/
АЈ-РЗ-П-97а(00487)

Усташе вешају групу мушкараца
и једну жену, Сански Мост 1941
МЖГ,ЗДФ/АЈ-РЗ-П-95 (00484)

*Пред ископаном раком, Сански Мост 1941.
МЖГ,ЗДФ/АЈ-РЗ-П-98 (00488)*

*Градски парк у Санском Мосту 1941.
МЖГ,ЗДФ/ФДЛ Инв.бр.423.*

Усташке жртве код Санског Моста, 1941.
МЖГ,ЗДФ/ФДЛ,Инв.бр.467/АЈ-РЗ-П-93 (00482)

Усташки кољач звани „Кљако“ гази по жртвама, Сански Мост, август 1941.
МЖГ,ЗДФ/ФДЛ,Инв.бр.588.

Табела 1.

**Жртве рата среза Сански Мост према књизи:
Бранко Ј. Бокан, Срез Сански Мост у НОБ³²**

Редни број	Насеље	Број становника	Погинули борци	ЖФТ	Укупно
	Сански Мост - срез	55364	1414	3605	5019
1.	Батковци	200	4	8	12
	<i>Бјелине</i>				
2.	Бојиште (Тук Бобија)	352	19	47	66
3.	Босански Милановац	1000	42	36	78
4.	Бошњаци	408	21	16	37
5.	Брдари	370	17	99	116
6.	Будимлић Јапра	903	27	34	61
7.	Чапље	1043	12	72	84
8.	Дабар	4365	127	330	457
	(Доњи) (Горњи)				
9.	Демишевци	251	5	-	5
10.	Дуге Ниве	168	8	-	8
11.	Џевар	528	11	54	65
12.	Ђедовача	182	9	56	65
	<i>Ђурићи</i>				
13.	Фајтовци	420	13	134	147
14.	Гаревце	250	1	4	5
15.	Главица (<i>Предојевића Главица</i>)	630	36	90	126
16.	Горице	432	1	32	33
17.	Грдановци	528	28	9	37
18.	Хадровци	200	8	3	11
19.	Халиловци	490	30	-	30
	<i>Хазихи</i>				
	<i>Хрустово</i>				
20.	Хусимовци	356	5	39	44
21.	Илица	391	9	11	20
22.	Јелашиновци	1059	69	262	331
23.	Каменград Доњи	1000	10	5	15

³² Branko J. Bokan, Srez Sanski Most u NOB, knj. III, Sanski Most 1980, str. 728-733.

29	Каменград Горњи	5	17	16	1	-
30	Кијево	67	110	92	18	-
31	Кљевци	371	437	320	115	2
32	Копривна	96	93	69	24	-
33	Козица Доња		46	43	3	-
34	Козица Горња	71	33	32	1	-
35	Козин	29	47	40	7	-
36	Кркојевци	71	74	44	30	-
37	Крухари	116	168	125	43	-
38	Липник Доњи	18	38	30	8	-
39	Липник Горњи	81	52	44	8	-
40	Лукавице	59	81	69	12	-
41	Лушци Паланка	84	94	75	19	-
42	Лужани	55	45	43	2	-
43	Мајкић Јапра Доња	216	240	148	92	-
44	Мајкић Јапра Горња	168	162	101	60	1
45	Марини	85	82	74	8	-
46	Миљевци	119	104	68	35	1
47	Модра	3	7	7	-	-
48	Мркаљи	20	35	28	7	-
49	Напреље	32	30	22	8	-
50	Окреч	1	3	3	-	-
51	Оштра Лука	84	103	80	23	-
52	Отиш	98	82	56	26	-
53	Овањска	-	2	2	-	-
54	Побријежје	3	9	8	1	-
55	Подлуг	185	139	92	47	-
56	Подови	20	28	27	1	-
57	Подвидача	85	99	85	14	-
58	Пољак	3	6	3	3	-
59	Праштали	145	104	69	35	-
60	Сански Мост	188	536	392	144	-
61	Сасина	11	25	21	4	-
62	Скуцани Вакуф	46	43	29	14	-
63	Слатина	38	61	53	8	-
64	Стара Ријека	4	8	7	1	-
65	Стари Мајдан	47	63	53	10	-

59.	Стара Ријека	900	3	1	4
60.	Стари Мајдан	1156	15	32	47
61.	Сухача	921	9	108	117
62.	Шеховци	708	2	7	9
63.	Шкрљевита	560	-	1	1
64.	Томина	508	19	46	65
65.	Трамошња Доња	2000	1	7	8
66.	Трамошња Горња		39	22	61
67.	Трнова	1108	2	3	5
68.	Усорци	680	36	41	77
	<i>Врхпоље</i>				
69.	Здена	1066	3	66	69
70. ³³	Зенковићи	210	-	-	-

³³ Не налазе се у табеларном прегледу у књизи Branko J. Vokan, Srez Sanski Most u NOV, стр. 728-733 Хазићи, Врхпоље и Хрустово који су после рата припојени општини Сански Мост, али ни насеља Бјелине и Ђурићи.

Хазићи	15	Бјелине	18
Врхпоље	37	Ђурићи	20
Хрустово	59	Σ	149

Табела 2

**Жртве рата 1941-1945 општине
Сански Мост по месту рођења према полу**

Р. бр.	Место рођења	Срез СМ (Бокан)	Укупно	М	Ж	Д
	Сански Мост - општина	5019	6214	4545	1664	5
1	Батковци	12	13	12	1	-
2	Бјелине		18	15	3	-
3	Бојиште (Тук Бобија)	66	83	61	22	-
4	Босански Милановац	78	104	65	39	-
5	Бошњаци	37	74	54	20	-
6	Брдари	116	166	120	46	-
7	Будимлић Јапра	61	77	72	5	-
8	Чапље	84	74	64	10	-
9	Дабар Доњи		349	201	148	-
10	Дабар Горњи	457	153	125	28	-
11	Демишевци	5	7	6	1	-
12	Дуге Њиве	8	7	7	-	-
13	Цевар	65	75	66	9	-
14	Ћедовача	65	65	47	18	-
15	Ђурићи		20	17	3	-
16	Фајтовци	147	158	94	64	-
17	Гаревница	5	5	2	3	-
18	Главице (Предојевића Главица)	126	86	59	27	-
19	Горице	33	39	24	15	-
20	Грдановци	37	46	38	8	-
21	Хадровци	11	20	14	6	-
22	Халиловци	30	37	34	3	-
23	Хазићи		15	14	1	-
24	Хрустово Касапнице	30	59	52	7	-
25	Хусимовци	44	49	36	13	-
26	Илића	20	37	30	7	-
27	Јелашиновци	331	380	201	178	1
28	Каменград Доњи	15	20	17	3	-

29	Каменград Горњи	5	17	16	1	-
30	Кијево	67	110	92	18	-
31	Кљевци	371	437	320	115	2
32	Копривна	96	93	69	24	-
33	Козица Доња	71	46	43	3	-
34	Козица Горња	71	33	32	1	-
35	Козин	29	47	40	7	-
36	Кркојевци	71	74	44	30	-
37	Крухари	116	168	125	43	-
38	Липник Доњи	18	38	30	8	-
39	Липник Горњи	81	52	44	8	-
40	Лукавице	59	81	69	12	-
41	Лушци Паланка	84	94	75	19	-
42	Лужани	55	45	43	2	-
43	Мајкић Јапра Доња	216	240	148	92	-
44	Мајкић Јапра Горња	168	162	101	60	1
45	Марини	85	82	74	8	-
46	Миљевци	119	104	68	35	1
47	Модра	3	7	7	-	-
48	Мркаљи	20	35	28	7	-
49	Напреље	32	30	22	8	-
50	Окреч	1	3	3	-	-
51	Оштра Лука	84	103	80	23	-
52	Отиш	98	82	56	26	-
53	Овањска	-	2	2	-	-
54	Побријежје	3	9	8	1	-
55	Подлуг	185	139	92	47	-
56	Подови	20	28	27	1	-
57	Подвидача	85	99	85	14	-
58	Пољак	3	6	3	3	-
59	Праштали	145	104	69	35	-
60	Сански Мост	188	536	392	144	-
61	Сасина	11	25	21	4	-
62	Скуцани Вакуф	46	43	29	14	-
63	Слатина	38	61	53	8	-
64	Стара Ријека	4	8	7	1	-
65	Стари Мајдан	47	63	53	10	-

66	Сухача	117	129	82	47	-
67	Шеховци	9	17	15	2	-
68	Шкрљевита	1	14	13	1	-
69	Томина	65	87	74	13	-
70	Трамошња Доња	8	28	22	6	-
71	Трамошња Горња	61	68	57	11	-
72	Трнова	5	108	97	11	-
73	Усорци	77	94	78	16	-
74	Врхпоље		37	28	9	-
75	Здена	69	87	61	26	-
76	Зенковићи	-	3	2	1	-

Табела 3

**Жртве рата 1941-1945 општине Сански Мост
по месту рођења према националности**

Р. бр.	Место рођења	Укупно	Срби	Хрвати	Мусли-мани	Јевреји	Остали
	Сански Мост - општина	6214	5767	119	251	59	18
1.	Батковци	13	12	1	-	-	-
2.	Бјелине	18	10	2	-	6	-
3.	Бојиште (Тук Бобија)	83	83	-	-	-	-
4.	Босански Милановац	104	104	-	-	-	-
5.	Бошњаци	74	74	-	-	-	-
6.	Брдари	166	163	3	-	-	-
7.	Будимлић Јапра	77	72	-	4	-	1
8.	Чапље	74	66	-	7	-	1
9.	Дабар Доњи	349	347	1	-	-	1
10.	Дабар Горњи	153	152	-	1	-	-
11.	Демишевици	7	1	-	6	-	-
12.	Дуге Њиве	7	7	-	-	-	-
13.	Цевар	75	70	-	5	-	-
14.	Ћедовача	65	65	-	-	-	-
15.	Ђурићи	20	20	-	-	-	-
16.	Фајтовци	158	157	-	1	-	-
17.	Гаревница	5	3	2	-	-	-
18.	Главице (Предојевић Глава)	86	86	-	-	-	-
19.	Горице	39	38	-	1	-	-
20.	Грдановци	46	46	-	-	-	-
21.	Хадровци	20	20	-	-	-	-
22.	Халиловци	37	37	-	-	-	-
23.	Хазићи	15	15	-	-	-	-
24.	Хрустово	59	46	5	8	-	-
	Касапнице						

25.	Хусимовци	49	44	1	4	-	-
26.	Илица	37	36	-	1	-	-
27.	Јелашиновици	380	380	-	-	-	-
28.	Каменград Доњи	20	1	-	19	-	-
29.	Каменград Горњи	17	2	-	15	-	-
30.	Кијево	110	84	7	19	-	-
31.	Кљевци	437	429	7	-	-	1
32.	Копривна	93	89	2	1	-	-
33.	Козица Доња	46	45	-	-	-	1
34.	Козица Горња	33	33	-	-	-	-
35.	Козин	47	46	-	-	-	1
36.	Кркојевци	74	74	-	-	-	-
37.	Крухари	168	167	1	-	-	-
38.	Липник Доњи	38	38	-	-	-	-
39.	Липник Горњи	52	52	-	-	-	-
40.	Лукавице	81	80	-	1	-	-
41.	Лушци Паланка	94	93	-	1	-	-
42.	Лужани	45	44	1	-	-	-
43.	Мајкић Јапра Доња	240	240	-	-	-	-
44.	Мајкић Јапра Горња	162	161	1	-	-	-
45.	Марини	82	82	-	-	-	-
46.	Миљевци	104	104	-	-	-	-
47.	Модра	7	-	-	7	-	-
48.	Мркаљи	35	29	-	4	-	2
49.	Напреље	30	28	-	2	-	-
50.	Окреч	3	1	-	2	-	-
51.	Оштра Лука	103	102	-	1	-	-
52.	Отиш	82	82	-	-	-	-
53.	Овањска	2	2	-	-	-	-
54.	Побријежје	9	3	-	6	-	-
55.	Подлуг	139	139	-	-	-	-
56.	Подови	28	28	-	-	-	-
57.	Подвидача	99	97	2	-	-	-
58.	Пољак	6	1	5	-	-	-
59.	Праштали	104	103	1	-	-	-
60.	Сански Мост	536	404	28	44	52	8
61.	Сасина	25	-	25	-	-	-
62.	Скуцани Вакуф	43	39	-	4	-	-
63.	Слатина	61	61	-	-	-	-
64.	Стара Ријека	8	1	7	-	-	-
65.	Стари Мајдан	63	43	2	17	-	1
66.	Сухача	129	128	-	-	-	1
67.	Шеховци	17	11	-	6	-	-
68.	Шкрљевита	14	2	12	-	-	-
69.	Томина	87	76	1	10	-	-
70.	Трамошња Доња	28	28	-	-	-	-
71.	Трамошња Горња	68	67	-	1	-	-
72.	Трнова	108	93	1	14	-	-
73.	Усорци	94	94	-	-	-	-
74.	Врхпоље	37	3	-	34	-	-
75.	Здена	87	84	1	2	-	-
76.	Зенковићи	3	-	-	3	-	-

Табела 4.

Жртве рата општине Сански Мост по месту рођења према години смрти

Р. бр.	Место рођења	Укупно	Година				
			1941	1942	1943	1944	1945
	Сански Мост-општина	6214	1722	824	3019	429	220
1.	Батковци	13	3	2	6	2	-
2.	Бјелине	18	5	1	10	1	1
3.	Бојиште (Тук Бобија)	83	4	9	65	3	2
4.	Босански Милановац	104	12	10	57	17	8
5.	Бошњаци	74	6	8	53	4	3
6.	Брдари	166	61	16	77	7	5
7.	Будимлић Јапра	77	39	11	16	9	2
8.	Чапље	74	46	5	12	8	3
9.	Дабар Доњи	349	41	27	263	16	2
10.	Дабар Горњи	153	31	24	80	14	4
11.	Демисевци	7	-	2	1	4	-
12.	Дуге Њиве	7	1	1	2	2	1
13.	Цевар	75	19	9	37	5	5
14.	Ђедовача	65	17	30	15	2	1
15.	Ђурићи	20	2	4	10	1	3
16.	Фајтовци	158	37	10	106	3	2
17.	Гаревница	5	-	3	2	-	-
18.	Главице (Предојевића Главица)	86	2	5	68	5	6
19.	Горице	39	12	-	27	-	-
20.	Грдановци	46	4	12	26	1	3
21.	Хадровци	20	-	5	12	2	1
22.	Халиловци	37	14	4	12	5	2
23.	Хазићи	15	4	2	1	8	-
24.	Хрустово Касапнице	59	45	1	8	2	3
25.	Хусимовци	49	21	6	20	1	1
26.	Илица	37	4	8	19	5	1
27.	Јелашиновци	380	7	20	340	12	1
28.	Каменград Доњи	20	1	6	3	9	1
29.	Каменград Горњи	17	1	8	3	4	1
30.	Кијево	110	53	4	31	12	10
31.	Кљевци	437	284	62	83	5	3
32.	Копривна	93	15	18	50	4	6
33.	Козица Доња	46	5	8	19	12	2
34.	Козица Горња	33	12	6	7	6	2
35.	Козин	47	5	9	19	9	5
36.	Кркојевци	74	8	5	55	6	-
37.	Крухари	168	77	30	46	9	6
38.	Липник Доњи	38	3	11	20	2	2
39.	Липник Горњи	52	5	7	30	3	7
40.	Лукавице	81	43	5	32	1	-
41.	Лушци Паланка	94	18	14	55	5	2
42.	Лужани	45	40	2	1	-	2

43.	Мајкић Јапра Доња	240	14	15	192	13	6
44.	Мајкић Јапра Горња	162	2	9	141	7	3
45.	Марини	82	58	4	13	6	1
46.	Миљевци	104	6	14	79	3	2
47.	Модра	7	3	-	1	2	1
48.	Мркаљи	35	5	9	15	2	4
49.	Напреље	30	6	2	19	1	2
50.	Окреч	3	1	2	-	-	-
51.	Оштра Лука	103	27	26	42	6	2
52.	Отиш	82	1	9	67	5	-
53.	Овањска	2	1	-	1	-	-
54.	Побријежје	9	1	1	5	1	1
55.	Подлуг	139	66	13	50	7	3
56.	Подови	28	4	6	11	6	1
57.	Подвидача	99	42	7	46	4	-
58.	Пољак	6	-	2	3	1	-
59.	Праштали	104	1	6	87	8	2
60.	Сански Мост	536	182	108	165	52	29
61.	Сасина	25	9	7	4	-	5
62.	Скуцани Вакуф	43	6	5	27	1	4
63.	Слатина	61	8	14	25	5	9
64.	Стара Ријека	8	-	2	5	1	-
65.	Стари Мајдан	63	15	19	9	9	11
66.	Сухача	129	56	15	53	3	2
67.	Шеховци	17	7	4	1	4	1
68.	Шкрљевита	14	2	2	7	2	1
69.	Томина	87	36	11	28	6	6
70.	Трамошња Доња	28	9	6	9	3	1
71.	Трамошња Горња	68	9	13	33	10	3
72.	Трнова	108	82	10	7	6	3
73.	Усорци	94	18	25	32	18	1
74.	Врхпоље	37	1	2	29	3	2
75.	Здена	87	36	25	14	8	4
76.	Зенковићи	3	1	1	-	-	1

Табела 5.
Жртве рата општине Сански Мост по месту рођења
према одговорнима за страдање

Р. бр.	Место рођења	Укупно	Одговорни за страдање				Непознато
			Усташе	Немци	Муслимани	Остали	
	Сански Мост - општина	6214	1614	504	212	21	3863
1.	Батковци	13	1	-	-	-	12
2.	Бјелине	18	3	1	-	-	14
3.	Тук Бобија (Бојиште)	83	21	1	3	-	58
4.	Босански Милановац	104	24	2	2	-	76
5.	Бошњаци	74	5	3	-	-	66
6.	Брдари	166	25	34	3	-	104
7.	Будимлић Јапра	77	6	2	-	1	68
8.	Чапље	74	4	2	-	-	68
9.	Дабар Доњи	349	118	122	30	-	79
10.	Дабар Горњи	153	57	-	14	-	82
11.	Демишевци	7	-	-	-	-	7
12.	Дуге Њиве	7	-	-	-	-	7
13.	Цевар	75	14	14	-	-	47
14.	Ђедовача	65	30	6	3	1	25
15.	Ђурићи	20	1	1	-	-	18
16.	Фајтовци	158	8	52	-	-	98
17.	Гаревица	5	-	-	-	-	5
18.	Главице (Предојевић Главица)	86	12	2	1	-	71
19.	Горице	39	9	9	-	-	21
20.	Грдановци	46	2	-	-	-	44
21.	Хадровци	20	-	1	-	1	18
22.	Халиловци	37	-	-	-	-	37
23.	Хазићи	15	-	-	-	-	15
24.	Хрустово Касапнице	59	14	2	-	-	43
25.	Хусимовци	49	13	5	-	-	31
26.	Илица	37	5	2	-	-	30
27.	Јелашиновци	380	210	12	84	2	72
28.	Каменград Доњи	20	2	-	-	-	18
29.	Каменград Горњи	17	-	1	-	-	16

30.	Кијево	110	8	5	-	1	96
31.	Кљевци	437	193	18	6	-	230
32.	Копривна	93	15	22	1	3	52
33.	Козица Доња	46	-	-	-	-	46
34.	Козица Горња	33	8	2	-	-	23
35.	Козин	47	2	-	-	-	45
36.	Кркојевци	74	38	5	12	-	19
37.	Крухари	168	20	7	-	-	141
38.	Липник Доњи	38	3	2	-	-	33
39.	Липник Горњи	52	5	1	-	-	46
40.	Лукавице	81	9	-	-	-	72
41.	Лушци Паланка	94	8	3	5	-	78
42.	Лужани	45	1	-	-	-	44
43.	Мајкић Јапра Доња	240	121	8	13	-	98
44.	Мајкић Јапра Горња	162	65	7	13	-	77
45.	Марини	82	4	1	-	-	77
46.	Миљевци	104	9	13	2	-	80
47.	Модра	7	-	1	-	-	6
48.	Мркаљи	35	2	-	-	-	33
49.	Напреље	30	1	8	-	2	19
50.	Окреч	3	-	-	-	-	3
51.	Оштра Лука	103	26	6	-	-	71
52.	Отиш	82	3	24	-	-	55
53.	Овањска	2	-	-	-	-	2
54.	Побријежје	9	-	-	-	-	9
55.	Подлуг	139	15	5	10	-	109
56.	Подови	28	2	1	-	-	25
57.	Подвидача	99	4	8	-	-	87
58.	Пољак	6	-	-	-	-	6
59.	Праштали	104	32	7	4	-	61
60.	Сански Мост	536	156	23	1	4	352
61.	Сасина	25	3	-	-	-	22
62.	Скуцани Вакуф	43	5	4	1	-	33
63.	Слатина	61	11	1	-	1	48
64.	Стара Ријека	8	-	-	-	-	8
65.	Стари Мајдан	63	27	3	-	-	33

66.	Сухача	129	36	19	3	-	-	71
67.	Шеховци	17	1	1	-	-	-	15
68.	Шкрљевита	14	1	-	-	-	-	13
69.	Томина	87	11	2	-	-	-	74
70.	Трамошња Доња	28	3	-	-	1	-	24
71.	Трамошња Горња	68	8	2	-	-	-	58
72.	Трнова	108	86	4	-	3	-	15
73.	Усорци	94	9	6	-	-	-	79
74.	Врхпоље	37	22	9	-	1	-	5
75.	Здена	87	66	1	1	-	-	19
76.	Зенковићи	3	1	-	-	-	-	2

Табела 6.
Жртве рата 1941-1945 општине Сански Мост по месту рођења
према категорији страдања

Р. бр	Место рођења	Уку-пно	БВЈ	НОБ	Логор, затвор, депорт, пр-рад	Директ-ни терор (на кућ. прагу)	Нем. офанз.	Неп	Остало	Др. категорије
	Сански Мост - општина	6214	29	1565	358	3423	632	31	168	8
1.	Батковци	13	-	4	-	8	-	-	1	-
2.	Бјелине	18	-	9	8	1	-	-	-	-
3.	Бојиште (Тук Бобија)	83	-	19	4	46	10	2	2	-
4.	Босански Милановац	104	2	47	4	43	6	-	1	1
5.	Бошњаци	74	1	24	1	28	1	-	19	-
6.	Брдари	166	1	24	2	102	34	1	1	1
7.	Будимлић Јапра	77	-	30	3	42	1	1	-	-
8.	Чапље	74	-	11	2	57	2	1	1	-
9.	Дабар Доњи	349	-	66	8	146	119	-	10	-
10.	Дабар Горњи	153	-	56	-	82	1	-	14	-
11.	Демишеви	7	-	1	3	3	-	-	-	-
12.	Дуге Њиве	7	-	7	-	-	-	-	-	-

13. Цевар	75	-	11	7	45	12	-	-	-
14. Ђедовача	65	-	4	2	50	6	-	2	1
15. Ђурићи	20	-	15	-	3	2	-	-	-
16. Фајтовци	158	-	13	1	77	52	-	14	1
17. Гаревца	5	-	-	-	5	-	-	-	-
18. Главце (Пређевић Глава)	86	-	31	12	30	9	-	-	4
19. Горице	39	-	-	-	22	16	1	-	-
20. Грдановци	46	1	27	1	16	-	-	1	-
21. Хадровци	20	-	11	2	6	-	-	1	-
22. Халиловци	37	1	30	-	6	-	-	-	-
23. Хазићи	15	-	9	-	6	-	-	-	-
24. Хрустово Касапнице	59	-	5	2	52	-	-	-	-
25. Хусимовци	49	-	5	3	34	2	-	2	3
26. Илица	37	1	15	4	16	-	1	-	-
27. Јелашиновци	380	-	65	1	285	17	2	9	1
28. Каменград Доњи	20	-	10	1	6	-	2	1	-
29. Каменград Горњи	17	1	5	-	11	-	-	-	-
30. Кијево	110	-	20	4	77	4	2	3	-
31. Кљевци	437	1	44	7	353	25	1	5	1
32. Копривна	93	-	30	17	28	13	2	1	2
33. Козица Доња	46	1	35	2	7	-	-	1	-
34. Козица Горња	33	2	16	2	11	-	1	1	-
35. Козин	47	-	39	1	7	-	-	-	-
36. Кркојевци	74	-	9	3	53	7	-	2	-
37. Крухари	168	1	34	2	125	3	1	2	-
38. Липник Доњи	38	-	26	3	6	1	-	2	-
39. Липник Горњи	52	-	33	3	14	2	-	-	-
40. Лукавице	81	-	30	-	47	2	1	1	-
41. Лушци Паланка	94	1	34	6	48	3	-	2	-
42. Лужани	45	-	2	-	41	-	-	2	-
43. Мајкић Јапра Доња	240	-	50	7	80	96	-	7	-
44. Мајкић Јапра Горња	162	-	42	11	53	56	-	-	-
45. Марини	82	1	19	-	60	1	-	1	-
46. Миљевци	104	-	31	2	55	14	-	2	-
47. Модра	7	-	2	-	4	1	-	-	-
48. Мркаљи	35	1	18	1	15	-	-	-	-
49. Напреље	30	-	5	-	11	8	-	5	1
50. Окреч	3	-	-	-	3	-	-	-	-
51. Оштра Лука	103	-	26	6	63	5	-	3	-
52. Отиш	82	-	24	-	32	24	-	2	-
52. Овањска	2	-	1	-	1	-	-	-	-
54. Побријежје	9	-	2	-	7	-	-	-	-
55. Подлуг	139	-	22	1	111	4	-	1	-

56. Подови	28	2	14	-	12	-	-	-	-
57. Подвидача	99	-	38	7	51	-	-	3	-
58. Пољак	6	-	1	-	2	-	-	3	-
59. Прашгали	104	-	24	-	42	37	-	1	-
60. Сански Мост	536	4	134	113	262	10	3	8	2
61. Сасина	25	2	3	2	16	-	2	-	-
62. Скуцани Вакуф	43	-	16	1	19	1	1	5	-
63. Слатина	61	-	36	12	9	-	3	1	-
64. Стара Ријека	8	-	5	1	2	-	-	-	-
65. Стари Мајдан	63	-	16	14	29	1	1	1	1
66. Сухача	129	-	12	1	95	20	-	-	1
67. Шеховци	17	-	4	-	12	-	-	1	-
68. Шкрљевита	14	-	4	-	10	-	-	-	-
69. Томина	87	1	25	3	55	1	-	2	-
70. Трамошња Доња	28	-	6	2	20	-	-	-	-
71. Трамошња Горња	68	1	28	2	35	-	2	-	-
72. Трнова	108	1	2	1	92	-	-	12	-
73. Усорци	94	-	41	6	45	-	-	2	-
74. Врхпоље	37	3	1	7	22	2	-	2	-
75. Здена	87	-	5	37	39	1	-	5	-
76. Зенковићи	3	-	1	1	1	-	-	-	-

Табела 7.

Жртве рата 1941-1945 општине Сански Мост по месту рођења према узроку смрти

Р. бр.	Место рођења	Укупно	Узрок смрти			
			убијен	погинуо	умро	немао
	Сански Мост - општина	6214	4270	1549	335	60
1.	Батковци	13	9	3	1	-
2.	Бјелине	18	8	10	-	-
3.	Бојиште (Тук Бобија)	83	59	15	6	3
4.	Босански Милановац	104	46	44	14	-
5.	Бошњаци	74	27	21	25	1
6.	Брдари	166	136	24	2	4
7.	Будимлић Јапра	77	44	31	1	1
8.	Чапље	74	58	11	4	1
9.	Дабар Доњи	349	278	62	8	1
10.	Дабар Горњи	153	95	54	3	1
11.	Демишевци	7	5	2	-	-
12.	Дуге Њиве	7	-	7	-	-
13.	Џевар	75	61	14	-	-
14.	Ђедовача	65	61	4	-	-
15.	Ђурићи	20	6	12	2	-

16.	Фајтовци	158	126	16	15	1
17.	Гаревица	5	4	1	-	-
18.	Главице (Предојевића Глава)	86	41	32	13	-
19.	Горице	39	36	1	1	1
20.	Грдановци	46	16	26	4	-
21.	Хадровци	20	4	10	4	2
22.	Халиловци	37	6	30	1	-
23.	Хазићи	15	6	9	-	-
24.	Хрустово Касапнице	59	54	4	1	-
25.	Хусимовци	49	40	7	1	1
26.	Илица	37	19	13	4	1
27.	Јелашиновци	380	301	63	10	6
28.	Каменград Доњи	20	7	11	-	2
29.	Каменград Горњи	17	9	7	-	1
30.	Кијево	110	82	23	3	2
31.	Кљевци	437	383	40	12	2
32.	Копривна	93	59	31	1	2
33.	Козица Доња	46	7	36	3	-
34.	Козица Горња	33	14	14	3	2
35.	Козин	47	8	31	8	-
36.	Кркојевци	74	63	10	1	-
37.	Крухари	168	101	33	33	1
38.	Липник Доњи	38	9	24	5	-
39.	Липник Горњи	52	15	27	10	-
40.	Лукавице	81	49	29	2	1
41.	Лушци Паланка	94	54	35	5	-
42.	Лужани	45	42	2	1	-
43.	Мајкић Јапра Доња	240	174	46	16	4
44.	Мајкић Јапра Горња	162	113	33	15	1
45.	Марини	82	62	19	-	1
46.	Миљевци	104	69	27	8	-
47.	Модра	7	5	2	-	-
48.	Мркаљи	35	14	20	1	-
49.	Напреље	30	20	5	5	-
50.	Окреч	3	-	3	-	-
51.	Оштра Лука	103	74	29	-	-
52.	Отиш	82	51	25	6	-
53.	Овањска	2	1	1	-	-
54.	Побријежје	9	7	2	-	-
55.	Подлуг	139	115	21	2	1
56.	Подови	28	12	13	2	1

57.	Подвидача	99	56	39	3	1
58.	Пољак	6	2	4	-	-
59.	Праштали	104	80	21	3	-
60.	Сански Мост	536	347	154	31	4
61.	Сасина	25	17	4	1	3
62.	Скуцани Вакуф	43	21	16	6	-
63.	Слатина	61	23	32	3	3
64.	Стара Ријека	8	3	5	-	-
65.	Стари Мајдан	63	40	19	3	1
66.	Сухача	129	114	11	3	-
67.	Шеховци	17	13	4	-	-
68.	Шкрљевита	14	9	5	-	-
69.	Томина	87	59	25	3	-
70.	Трамошња Доња	28	22	4	2	-
71.	Трамошња Горња	68	32	30	5	1
72.	Трнова	108	104	4	-	-
73.	Усорци	94	51	41	2	-
74.	Врхпоље	37	31	5	-	1
75.	Здена	87	80	5	1	1
76.	Зенковићи	3	2	1	-	-

Табела 8
Жртве рата 1941-1945. општине Сански Мост према занимањима

Ред. број	Занимање	Број ЖР
1.	Рођен у току рата	140
2.	Пољпривредник	3127
3.	Индустријалац, занатлија, трговац	51
4.	Индустријски, занатски, грађевински и трговачки радник	345
5.	Припадник војске и полиције	16
6.	Службеник и стручњак	62
7.	Учитељ и професор	4
8.	Слободна професија (адвокати, лекари, апотекари)	4
9.	Политички радник	1
10.	Лица са личним приходима	3
11.	Издравана лица	2109
12.	Студенти и ђаци	175
13.	Остала занимања	14
14.	Незапослени	15
15.	Непознато занимање	23
	Укупно 1-15	6089
	неневидентирано	125
	Укупно	6214

Табела 9-1

Жртве рата 1941-1945 насеља која су припадала срезу Сански Мост, а после су припојена општини Приједор по месту рођења према spolu и националности

Место рођења	Укупно	М	Ж	Д	Срби	Хрв.	Мусл.	Јев.	Ост.
Алишићи (Приједор)	23	14	9	-	17	-	6	-	-
Расавци (Приједор)	129	99	30	-	129	-	-	-	-
Зецови (Приједор)	43	36	7	-	42	-	1	-	-
Бришево (Приједор)	5	4	1	-	1	3	-	-	1
Σ	200	153	47	-	189	3	7	-	1

Табела 9-2.

Жртве рата 1941-1945 насеља која су припадала срезу Сански Мост, а после су припојена општини Приједор по месту рођења према години смрти и одговорнима за страдање

Место рођења	Укупно	Година					Починници				
		41	42	43	44	45	Усташе	Нем.	Мусл.	Ост.	Неп.
Алишићи (Приједор)	23	1	9	12	-	1	-	7	-	3	13
Расавци (Приједор)	129	12	42	58	13	4	18	11	10	-	90
Зецови (Приједор)	43	6	19	14	2	2	3	4	-	-	36
Бришево (Приједор)	5	1	2	2	-	-	2	1	-	-	2
Σ	200	20	72	86	15	7	23	23	10	3	141

Табела 10

Жртве рата 1941-1945 из општине Сански Мост по месту смрти (локалитету) са 5 и више жртава

Р. бр.	Назив места (локације) смрти	Бр. варијан. назива или ужих локац.	Укупни бр. жртава на локацији	Бр. жртава из општине Сански Мост	
1.	Сански Мост ^[i]		36	1562	906
2.	Јелашиновици		17	568	524
3.	Грмеч		22	2504	371
4.	Дабар ^[ii]		19	397	303
5.	Фајтовци		8	235	209
6.	Стратишта Јасенова ^[iii]		3		178
7.	Бања Лука		17		129
8.	Крухари		1	133	119
9.	Праштали		6	106	103
10.	Чапље		3	113	97

11.	Лушци Паланка	16	126	95
12.	Мајкић Јапра ^[iv]	23	129	94
13.	Отиш	8	94	91
14.	Стари Мајдан ^[v]	8	104	90
15.	Врхпоље ^[vi]	14	171	87
16.	Приједор	13		78
17.	Горице	3	86	72
18.	Кљевци	3	69	66
19.	Сухача	6	105	61
20.	Крајишке бригаде, партизански одреди ^[vii]	22		61
21.	Будимлић Јапра	9	78	58
22.	Бојиште ^[viii]	5	60	57
23.	Марини	5	93	56
24.	Босанска Крупа	11		54
25.	Земун-Сајмиште	2		54
26.	Бошњаци	2	69	51
27.	Босански Милановац	8	51	49
28.	Каменград ^[ix]	8	57	49
29.	Травник	1		47
30.	Миљевци	6	59	45
31.	Трамошња ^[x]	10	45	45
32.	Црна Гора ^[xi]	9		44
33.	Кијево ^[xii]	3	44	44
34.	Томина	7	51	43
35.	Подвидача	6	41	41
36.	Лукавице	4	42	41
37.	Шипово	1	384	41
38.	Брдари	8	39	39
39.	Трнова	6	94	35
40.	Липник ^[xiii]	10	60	32
41.	Напреље	5	35	32
42.	Босански Нови	7		31
43.	Босна ^[xiv]	7		29
44.	Усорци	6	27	27
45.	Подови ^[xv]	3	27	27
46.	Шид – Сремски фронт	5		24
47.	Бихаћ	4	2801	23
48.	Грдановци	4	25	23
49.	Немачка ^[xvi]	7		22
50.	Кључ	7		22
51.	Шатор планина	7		21
52.	Козин	6	34	21
53.	Цевар	5	20	20

Шушњар 1941. - Зборник саопшћења, свједочења и докумената

54.	Скуцани Вакуф ^[xvii]	5	23	19
55.	Београд	1		18
56.	Љубија	3		17
57.	Саница	5	188	17
58.	Бусовача	3		17
59.	Козара	6		16
60.	Мијатовица	3	16	16
61.	Поткрај ^[xviii]	1	16	16
62.	Козица ^[xix]	6	15	15
63.	Демишеви	3	14	14
64.	Бронзани Мајдан	2	51	13
65.	Илица ^[xx]	2	13	13
66.	У борби, као борац ^[xxi]	6		13
67.	Ђедовача	5	14	13
68.	Стара Ријека	4	14	12
69.	Сарајево	3		12
70.	Оштра Лука ^[xxii]	4	24	12
71.	Босански Петровац	7		12
72.	Карловац	2		12
73.	Загреб	4		11
74.	Лужани ^[xxiii]	2	30	11
75.	Дрвар	3		11
76.	Хусимовци	3	12	11
77.	Сремски Карловци	7		10
78.	Теслић	1		9
79.	Тузла	4		9
80.	Слатина ^[xxiv]	3	9	9
81.	Ђурићи ^[xxv]	3	29	9
82.	Краљево	1		9
83.	Здена	4	11	9
84.	Гламоч	3		9
85.	Сасина	3	12	9
86.	Подлуг	7	11	9
87.	Шеховци	2	8	8
88.	Добој	1		7
89.	Зеница	2		7
90.	Сремска Митровица	5		7
91.	Бугојно	1		7
92.	Цазин	1		7
93.	Мањача	4		7
94.	Копривна ^[xxvi]	2	7	7
95.	Ситница	1		7
96.	Осредак ^[xxvii]	1		7
97.	Мркаљи ^[xxviii]	2	7	7

98.	Логори и затвори ^[xxix]	6		6
99.	Хадровци	1	10	6
100.	Ливно	2		6
101.	Дуге Њиве ^[xxx]	1	32	6
102.	Главице ^[xxxi]	6		6
103.	Побријежје	4	8	6
104.	Словенија	4		6
105.	Госпић-Јадовно	3		6
106.	Модра	1	7	6
107.	Шкрљевита	2	6	6
108.	Станић Брдо	1		6
109.	Алишићи	1		6
110.	Београд-Бањица	2		5
111.	Рујишка	4		5
112.	Санџак	2		5
113.	Какањ	3		5
114.	Пољак	1	5	5
115.	Гаревица ^[xxxii]	2	5	5
116.	Босанска Градишка	3	5	5
117.	Италија	3		5
118.	Кркојевци	4	5	5
119.	Пискавица	2		5
120.	Банија	1		5
	Разна места и локације са 1-4 жртве(253)	253		354
	ЖР у неименованим местима			262
373	Укупно	1005		6214

Напомене:

- ⁱ Укључујући 8 варијанти са локацијом „Шушњар“ на којима је евидентирано 27 жртава с подручја општине Сански Мост. У Бази се под локацијом „Шушњар“ налазе и локације са Баније и Славоније.
- ⁱⁱ Није се могло прецизно утврдити у неким случајевима да ли се ради о Горњем или Доњем, па су уврштени под исти локалитет „Дабар“ као и 3 варијанте са локалитетом „Црноводе“.
- ⁱⁱⁱ Укључује све локалитете система Јасеновачког логора (Јасеновац, Стару Градишку, Градину итд.)
- ^{iv} Није се могло утврдити у свим случајевима да ли се ради о Мајкић Јапри Доњој или Горњој.
- ^v Од 8 варијанти, једна је под називом „Мајдан“ у којој су евидентирани 38 жртава, од којих се 3 могу везати за локалитет „Стари Мајдан“.
- ^{vi} Више сличних назива (укупно жртава на локалитетима 289. Због лошег дефинисања назива места смрти и погрешака у уносу није могуће дати тачан број жртава на локалитету “Врхпоље”, општина Сански Мост.
- ^{vii} Именоване или неименоване крајишке бригаде и партизански одреди, без навођења локације погибије или са навођењем (Сутјеска, Зеленгора).
- ^{viii} Варијанте са називом „Бојиште“ или „Тук Божија“.
- ^{ix} Није се могло у свим случајевима утврдити да ли се ради о Доњем или Горњем Каменграду.
- ^x Није се увек могло одредити да ли је Горња или Доња.
- ^{xi} Више локалитета.
- ^{xii} Више локалитета истог назива (148 жртава).
- ^{xiii} Није се могло у свим случајевима одредити да ли је Доњи или Горњи.
- ^{xiv} Више варијанти без тачно назначене локације (Босна, источна, западна, БиХ итд).
- ^{xv} Више локалитета (76 жртава).
- ^{xvi} Укључени неодређене локације “Немачка”, “немачки логор” и поједини именовани логори у Немачкој.
- ^{xvii} Под локалитетим “Вакуф” налази се 52 жртве, а једна је с подручја општине Сански Мост.
- ^{xviii} Два локалитета (24 жртве).
- ^{xix} Више локација, укупно 120 жртава.
- ^{xx} Више локација, 39 жртава.
- ^{xxi} Није назначен локалитет.
- ^{xxii} Исти назив и у општини Орашје (10 жртава).
- ^{xxiii} Више локација истог назива.
- ^{xxiv} Има више локалитета са именом „Слатина“ (256 жртава).
- ^{xxv} Више локалитета истог назива.
- ^{xxvi} Петнаест насеља у разним крајевима земље има овај назив (63 жртве).
- ^{xxvii} Седам места истог имена, 140 жртава.
- ^{xxviii} Пет места истог имена, 62 жртве.
- ^{xxix} Неименовани логори и затвори.
- ^{xxx} Више локалитета истог назива.
- ^{xxxi} Више локалитета (76 жртава), Главице, Сански Мост укључује и назив Предојевић Главица.
- ^{xxxii} Више локалитета (147 жртава).

Табела 11
Рекапитулација
Жртве рата 1941-1945. општине Сански Мост према местима смрти
(локалитетима)

Број жртава од-до	Број места	Број локација	Број жртава са општине Сански Мост
Преко 100	9	129	2842
Од 51 до 100	17	142	1240
Од 21 до 50	26	166	879
Од 11 до 20	24	88	341
Од 5 до 10	44	227	296
Од 1 до 4	253	253	354
Неименована места			262
Σ	373	1005	6214

Табела 12

Жртве рата 1941-1945. општине Сански Мост по месту рођења, упоредни преглед

Р. бр.	Место рођења	Срез СМ (Бокан)	Укупно База ЖР	Допунски Попис групе Сањана	Пречисани Попис под бр. 5.	Укупно 4+6
1	2	3	4	5	6	7
	Сански Мост - општина	5019	6214	4517	972	7186
1	Батковци	12	13	13	3	16
2	Бјелине		18	-	-	18
3	Бојиште (Тук Божија)	66	83	-	-	83
4	Босански Милановац	78	104	96	21	125
5	Бошњаци	37	74	62	16	90
6	Брдари	116	166	138	27	193
7	Будимлић Јапра	61	77	73	14	91
8	Чапље	84	74	78	32	106
9	Дабар Доњи	457	349	271	44	393
10	Дабар Горњи		153	180	32	185
11	Демисевци	5	7	-	-	7
12	Дуге Њиве	8	7	-	-	7
13	Цевар	65	75	80	26	101
14	Ћедовача	65	65	67	13	78
15	Ђурићи		20	-	-	20
16	Фајтовци	147	158	190	48	206
17	Гаревца	5	5	-	-	5
18	Главице (Предојевића Главица)	126	86	136	47	133
19	Горице	33	39	34	6	45
20	Грдановци	37	46	-	-	46
21	Хадровци	11	20	15	1	21
22	Халиловци	30	37	17	4	41
23	Хазићи		15	3	0	15
24	Хрустово		59	48	2	61
	Касапнице	30				
25	Хусимовци	44	49	-	-	49

26	Илица	20	37	35	2	39
27	Јелашиновици	331	380	328	35	415
28	Каменград Доња	15	20	-	-	20
29	Каменград Горњи	5	17	-	-	17
30	Кијево	67	110	74	4	114
31	Кљевци	371	437	382	30	467
32	Копривна	96	93	103	25	118
33	Козица Доња	71	46	48	11	57
34	Козица Горња		33	34	3	36
35	Козин	29	47	49	5	52
36	Кркојевци	71	74	93	36	110
37	Крухари	116	168	198	44	212
38	Липник Доњи	18	38	-	-	38
39	Липник Горњи	81	52	-	-	52
40	Лукавице	59	81	69	7	88
41	Лушци Паланка	84	94	-	-	94
42	Лужани	55	45	54	16	61
43	Мајкић Јапра Доња	216	240	193	36	276
44	Мајкић Јапра Горња	168	162	163	33	195
45	Марини	85	82	78	8	90
46	Миљевци	119	104	-	-	104
47	Модра	3	7	-	-	7
48	Мркаљи	20	35	-	-	35
49	Напреље	32	30	-	-	30
50	Окреч	1	3	-	-	3
51	Оштра Лука	84	103	-	-	103
52	Отиш	98	82	100	21	103
53	Овањска	-	2	-	-	2
54	Побријежје	3	9	-	-	9
55	Подлуг	185	139	193	98	237
56	Подови	20	28	-	-	28
57	Подвидача	85	99	112	28	127
58	Пољак	3	6	-	-	6
59	Праштали	145	104	108	11	115
60	Сански Мост	188	536	186	84	620
61	Сасина	11	25	-	-	25
62	Скуцани Вакуф	46	43	-	-	43
63	Слатина	38	61	-	-	61
64	Стара Ријека	4	8	-	-	8
65	Стари Мајдан	47	63	43	15	78
66	Сухача	117	129	-	-	129
67	Шеховци	9	17	-	-	17
68	Шкрљевита	1	14	-	-	14
69	Томина	65	87	82	13	100
70	Трамошња Доња	8	28	24	2	30
71	Трамошња Горња	61	68	93	28	96
72	Трнова	5	108	3	0	108
73	Усорци	77	94	90	14	108
74	Врхпоље		37	3	0	37
75	Здена	69	87	78	27	114
76	Зенковићи	-	3	-	-	3

*Петар Додик**

НДХ – ЗЛОЧИНАЧКА ДРЖАВА

Након успостављања Независне Државе Хрватске, 10. априла 1941. године, створене су у скоро свим градовима и срезовима и оружане формације које су браниле ту новоуспостављену власт, која је дошла на тенковима окупаторских снага. Већ на уласку њемачких војника на наше територије, били смо изненађени исказивањем симпатија неких наших грађана и добродошлицом њемачким трупима. Чим је стигла вијест да се оснива НДХ на челу са Антом Павелићем и у Санском Мосту су се појавили наоружани

људи који је требало да осигурају стварање нове државе. У томе су се посебно истицали гостионичар Лука Миниго, Грга Маричић са синовима, трговац Химзо Решић, обућар Талић и неки други. Дакле, успоставу нове власти омогућили су окупатори, Њемци и Италијани, који су одмах започели политику хушкања и завађања народа, што се на крају изродило у велику мржњу и братоубилаштво.

Независна Држава Хрватска, убрзо послѣ њеног проглашења, Србе Јевреје и Цигане назвала је непријатељима и туђинима и повела бјесомучну пропаганду за њихово уништење свим средствима. У Санском Мосту, на једном збору, жупан Бањалучки Виктор Гутић изговорио је најотворенију пријетњу следећим ријечима: „Друмови ће пожељети Срба, али Срба више бити неће”. Цијели говор овог високог представника нове власти одисао је духом мржње, посебно према Србима, који су у овом крају чинили већину од 60% становништва. Жупан је упутио отворени позив Хрватима и Муслиманима да се обрачунају са Србима.

* Петар Додик, дипл. правник, носилац Партизанске споменице из 1941., политичар, привредник и дипломата, Сарајево.

Да би придобили и Муслимане за своју злочиначку политику, званичници НДХ су их називали хрватским цвијећем, цвијећем хрватског народа. Нажалост, таква пропаганда и на радију и у штампи, наилазила је на плодно тло и одзив, не само Хрвата, него и великог броја Муслимана. Прва манифестација надлазећег зла догодила се већ 6. маја 1941. године у Кијеву и Доњој Трамошњи. Усташе из Кијева, претежно Муслимани, почели су да упадају у српске куће у којима се славилa православна крсна слава Ђурђевдан, малтретирали су домаћине и њихове госте и гасили им славске свијеће, које су главна ознака крсне славе код српског народа. То је изазвало жесток револт код Срба тог краја који су масовно кренули на усташе и протјерали их. Били су наоружани, углавном хладним оружјем, уз неколико комада ватреног оружја. Том приликом била су рањена двојица усташа.

Међутим, убрзо је дошла једна чета њемачких војника из Приједора, са топовима и лако разбила побуњенике. Топовима су тукли села побуне, а њемачка војска је у стрељачком строју кренула на народ, па су се сељаци разбјежали, углавном својим кућама. Ова ђурђевданска збивања показала су да је НДХ, вјештачка творевина и да без помоћи и сталне и војне подршке не може опстати.

Послије разбијања побуне, Њемци су 7. маја из Томине довели 25 Срба, а још из Санског Моста двојицу бивших жандарма, Ђуру Везмара и Николу Мартиновића, укупно 27 и стријељали их на лијевој обали Сане узводно од града, испод жељезничког моста. То је била одмазда за двојицу рањених њемачких војника, али и драстични сурови чин којим је требало народ застрашити и принудити га на покорност. Стријељане су ставили на запрежна кола и од жељезничког моста кључком улицом спровели у центар града. Пратила их је једна њемачка јединица пјевајући корачнице. Према књизи др професора Ахмеда Бишчевића, доведени стријељани Срби су: Из Комине:

Видовић Ђурђа Милош, Видовић Ђурђа Митар, Видовић Тодора Ђурађ, Видовић Столе Миле, Видовић Митра Марко, Видовић Саве Јово, Видовић Вида Бозо, Видовић Остоје Ђурађ, Видовић Николе Милош, Стојановић Николе Петар, Ковачевић Које Лазо, Ковачевић Које Урош, Ковачевић Миле Остоја;

Из Лужана:

Јовановић Миле Душан, Шобот Марка Петар, Каиш Лазара Драго, Стојановић Милана Перо, Миланко Дане Илија, Миланко Дане Проле, Делић Дане Милош, Праћа Томе Вељко, Шобот Симеуна Љупко;

Из Чапља:

Станисављевић Јове Миле, Кнежевић Миле Јово;

Из Санског Моста:

Везмар Јована Ђуро, Мартиновић Јосипа Лазар.

Наведени Срби стријељани су, како је напријед наведено, код жељезничког моста, а одатле су превезени до парка у центру града и ту повјешани на дрвеће. У поменутој књизи наводи се да су их морали вјешати Јевреји и Срби. У истој књизи објављена је слика објешених људи о дрвеће. Послије три дана скинути су са тог дрвећа и превезени до Шушњара и тамо сахрањени, али не у православно гробље, него јужно од православног гробља, јер је био такав обичај да оне који нису умрли природном смрћу не треба сахрањивати у редовно гробље. Тако је настало гробље страстиште Срба и Јевреја – Шушњар, До тада је на Шушњару постојало, осим православног, католичко и јеврејско гробље.

Крајем мјесеца јула и првих дана августа 1941. године на том мјесту стријељано је више хиљада Срба и Јевреја, а тачна цифра се није никада утврдила. Ја сам записао 2870, а истовремено око Илиндана, на жељезничкој станици Врхпоље убијено је 390, у Старом Мајдану – мјесту Троска око 300, на чапаљским барама 25–50, те појединачно по селима Здена, Хусимовси, Сухача и Брдари око 50. Тако је из једне породице Вучковићи одведено и убијено 7 мушкараца, па је то велико домаћинство остало да егзистира на женској радној снази.

Прије овог времена, велики број Јевреја покупљен је и одведен у логор Јасеновац и нико се није вратио, а њихова имовина је опљачкана. Остало је живих само неколико особа, које су прије прогона отишле у Италију или у неку другу земљу, а неки су отишли у партизане и тако остали живи.

Биће интересантно да се помене књига Фикрете Јелић-Бутић, која је носила назив: „Усташе и НДХ” у којој се доста детаљно и аналитички разматра политика те државе. На страни 162 пише: „Биолошко уништење Срба и Жидова са задаћом стварања „чистог животног простора” Хрватима и Муслиманима, који према усташкој идеологији чине „Хрватски народ”, био је јединствен стратегијски циљ с одређеним разликама у његовој реализацији”. У истој књизи Фикрете Јелић-Бутић, на страни 167 набројана су многа мјеста, села и градови у којима је убијено на стотине и хиљаде Срба. Дословно пише „Претпоставља се да је тих дана крај јула и почетак августа 1941. године у котарима Бихаћ, Босанска Крупа и Цазин убијено 20000

Срба, а на подручју котара Сански Мост 6000, те котарима Приједор и Босански Нови такође око 6000”.

Страдање моје породице

Сјели смо за јело, али нам до њега и није било јер се пуцњава из правца Ђедоваче и Вучковића све више приближавала. И тешки митраљез, постављен поред Крантића куће, почео је да пуца, па је наш положај постао крајње озбиљан. Прекинули смо ручак код киселог млијека које је у љетним данима било скоро редовно друго јело и за ручак и за вечеру и које смо јели из заједничке дрвене здјеле. Изашли смо пред кућу и на око двије стотине метара удаљености, на врху пута који смо звали Кланац, јер је био стрм и каменит, угледали смо војнике како пуцају и вичу.

Почео сам молити да бјежимо у шуму која није била далеко, али су остали рекли да не желе да иду од куће. Када су се војници приближили на око педесетак метара и са јавног пута кренули према нашој кући, поново сам предложио да прескочимо плот и кроз једну бујадарду побјегнемо до мале шуме и да се тако спасимо. Отац је то одбио па сам ја кренуо преко плота, на шта је отац повикао: „Побиће нас због тебе!”. Смјеста сам одустао од своје намјере и заједно са другима остао да чекам долазак војника. Био сам изненађен када сам видио да међу њима има и цивила, па и мојих школских другова који су уз војску ишли највише ради пљачке.

Угледао сам комшију Ађула Селмана, који је био нешто старији од мене, како дријешу приузе са којима су у хладу великог ораха била повезана наша четири вола и двије краве и како их води низ пут у правцу своје куће. Узео их је без икаквог устручавања, свјестан да га гледамо, јер је знао шта ће се са нама десити. Други су испуштали овце и тјерали их низ пут у правцу својих кућа. Тада је започела и паљевина свега онога што је још остало од наше имовине, љетне кухиње са огњиштем, кукурузане, неовршене пшенице садјевене у стогове. Пред нашим очима нестајало је све оно што смо стицали цијелога живота.

У дворишту наше куће заповједник јединице, Алија Камбер, упитао је мог оца: „Илија, гдје су ти синови?”. Отац је рекао: „Ево их овдје”, показујући на Јову, мене и Душка, додајући да је Миле одведен са присилног рада и да од тада о њему не знамо ништа. Алија је одговорио

да је Миле сигурно у четницима, мада је тада боље од нас знао шта се десило са Милом. Касније смо сазнали да су у Подбријежју, док су водили младиће са присилног рада, издвојили једну групу у којој је био и мој брат Миле. Ту су их негдје и побили, тупим предметима, у чему су предњачили браћа Камбер.

„Вас тројица пођите са мном”, рекао је Алија, показујући на оца, брата Јову и мене. Нисмо имали никаквог избора и кренули смо према кућама Драгице Шкундра, западно од наше куће. Већ на излазу из дворишта почели су нас тући кундацима. Било ми је потпуно јасно да нас воде на стријељање. Било је право чудо да нас нису побили ту, пред кућом, у дворишту. Вјероватно су, упркос свему, хтјели да нас одведу даље од очију остатка породице: мајке, сестре Маре и брата Душка који је тада имао десет година.

У групи која нас је спроводила половина је била наших комшија и познаника, муслимана. Наставили су да нас туку кундацима, а један од њих, мислим да је био други Камбер, снажно ме ударио са цијеви од пушке, што ме је јако забољело. Са главе ми је пао качкет, капа коју су скоро сви Срби стално носили. У селу је био обичај да се увијек носи капа, изузев када се једе или спава. Нисам ни покушао да се окренем и узмем је. Послије оваквог ударца било ми је сасвим јасно шта нас чека. Почео сам трагати за било каквом приликом да покушам умаћи. Чекао сам да се приближимо шуми, а онда ме пресјекла помисао на оно што ми је отац рекао прије доласка војника: „Све ће нас побити ако покушаш побјећи!”. Његове су ријечи одзвањале у мени, обесхрабривале ме и сахрањивале помисао на бијег. Отац је био наиван и повјеровоа је у оно што су му, као сеоском кнезу, прије неколико дана казали у општини у Санском Мосту: „Илија, обавијести своје сељане да се онима који остану у својим кућама ништа не смије десити”. Он је у то повјеровоа и зато није ни прихватио моја наговарања да бјежимо.

Ишли смо у колони јер је пут једино то дозвољавао. Прво Јово па за њим војник, затим отац па за њим војник, па онда ја па за мном војник. Лијево од нас, по њиви и десно према стричевој кући, у којој није било никога јер су сви на вријеме, још прије два дана, побјегли у Сухачу, ишли су војници у стрелачком строју. Мислио сам да, и ако би неко од нас помислио на бијег, не би имао никакву шансу. Уз пут су нас пропиткивали за четнике, има ли их, јесмо ли шта чули итд. Иако сам прије два сата дошао из Дабра и знао нешто о устаницима,

а неке и видио, рекао сам да ништа не знам и да ми нисмо ништа видјели и чули. Знао сам да ми никаква информација коју бих им дао не би помогла. Осим тога, у мојој младој глави и тада је владало увјерење да би, ако им било шта кажем, то била издаја, па сам и због тога прешутио оно што сам знао.

Стигли смо на једну њиву. Десно од нас налазила се једна мала шума коју смо звали „изнад равни”, а полулијево једна већа шума звана Резовача. Видио сам како војник који је ишао иза Јове пуца у његова леђа, у лијеву страну, у срце. Јово се мало погну, ухвати рукама за ту страну и настави да корача. Војник који је корачао иза оца упери пушчану цијев у његов потиљак, а онај иза мене репетира пушку. Сада је било очигледно да моја страховања како ћу својим бијегом наудити другима немају никаквог смисла. Скочио сам и потрчао у шуму. Војник који је био иза мене опали али ме не погоди јер сам га изненадио. Док је он поново репетирао пушку, ја сам већ био замакао у гране ниског растиња, углавном љеске. Опалили су још неколико метака. За тренутак сам застао и чуо неку команду коју нисам разумио. Мислим да је пала команда да престану пуцати и да опколе шуму, јер је пуцњава престала и чуо сам гласове на све стране. Шума је била сасвим мала и није је било тешко опколити.

Трка за живот

Наставио сам да бјежим у истом правцу, према доњем селу. Тамо се налазила стража са тешким митраљезом па сам мислио да неће смјети пуцати у правцу своје страже. Када сам стигао до краја шумице наишао сам на два војника који су се изненадили када су ме угледали. Један од њих потеже пушку и опали. Осјетио сам метак поред лијевог образа и уха, зажарило је али ме није закачило. Тргао сам се и вратио у шуму истим правцем којим сам и дошао. Опет је пала команда да се не пуца јер је пријетила опасност да се између себе не поубијају. Грозничаво сам мислио шта да радим. У близини је била једна рупа у којој смо скупљали кишницу како би стока имала шта пити током сушних дана. Сада је та локва била празна јер дуго времена није падала киша. Ушао сам у рупу рачунајући да је то једини заклон који овдје могу пронаћи.

Легао сам, притајио се и погледао околу. Угледао сам ноге мојих гонилаца и помислио како ће ме за који тренутак пронаћи, избости

ножевима и оставити у тој рупи. Та ме мисао стресе и покрену, и одлучих да трчим баш у оном правцу гдје сам неколико тренутака раније налетео на она два војника. Одлучио сам да више не застајем и да трчим кроз кукурузе у правцу страже. Рачунао сам да ћу их изненадити и да ме неће очекивати на мјесту гдје су малочас на мене пуцали. Натрчао сам на групу војника, пролетео сам између њих и наставио да трчим из све снаге. Иако је кукуруз био низак, ипак је представљао неку заштиту од ока гонилаца. Затим је дошла чиста њива и то је била права прилика да ме погоде. Ипак, они иза мене нису могли слободно да пуцају због своје страже. Они са десне стране, код стричеве куће, пуцали су, али ме је из тог угла било теже погодити.

Док сам трчао преко чистине угледао сам стражаре како од Рецине куће трче у мом правцу са намјером да ми пресијеку пут. Између мене и њих налазила се још једна мала шума ширине свега тридесетак метара. Само што сам у њу замакао, запео сам за неку грану и пао као покошен. Нисам се смио дићи, него сам отпузао неколико метара, устао и наставио да бјежим десно, под углом од деведесет степени, овај пут не према стражи која је била близу мене, него кроз шуму, у правцу још једног шумарка који се звао Занога. Одатле сам протрчао у сљедећу шумицу, Торњица, која се налазила испод наше куће, па онда стигао на пут којим је војска дошла нашој кући. Замакао сам у воћњак, па на пут којим смо гонили стоку на пашу у шуму и брда. Погнуо сам се да ме не виде и тако стигао у шуму изнад наше куће. Сјео сам и послушно да ли потјера још иде за мном, мало предахнуо и помокрио се, сједећи. Нисам смио да устанем да ме не би видјели.

Погледао сам према кући али нити сам шта видио, нити сам шта чуо, тако да нисам ни сазнао шта ми је са мајком, сестром и младим братом. Плашећи се потјере наставио сам да идем кроз шуму, која, опет, и није била тако велика да би ми пружила сигурну заштиту. Пошто сам познавао сваки кутак и сваки грм, одлучио сам да идем на најскровитије мјесто, у једну долину која се звала Кадина долина. Била је обрасла шибљем и зато тешко приступачна. Када сам стигао, схватио сам да ћу, ако ме ту пронађу, бити у замци из које се нећу моћи извући. Зато сам продужио да бјежим према Штрбцу, рачунајући да се у току ноћи дочепам Дабра.

На том правцу требало је да пређем један мањи пут који повезује Умце са путем Штрбци–Хусимовци. Док сам се приближавао том путу

опазио сам ненаоружану групу цивила како се креће према Умцу. Била им је намјера да пљачкају након што војска, која се кретала преко брда, стигне у Умце. Њихово кретање успоравала је једна група партизана која је на њих пуцала спречавајући их да пређу у Дабар. Када су се пљачкаши удаљили и замакли, прешао сам пут и ушао у неко грмље из којег сам могао видјети војнике како иду према Умцима, Били су далеко више од једног километра, окренути према Дабру и нису ме могли примијетити.

Опет нисам имао мира. Плашио сам се потјере, а до ноћи је било још два сата. Поново сам кренуо кроз неке кукурузе и отпузао до једног великог грма усред кукурузишта. Рачунао сам да ме неће тражити усред њиве. Одатле, из тог грма, имао сам поглед на све стране. Ту сам дочекао сутон. Када сам оцијенио да су и војска и пљачкаши давно отишли и да у близини нема никога, изашао сам из грма и кроз кукурузе, долине и шумарке, стигао до Штрбаца. Било се смрачило али још није била пала права ноћ. Затекао сам стравичну слику. Жене плачу и наричу а испред кућа леже убијени Богољуб Црномарковић и Никола Штрбац. Неке куће догоријевају. Кратко су ми рекли шта се догодило, а мене упитали шта је код нас било. Кратко сам им рекао и продужио за Дабар. Изишао сам до првих кућа преко Дола у Клепиће. Ушао сам у једну кућу, казао ко сам и шта ми се десило тога дана. Били су врло пажљиви. Дали су ми да једем и обезбиједили преноћиште.

За чудо велико, цијели тај дан нисам заплакао. Све се десило тако изненада а било тако ужасно да сузе једноставно, и када сам већ био на сигурном, нису могле да потекну. Или од превелике туге или од среће што сам остао жив. Када год помислим на ту нашу трагедију и драму коју сам преживио, закључим како је право чудо да сам остао жив. Кажем себи да ме спасила нека велика срећа и сјетим се да сам на ногама имао рашњиране дубоке ципеле које су ми сметале при трчању, али ја то нисам осјећао. И за дивно чудо, у том бјесомучном и паничном трчању – ни једну нисам изгубио. Сјетим се и тога да сам се у најкритичнијим тренуцима неколико пута успио и прекрстити. Тако сам био васпитан и вјеровао сам да ће ми то помоћи. А шта ми је помогло – сам Бог зна. Или стицај околности које су ми ишле на руку, или моја одважност и сналажљивост, или све то скупа, или онај војник намјерно није хтио да ме погоди, или како народ каже „нека садака”...

Треба имати у виду да је у Сански Мост доведено из сусједних општина неколико стотина Срба, а и возом је доведено неколико транспорта и сви су они завршили на поменутих стратиштима Санског

среза – котара. Послије ослобођења Санског Моста октобра 1943. године, причало се да је на Шушњару убијено 7000 људи, што је поткрепљивано чињеницом да је још и тада испод тих гробница на Шушњару чак двије године по њиховом стријељању, текла крв. Како је вријеме одмицало број убијених се смањивао све до 5000, али тачна цифра никад није утврђена. Интересантно је да нису жене довођене и убијане, изузев Драге Зурунић, која је прије удаје имала име Шемса. Она је једина жена из града Санског Моста која је убијена тог љета 1941. године и то искључиво из мржње што је из муслиманске вјере прешла на православну и удала се за Србина Драгу Зурунића.

Гробље Шушњар налази се на путу Сански Мост–Крухари на 1 километар од града. Иницијатива за подизање споменика стријељаним Србима и Јеврејима на том мјесту, јавила се 1968/69, па је формиран одбор који би сакупио средства добровољним прилозима грађана и организовао послове око његове изградње. У одбор су ушли сви општински функционери, те један број генерала и републичких функционера који су рођени на подручју среза Сански Мост. Предсједник одбора био је Петар Додик.

На првој сједници одбора расправљано је како доћи до идејног рјешења за изгрању тог споменика. Одлучено је да се не иде на јавни конкурс, јер су наша средства била ограничена, па се ишло на интерне понуде од познатих умјетника. Закључено је да се обратимо Богдану Богдановићу из Београда, Вањи Радаушу из Загреба и Петру Крстићу, академском кипару из Сарајева.

Идеја Богдана Богдановића није прихваћена јер је то била нека кула вавилонска која, по оцјени неких културних радника и цијелог одбора, не би адекватно одражавала страдање људи на овом мјесту.

Идејно рјешење Вање Радауша, такође није прихваћено, јер су људске кости било главно знамење и јер би то посјетиоце, а посебно родбину убијених ужасавало и подстицало мржњу према онима који су били убице, а можда и према народу из којег те убице потичу.

Треће рјешење које је дао Петар Крстић било је најприхватљивије за све који су о томе одлучивали. То је једна громада од алуминијума, неправилних облика, а која је по ријечима аутора Крстића представљала страдање народа кроз вијекове, па свакако може да представља и страдање народа овог краја у вријеме НДХ.

Од самог почетка рада одбора појавила се дилема да ли исписивати имена жртава усташко-фашистичког терора или не? Вања Радауш нам

је рекао: „Ти људи који су убијени и овдје сахрањени немају ништа више од свог имена”. То је био убједљив аргуменат за све и тако је одлучено да се имена исписују. Али како технички да се то изведе било је спорно. На крају је одлучено да се на алуминијумске плочице испишу имена убијених, а да подлога буде цементни стубић укопан у земљу. То би било идеално рјешење да смо имали толико средстава да то до краја изведемо. Међутим, било је више питања око којих су мишљења била подијељена. Једно је било да ли да се исписују само имена оних који су овдје убијени и покопани, или за све жртве усташког терора. На крају је одлучено да то буде споменик жртвама фашизма и борцима НОР-а града Санског Моста и најближе околине. Таква одлука била је условљена чињеницом да су постојала и друга стратишта и гробнице и гробља бораца партизана. Међутим, остало је више од пола имена која нису исписана.

Главно обиљежје овог споменичког комплекса јесте алуминијумска громада висине 15 метара, која је била по ноћи освијетљена рефлекторима, па се видјела издалека, а по дану обасјана сунцем па се исто тако видјела са велике удаљености. Пројектом Петра Крстића било је предвиђено да се унутар те фигуре свјетлосним и звучним ефектима изрази борба и страдање народа санског краја. Али нажалост, због недостатка средстава, тај дио није никада ни довршен. Сваке године 2. августа пјесници из цијеле Југославије читали су своје пјесме.

Настанком Републике Српске 1992. године, и преузимањем власти на овом споменичком, комплексу извршене су многе измјене. У првом реду, изграђен је велики бетонски крст у подножју гробница, које су и сада више од тла 1,5-2 метра. Иницијатори изградње тог крста, објашњавали су је тиме да је ту сахрањено више од 90% вјерника и да је нормално да им се стави крст.

Неки људи из општине сматрали су да је постављање крста неприхватљиво и да га треба уклонити. Пошто то одобравају породице погинулих, јер је истина да ту и нема сахрањених атеиста, било би неприхватљиво уклањање тог вјерског знамења.

Биле су уклоњене плочице бораца Муслимана, око 20-30, па би о томе требало заузети исправно становиште. Било је иницијатива да се уз крст изгради и Давидова звијезда, као симбол вјерника Јевреја.

Успостављањем власти СДА, дошло је до нових измјена на том споменичком комплексу. Била је проваљена ограда, улазило се без

реда и напасана је стока, чак и по хумкама укопаних људи. У гробље су улазили млади људи и око споменика правили неред, а кад се упозоре да то не би смјели да чине одговарали су да је то парк и да се они ту могу играти. Странка СДА издејствовала је да се у Федерацији донесе нека уредба којом се тај простор проглашава неком врстом партизанског гробља. Из тога се онда изводила нека пракса да ту не би требало да се одржавају вјерски обреди православне вјере што би изазвало велике тензије.

Другог августа 2002. године на Илиндан организована је странка Младена Иванића, која је иницирала обиљежавање годишњице масакра Срба на томе мјесту, што је изазвало реакције владајуће странке, чак и тиме да се забрани планирано и најављено окупљање људи на томе мјесту и тако заустави обиљежавање тих догађаја, што је изазвало оштре реакције не само функционера ПДП-а него и свих људи Срба, поготово оних породица чији су чланови ту погубљени и закопани. Тиме се само подстиче и сије мржња међу народима, па би требало дефинисати шта се ту догађало 1941. године, која је установа или организација која има надлежност да уређује и чува тај комплекс.

Уз све друго требало би тражити од Републике Српске да тражи да се томе мјесту да право изворно значење, јер је то мјесто гдје је убијено више хиљада Срба цивила, а да се томе дода и број убијених на станици Врхпоље, Стари Мајдан, простор код житног магацина на лијевој обали Сане те чапаљшке баре. Пошто је на санској општини у току НОБ-а погинуло 1600 бораца партизана, било би упутно размислити да ли те двије категорије погинулих током Другог свјетског рата могу и треба да се третирају заједно, ако не овим спомеником, онда бар у неким текстовима, књигама, а свакако унутрашњим довршењем споменика на Шушњару. И на крају, треба утврдити како сваке године обиљежавати те догађаје и у које вријеме.

Уређивање и оправак свега што је девастирано, немогуће је без помоћи државе, а пошто из Федерације БиХ, није реално очекивати било какво разумијевање и помоћ, то је нормално да се обратимо Републици Српској. Да можда још данас одредимо једну делегацију и да се најавимо руководству тог ентитета за разговор и договор о свим тим питањима.

*Софија Праћа-Вељовић**

ГЕНОЦИД У САНСКОМ МОСТУ

Сански Мост (162 метра надморске висине, 44-45 степени географске ширине и 15-17 степени географске дужине) лежи у долини ријеке Сане, у југозападном дијелу Босанске Крајине, између планина Козаре и Грмеча, на раскрсници путева Бања Лука, Приједор, Срнетица, Кључ, Петровац, Босанска Крупа и Бихаћ. По свему томе, данашње насеље служило је као утврда за чување пута, долином ријеке Сане на сјевер према Посавини и на југ: Ливно, Пролог, Сињ, Сплит, према мору.

Сански Мост је праисторијско насеље Илира, Келта, касније Римљана. Наши словенски народи досељавају се концем VI и почетком VII вијека, када насељавају ове крајеве гдје и данас живе. Према др Јовану Цвијићу, постојале су разне миграције наших народа из Лике, Далмације, Босне и Посавине, најчешћи узроци су: тражење плодне земље, болести, вјерска прогањања и др.

Окупацијом аустроугарске власти, те сталним боравком аустријске војске, град добија војни карактер. Сана, до тада Вакуф Сана, добија име Сански Мост, јер се мостом спајају једна и друга обала ријеке Сане, али и данас народ ово насеље зове САНА.

Аустријска власт је почела одмах изградњу касарни, школа, жељезничке станице на којој и данас пише САНСКИМОСТ. Тада многи становници долазе са брда у долине ријека, јер је земљорадња била једино занимање становника Дабра, Кљеваца, Кијева. Поред земљорадње, почињу се развијати сточарство, занати, па и примитивно рударство. Експлоатација руде угља и жељезне руде у Сасини, данас је доказ шлакиња, а и само име Сасина по Сасима.

Осјећа се германизација, у школе се уводи њемачки језик, па онда народни.

Тадашња аустријска власт врши велики утјецај на становништво српског поријекла, усљед чега долази до прогањања Срба, тако да их

* Софија Праћа – Вељовић, професор у пензији, Београд.

одводе у Арад, а развојем политичких прилика на Балкану, посебно у Србији, јављају се добровољци, који напуштају аустријску војску и прелазе својој браћи у Србију. Досељавају се становници из Чешке, Пољске, Немачке и Аустрије.

Као у свим мјестима Босне, становници су махом неписмени, одјећа од домаће израде, кожуни од овчије коже, гаће и кошуље су носили од конопље и кетена ручне израде, кућа се је састојала од собе и куће, тј. кућа гдје се кувало на огњишту и соба за спавање

Јављају се разне политичке странке, које ништа добро нису донијеле међу неписмен народ. Тако је дошла и стара Југославија, која је доста наслиједила од претходника. Ситуација се је слабо мијењала, како у земљи тако и у Санском Мосту, није било електрике, изграђена је прва пруга 1912. г. Сански Мост- Срнетица ради експлоатације дрвета за потребе аустријске власти.

У Санском Мосту није било сталне југославенске војске, осим једне релејне станице чија је локација била Грађанска школа, на челу које се налазио пуковник Стефановић са 150 војника.

Градом су се шириле разне дезинформације. Постојао је само један радио апарат код Расима Хромалића зв. „СИНГЕР„. Од штампе су долазили “Политика”, “Време” и “Илустрација”. Владао је општи хаос, нарочито кад се сазнало да је бомбардован Београд. Почиње мобилизација способних за војску, као и запрежних возила, воловских и коњских, који се скупљају око новосаграђене болнице, код жељезничке станице, као и голобрадих младића који су добили позиве за војску, који се окупљају око теретних вагона на жељезничкој станици, а сами не знају куда иду и коме да се јаве.

Над градом се појавио један авион, народ се је заплашио, и избјегао на Греду, периферију града, према гробљу, нико ништа не зна, прича се о рату, посљедицама, и сл.

Све се то догађа тмурног мјесеца априла 1941. године, народ је збуњен, пакују се неки грађани из других бановина и бјеже.

Ивица Симеон, пристав у котару, даје пропутнице за паре, јер је тешко доћи до Приједора, а до Земуна никако.

Ситуација се мијења из часа у час, ни на једном мјесту није исто. Ноћу се могло запазити да срља нека војска, а то је био бањалучки пук у расулу. Пуковник Стефановић је на вријеме запазио расуло наше војске, и на вријеме је сазвао неколико грађана свих нација и саопштио сљедеће:

„Непријатељ се приближава, ми се морамо повући не би било лоше да се формира један одбор од вас и да држите ред у граду док га не предате непријатељу. Потребно је да се изабере један старјешина међу вама.” На то се јавио Лука Миниго, који сам себе предлаже, изјављујући да је заклети усташа од 1925. (убијен је 1943. г. у Грмечу). Такође, овај официр рече да би било добро минирати мост преко Сане, али на интервенцију грађана из овог одбора од тога се одустало. Сутрадан су се овај официр и војска повукли у правцу Кључа, којима се придружила и санска жандармерија.

Дању, а нарочито ноћу, могло се запазити да наша војска из правца Бање Луке пролази кроз Сански Мост и креће према југу, ту је било највише пјешадије, војници су носили оружје са собом.

На бетонском мосту преко Сане налазила се једна препрека од дрвета, коју је ставио Грга Маричић, да би могао да заустави војнике који су се у расулу и бјекству враћали из јединица и да би их разоружавао.

Да би своје дејство ојачали, самоиницијативно су већ постојеће усташе формирале један одбор за хватање војника у расулу, а у тај одбор су ушли: др Јосип Церјан, др Ибрахим Пашић, Лука Миниго, Химзо Пашић Решић и Грга Маричић, и дадоше му назив „Хрватска заштита”. Овај одбор је појединачне војнике хватао, одузимао им оружје и скидао војну одјећу, а познат је по невиђеној пљачки резервне хране из великог магацина. Формиран је у ратне сврхе.

Напријед поменути лица, из тзв. „Хрватске заштите”, узимају власт у своје руке и легитимишу се као легалне усташе. Миле Крунић, општински добошар, из часа у час излази на одређена мјеста и најављује следиће: „Чујте, почујте, народе, усташка власт издаје наредбу да сви становници из других бановина има да напусте Врбаску бановину и да се селе у своје бановине,.. Тако се Драгољуб Поповић из Чачка одмах иселио, а за њим и други.

Да би се препознали поменути властодржци, прво су носили бијеле траке изнад надлактице, а касније хрватску тробојницу.

Долазак Нијемаца у град

У граду се сазнаје да Нијемци надиру преко Марибора даље у нашу земљу. Задатак им је био да ове крајеве окупирају без борбе, јер су им то усташе гарантовале. Добошар Миле Крунић оглашава: „Чујте и почујте, грађани Санског Моста, Њемачка војска улази у наш град, треба их мирно дочекати, Хаил Хитлер - Хрватска заштита,..

Једна њемачка дивизија прво шаље извидницу, која улази у Сански Мост, 9. априла 1941. године, између 15 и 16 сати, после подне - један моторбицикл са приколицом, на коме је био монтиран митраљез, за њима наилазе двоја-троја борна кола са наоружаним њемачким војницима, док су претходници носили наше топографске карте, и прво је било питање: „Wo ist Kula Tomina?“ Како су на тргу били присутни они који су их једва чекали, неко показа у правцу Кључа, и они кренуше. Иза ове извиднице наилазе друге колоне које се крећу до Чекића бара и круже по граду, а велики број оних који су жељели да Нијемци дођу изашли су и клицали им. Велики број извиђачке њемачке војске смјестио се око зграде новоизграђене болнице, гдје је одмах објешена велика њемачка застава са кукастим крстом, и свако ко би наишао кад се застава подиже, морао је стати и дигнути руку у знак поздрава; ко то не би урадио, стражар би га спроводио на батине.

И даље се организује мрежа за хватање војника у расулу. Тако се постављају страже на раскрснице путева како би их дочекивали и предавали Нијемцима који су их транспортовали у ропство.

Усташке власти на челу са др Јосипом Церјаном припремају свечан дочек њемачким војницима. Сваки дан излази наредба за наредбом, коју оглашава општински добошар, позивајући се на њемачку команду, пријетећи казнама. Град је био облијепљен плакатима и кукастим крстовима. Уведен је и полицијски час, пријетило се да ће ко се нађе на улици ван полицијског часа бити стријељан.

Њемачки војници запосјели су најбоље станове у граду, из трговина Јевреја и Срба износили су храну, одјећу и обућу и транспортовали за Њемачку својим породицама. Познато је да су износили сандуке шећера и давали својим коњима. За свог тумача су узели Јозу Клапића зв. Паташон, који је живио после рата у Петрињи.

Активност усташке власти

Поменути представници хрватске власти одржали су свечану сједницу у част успоставе тзв. НДХ 10. априла 1941. године, у данашњој згради општине, на којој су присутни били: др Церјан Јосип, Решић-Пашић Химзо, Талић Јусо, Минига Лука, Шеремет фра Анте, жупник из Санског Моста, Тојчић Никола, жупник из Старе Ријеке, Тешић фра Лука, жупник из Сасине, након чега су отишли у католичку цркву, ради благослова за вјечно постојање нове усташке власти.

Сад се креће у друге акције, формирају се усташке групе, на челу логора усташких група налази се логорник Љевар Миле из Сасине. Одмах је кренуо у села насељена католичким живљем, тражећи себи привржена лица, које је облачио у усташку униформу и наоружавао их, те их приводио братрима на заклетву и вјерност НДХ, ко од службеника није прихватио заклетву био је отпуштен из државне службе.

Познат је случај инг. Недимовић Драге који није прихватио заклетву, па је на звјерски начин, након мучења убијен. Све се то дешава за вријеме власти др Анте Меркредића који је примио од др Церјан Јосипа. Познате су разне репресалије над трговцима Србима и Јеврејима, који су уцењивани новчано износом од 1 000 до 5 000 хиљада динара. Ради контроле прихода постављани су тзв. комесари, да би се контролисао приход, како би убирање за њих било веће. Од прихода узимано је 50 до 100 хиљада динара од сваког појединачног трговца, а тај новац је предаван у усташки логор, којег су међусобно дијелили као и сву пљачку.

Долазак загребачке полиције

Мјесец мај 1941. година

Како новоформирана власт активно сарађује са Загребом, у свим плановима, почетком маја у Сански Мост стиже полиција из Загреба, на челу те полиције био је Хорват Конрад и са њим шест полицајаца, задржали су се у Санском Мосту цијело вријеме покоља и учествовали у њему. Њима су се придружили Бараћ Јандре из Сасине, Налић Ибрахим, Крупић Фехрат, Куршумовић Салко и Алагић Мустафа Омеров, који су вршили хапшења, малтретирања и одвођења Срба у затвор.

Први таоци

Рано ујутро 7. маја 1941 .г. усташка власт је послала позиве угледнијим Србима да се јаве у усташки логор, међу којима су: Марјановић Милан, Делић Јово, трговац, Гвозден Перо, трговац, Брајић Петар, трговац, православни свештеници Грбић Ђуро и Марјановић Јово, њих је примио др Анте Меркрадић и рекао им да ће бити таоци зато што је дигнут устанак у селу Кијеву, и ако и један њемачки војник или усташа погине, усташе ће стријељати поменуте таоце.

Одмах после хапшења ових таоца, који су затворени у баракама на жељезничкој станици, добошар Миле Крунић, оглашава следеће: „Ако и један Србин нападне Хрвата или муслимана, одмах ће бити стријељани таоци у затвору”, помињући њихова имена.

Остали Срби који су били на слободи, осјетили су страх од домаћег и страног непријатеља, учивши да је глава сваког таоца, а и осталих, унапријед одређена за одмазду.

Из дана у дан је све горе, оглашавају се наређења и пријети се смртном казном.

Напад усташа на недужне становнике села Кијева

Шестог маја, на Ђурђевдан, усташе су напале недужне становнике села Кијева. Добро су знале да већина становника слави крсну славу тога дана, па су дан раније добили пушке у оружничкој постаји Илиџа-Томина од командира станице Дураковића, који је оформио једну групу коју су сачињавали: Османчевић Рагиб, Курбеговић Хамдија, Бараћ Јандре и други. Они су обукли усташке униформе и почели да пљачкају становнике села Кијева, пале куће и да туку без икаквог разлога.

Најприје су дошли у кућу Стојановић Вељка, бившег трговца, тукли га, везали конопцем и уцењивали за новац. Истина је да је дана 4. маја Курбеговић Хамдија ухапсио Вељкова брата Рајка Стојановића, да би задали страх другим виђенијим становницима, па су кренули према кућама: Кондића, Бореновића и Миладиновића Марка.

Тачно на Ђурђевдан, усташе су узнемириле слављенике у Кијеву, газећи им свијеће, изврћући софре, псујући и разгонећи госте, запалили кућу Домазета Ђурђа, тукли га и тражили новац и најзад га измрцварена убили.

Све то није им било довољно, отишли су кући Ковачевића Дане, угледног сеоског трговца, болесног га премлатили тражећи од њега новац и жито, а тако је прошао и Ђеранић Миле.

Како од ових старијих људи нико није давао отпор, разбјеснеле и пијане усташе отишле су кући Стојановић Рајка и Миладиновић Мирка и његова сина Марка, малтретирали их, везали и тако измучене дотјерали у касарну у Санском Мосту и сутрадан, 7. маја, испред саме касарне, на очевид окупљеног становништва, везали им очи марамама и по једним метком убили их; ту је било много усташа а међу њима логорник из Сасине Љевар Миле.

ОНИ СУ БИЛИ ПРВЕ ЖРТВЕ КОЈЕ СУ ПАЛЕ У САНСКОМ МОСТУ.

Усташка банда није била задовољна тим, него су и даље организовано, а према упутствима загребачке полиције, залазили у села и пљачкали, палили и уцјењивали. Тако је група истомишљеника, у чијем саставу су били: Пашић Решић Химзо из села Чапља, Талић Јусо, обућар из Санског Моста, др Церјан Јосип, Минига Лука, Бановић Анте, Вајзовић Џемал и Божић Јосо, импровизирали тобожњи устанак на рејону Кијево - Томина, само да би узбунили и уплашили већ уплашени народ ових села, међу којима се је нарочито истакао Хусејин Шабић, који је сам себе ранио у ногу, како би приказао да устаници пуцају из Кијевске Горе, за што је од др Гутић Виктора добио новчану награду од 2 000 динара.

Долазак њемачке казнене експедиције

Према смишљеном плану и инструкцијама, усташке власти су позвале њемачку војску из Приједора, Босанског Новог и Бање Луке да би их увјерили да на овом терену има побуњеника, јер се становништво уплашило од претходних малтретирања, па су заједно са породицама, гонећи стоку пред собом, кренули у брда према Козици и Трамошињи, да би избјегли малтретирања и убиства.

Сутрадан у 9 сати ујутро, могло се запазити да су камионима дошли њемачки војници из Приједора, Босанског Новог и Бање Луке. Одмах су се раздијелили у стријелице са пушкама на готове и кренули према селима: Чапље, Томина и Кијево, и почели да туку и пале куће становника Кијева, Трамошиње и Кијевске Горе. У овим селима налазило се много становника који су бјежали у паници и страху, гонећи стоку са собом, бјежећи испред усташког терора, а касније и њемачког, мало је ко имао оружје, јер га непријатељ раније одузимао разоружавајући наше војнике.

Усташе су заједно са Нијемцима напаале ово јадно и недужно становништво из Црвених Локава на Јасеник, гдје су наводно рањена два њемачка војника.

Како њемачка војска није могла никог од "устаничара" да ухвати, узели су недужне сељаке који су радили на путу да им носе оружје кад су они тукли поменута села. Довели их у Сански Мост и посебно затворили у зграду старе Основне школе, у којој се већ налазило на

стотине затвореника Срба из села Здене, Подлуга, Кљеваца, Кркојеваца, Хусимоваца, Шеховаца, те самог града Санског Моста.

Да би остварили свој план, градски добошар Клепић Миле позива становнике Санског Моста да се сви од 16 до 60 година јаве ради пописа, а ко се не јави, БИТ ЋЕ СРИЈЕЉАН.

По граду су распоређене страже њемачких војника, нико из кућа не излази, град је облијепљен усташко-њемачким плакатима и само се њемачка застава вијори са црним кукастим крстом. На улици Крунић Миле са бубњем. Истина, крадомице се иза завјеса вири и свако је понешто могао видјети.

Тако је у подруму Основне школе у нехигијенским приликама збијено, односно било затворено око 360 Срба и 13 Јевреја. Нико се није могао кретати, и за личне потребе су ишли у пратњи стражара. У затвору су поставили по један пушкомитраљез у сваки угао, тако један од затвореника, Перица Зурунић, упита њемачког стражара: “Зашто смо ми овдје затворени?” на што му је њемачки војник срдито одговорио: „Ви ћете бити стријељани још данас, јер су рањена три Нијемца а вас је триста.” Послије оваквог одговора, Перица Зурунић се повукао и сви су уплашено очекивали шта ће да буде даље.

За кратко вријеме затвореници у подруму су сазнали да су Нијемци уз малтретирање похапсили недужне сељаке који су им носили муницију да туку у куће села Трамошиње, Кијева и Кијевске Горе, јер никога нису могли ухватити, будући да су се становници ових села заплашени повукли у брда и шуму.

Нијемци су тврдили да су те недужне сељаке ухватили као побуњенике: четнике-устаничаре, бандите.

У затвору је стање неописиво, приближавала се ноћ, требало је направити некакав распоред за спавање, јер су подруми крцати од недужних сељака и да се поставе нове страже, тако прича Тома Шевић, трговачки помоћник из Кркојеваца.

Стиже једна група цивила у школско двориште и то: Решић Пашић Химзо, трговац из Чапља, Ибрахимпашић Ибрахим, судија из Санског Моста, Минига Лука, трговац, са неколико њемачких официра.

Преко тумача Јозе Клепића зв. Паташона позваше све затворенике да изађу у двориште, а како их је било више од 360, нису сви могли стати у један ред, него се формирало више редова.

Приликом постројавања недужни сељаци су почели да се пребацују један до другог, на што су им њемачки војници почели пријетити, псовати и тући кундацима.

Страх је завладао међу људима, а они Срби који су довезени као побуњеници били су у посебном строју, али је над њима био већи надзор њемачких војника. Сви су са страхом очекивали шта ће даље бити. Тада се појави један њемачки официр и поче да говори, што преводи тумач Клепић Јозо зв. Паташон:

“Ријешено је да се сва лица до 16 година и старија од 60 година пуне кућама.”

Те вечери пуштено је око 100 затвореника, а други су и даље остали у подрумима, пуни зебње, страха и ишчекивања шта ће даље бити са њима.

Најтежи дан за затворенике из села Томине и Санског био је 8.мај 1941.године. Настаје пратња затвореника за умивање која је трајала до 10 сати, затим примање хране коју су донијели родитељи и дјеца за своје недужно затворене, али се храна морала одложити, тако да једни са другима не би имали контакте, и да се не би међусобно видјели, јер су затвореници били прљави од крви која је текла из њихових тијела, будући да су их немилосрдно тукли Нијемци и усташе и нагонили их да једни друге туку.

Затвореници из Томине, који су недужни покупљени на путу, били су посебно затворени са свештеником Грбић Ђуром, Везмар Ђуром и Мартиновић Јозом, жандармеријским наредницима, те Гвозден Миланом. Они су пуштени касније да се прошетају, а воду за пиће нису добили за три сата.

Сад се поново појављује група цивила. Опет се наређује да се постројавају, нико ништа не зна, људским патњама нема краја. Опет тумач Клепић Јозо зв. Паташон саопштава:

“Наређење је да се пуне кућама они који су мирни и вриједни пољопривредници, али да морају стално бити код својих кућа, у противном ће им бити похапшене породице и поубијане.”

Недужни српски сељаци из Томине остали су и даље у затвору, њих око 25, који су осумњичени као побуњеници-четници и 13 Јевреја, као таоци, увијек изоловани од других затвореника, у психичким мукама.

Двадесет седам стријељаних

Трећи дан по затварању, мучењу и батињању, био је најтежи дан у животу затвореника села Томине. Предосјећали су да неће добро проћи. Њемачки војници су рано почели да псују, вријеђају, најчешће се чула ријеч “бандит” и спомињали су напад на неке њемачке официре према Кључу. То вече нису добили вечеру, тако да су тек 8. маја дозволили уношење хране око 10 сати, али под строгом контролом и прегледом, јер је родбина донијела храну рано ујутро.

Девог маја око 1 сат послје подне, осјетило се неко комешање у школском дворишту, ту су се нашли њемачки официри, војници, усташе и цивили. Око 2 сата послје подне 30 њемачких војника, 10 официра и 30 италијанских војника са 6 официра, 30 усташа са 8 официра. Њемачке патроле се распоредише право пред подрум гдје су се налазили затвореници из Томине.

Преко тумача Јозе Клапића зв. Паташон паде команда да затвореници из Томине изађу из подрума и да се построје три по три, тада настаје псовање, и ударци, а ударали су кога су могли и хтјели. Италијанска војска се није мијешала у постројавање.

На челу колоне су се налазиле патроле од по три Нијемца, усташе и Италијана, као и позади, а са страна су се налазили патроле од по 6 њемачких војника са митраљезима.

Оваква колона недужних Срба кренула је из школског дворишта, кроз градски парк кључком улицом уз пјесму “ЛИЛИ МАРЛЕН” коју су громко пјевали њемачки војници.

На улицама се није могло видјети живо биће осим усташа и градске полиције. Неки сељаци почеше бацати новчанике испред куће Влатка Живковића и Јовице Стојаковића, како би им породицама уручили, јер су у њима имали новца.

Послје преласка преко Машинског моста (преко је ишла пруга ускотрачне жељезнице за Срнетицу-Дрвар-Книн) могле су се учити припреме за стријељање, јер је велика група знатитељника дошла да посматра муке невиних Срба.

Како прича преживјели Шивић Тома, стање међу затвореницима било је више него тешко. Тада је пропао сваки покушај спасавања, о чему се раније размишљало и договарало. Чамбер Перо, прелазећи преко моста, хтједе скочити у ријеку Сану, али одустаде. Чим се стигло на мјесто стријељања, Нијемци одвојише Томињане од осталих

затвореника. У том часу се појави један њемачки официр, који је рекао неколико ријечи, на што свештеник Грбић Ђуро рече тихо: “Браћо, са нама неће бити добро.”

Тумач Јозо Паташон преводи ријечи њемачког официра:

“Људи, овај њемачки официр рече: Јуче је нападнут један мотор са три њемачка војника на путу од Санског Моста према Кључу. Том приликом погинуо је један њемачки официр. Због тога, да би се спријечили даљњи напади, данас се мора стријељати 10 затвореника за једног Нијемца, односно за двојицу нападнутих и једног погинулог . Хајл Хитлер!”

Овај исти њемачки официр, преко тумача, позвао је свештеника Грбић Ђуру да даје последњи благослов Томињанима који су одређени за стријељање.

Тог часа на стрелишту се појављује Катица Гвозден, снаха Милана Гвоздена, молећи официра да јој остави дјевера Милана, иако се већ скинуо за стријељање. У међувремену свештеник је збуњено читао молитву „ВЈЕЧНАЈА ПАМЈАТ... ВЈЕЧНАЈА... Један број присутних је падао у несвијест, Јевреји сви.

Уочивши ситуацију у којој су се нашли, једни су се опраштали са другима, а један од девет Видовића молио је официра да барем један остане јер имају много дјецe; њемачки официр је био немилосрдан и неумољив.

Сад настаје оно најгоре што се могло очекивати: КОМАНДА њемачког официра је да један стрељачки вод од 24 њемачка војника стане осам метара далеко од жртава иза којих се је постројило толико усташа. А иза њих исто толико италијанских војника. Тумач Паташон преводи команду официра да се изводи 8 по 8 жртава, с тим да два војника туку, један у срце, а један у чело. Тако су се групе редале.

Дошла је трећа група у којој се налазио Видовић Митар, који је покушао да бјежи, али су га стигли њемачки меци на прелазу преко грабе, а управо тада је наилазио путнички воз из Дрвара за Сански Мост, који га је омео те није прешао пругу, прича Шевић Тома, преживио стријељање и умро од карцинома јетре последице ослобођења земље.

У посљедњој групи стријељан је Везмар Ђуро, који је био раније ухапшен, јер је заједно са својим колегом Јозом Мартиновићем,

жандармеријским наредником, скривао оружје за потребе устанка, а пријавила га је Мара Шашић из Санског Моста.

Приликом стрељања, Везмар и Мартиновић псовали су њемцима што је грђе и Мартиновић је рекао:

„Убијте ме ја сам краљев војник док стојим на ногама,,. Тако је њемачки официр командовао да цијели стрељачки вод нишани у њих двојицу. У Мартиновића је испуцано 17 метака, тако да су му сва леђа била разнешена, затим је њемачки војник ишао од једне до друге жртве, пуцао у сваког ко је давао знаке живота. Тада су убијени према списку.

Послије овог стрељања, затвореници нису дуго могли доћи себи, јер се овај злочин не може ријечима описати, наређено је поновно постројавање. Сад је требало стрељане Србе пренијети преко моста, који је био од дрвене конструкције а са друге стране била је жељезничка пруга, а на путу су их чекала запрежна кола на која су се мореле жртве натоварити, тако је било око четворо-петоро кола на којима је прострта слама.

Цијели је пут од стрељишта до градског парка гдје ће се вјешати стрељане жртве био свјеж од невине Српске крви, која је такла из њихових тијела.

Оваква и још жалоснија поворка од машинског моста кретала се је према градском парку исто онако опкољена њемачким војницима као кад су ишли на стрељање уз пјесму: „ЛИ ЛИ МАРЛЕН,,.

Вјешање мртвих другова

Преживјели затвореници који су преносили своје мртве другове, вјеровали су да иду на градско гробље, али при уласку у град, осјетило се је неко комешање у центру града, запазила су се на електричним стубовима као и на стаблима липа и кестена окачени конопци. тада је наређено од стране њемачких официра да се стрељани Срби вјешају на та стабла, тако да је наређено Грбић Ђури свештенику и пароху ових Срба из села Томине да их вјеша, те Шевић Томи и највећим дијелом Јевреји као и који јачи затвореник.

У томе часу, како су талијани већ били у граду, фотографишу вјешане жртве, што документујемо овим снимцима, а што је служило њемачкој пропаганди. Слика која приказује улазак талијанске војске у Сански Мост.

Талијанска војска није имала неки утјецај на зликовачку политику према српском народу, то се је одмах осјетило и могло се је слободно кретати градом, чак су упућивали на гробља да их обилазимо, што је српски живаљ и чинио.

Послије овог највећг зла, преживјеле затворенике непријатељ је поново отјерао у затвор. Психоза која је владала код сваког од ових затвореника била је више него тешка, нико није могао ни са ким да разговара, јер су били избезумљени од призора који су им стално били пред очима, и мислили су шта им се још може десити.

Осјећај глади и жеђи није постојао, није било ни сна на очи.

Сутрадан 10.маја1941.г. непријатељ је дозволио да затвореници приме храну, коју су донијели родитељи и пријатељи али уз преглед и контролу њемачке страже.

Негдје око 2 сата послије подне, уђе један њемачки официр у затвор и почиње нешто да говори. Неко рече: „Опет напоље и постројавање,.. Тако се је по други пут у пратњи њемачких војника кренуло према парку, сада је наређење да се јадна, измучена људска тијела скидају са дрвећа на која су вјешана и поново стављају на запрежна кола уз исту пратњу њемачких војника уз пјесму „ЛИ ЛИ МАРЛЕН....,и „Фон дер касерне...., креће се према гробљу, то је била најтужнија слика која се могла видјети, јер су тијела била укочена искривљена и издужена од вјешања.

Дана 11.маја 1941.г. око 9.30 сати, у школском дворишту осјети се неки жамор. Опет војници, цивили и неке припреме. Улази један њемачки официр у затвор и рече да се излази а у дворишту се је могло запазити више талијанске него њемачке војске и усташа. У затвору се је већ сазнало да је у град стигло нешто око 2000 талијанске војске и да ће преузети власт у граду.

Њемачки официр говори: а преводи Ото Голдбергер апотекар из Санског Моста, живи у Израелу.

„ЉУДИ, овај официр рече, да од данас талијанска кавалерија преузима власт у граду и управу над вама, те да се њемачка војска повлачи на други положај, да су се договорили да све затворенике пусте кућама до даљњег,.. Послије тога говора сви остали затвореници кренули су кућама. Једва су се кретали од изнемоглости, страха и мучења и свега што су преживјели и видјели страхоте над њиховим суграђанима.

Долазак и одлазак италијанске војске

Првих дана окупације Босне и Херцеговине т.ј. Врбаска бановина, постала је спорна област између талијана и усташа. Споразум је постигнут 10.маја 1941. г. Граница се је протезала од Словеније до Косова, пресијецајући дијагонално Босанску Крајину, пролазећи преко бившег санског среза кроз села: Фајтовци, Трнава-Бехремагиница планина. На путевима су постојале рампе.

Талијанска војска из правца Кључа ушла је у Сански Мост 10.маја 1941. г. са кавалеријским пуком САВОИЈА, првим дивизионом III артиљеријског пука, који је бројао око 2000 војника. Одмах су запосјели зграду новоизграђене градске болнице, жандармеријску станицу и околне куће.

Своје коње су везали на путевима око болнице и кућа.

Они се нису мијешали у проблеме становништва, него су гледали да купе коју кокошку и још шта за појести.

Да би усташе приказале да је њихова власт, одмах почињу са хапшењем њима сумљивих Срба, а уводе и полицијски час.

Затварају: Ачић Драгу, Ачић Јанка, Драгишић Бошка, Кабиљо Цицу, Билалбеговић Хазима, Клепић Милу, Живковић Лазу, Живковић Влатка, Стојаковић Јовицу, Тркуља Нику, Левија Саду, Албехари Алберта, Радовић Лазара, Брајић Јову, Басара Илију, Басара Душана, Борковић Огњена, Миличевић Лазу и Недељка, Курбеговић Хасана, Чекић Рифата, Милинковић Весу, Типаловић Бајазита, Бањац Симуна, Лазић Обрада, Зурунић Тошу и Перицу, Брајић Петра, Мандић Милана, Марјановић Милана и Јована и Делић Јову.

Говор злогласног стожерника др Гутића

Прва стрељања недужних српских сељака из села ТОМИНЕ 7.маја 1941. г. била су поука свима о циљевима усташа и њихових сарадника.

Честа хапшења, полицијски сат, казнена експедиција уцјене, пљачка свих видова, могао се је наслутити да слиједи прави усташки терор.

Дана 28.маја 1941. г. у Сански Мост долази усташка крвопија др Виктор Гутић стожерник САНА-ЛУКА и држи свој злогласни говор: Представници усташке власти, заједно са командантом талијанске војске и шпалиром почасне чете уз громогласну талијанску фанфару,

ступили су у сусрет крвнику. На тргу га је чекало 4 000 грађана заједно са школском дјецом.

Гутића је дочекао Пашић-Решић Химзо, који му се захваљује на одазваном позиву.

Др Виктор Гутић се захваљује на позиву и почиње ријечима:

„Да је он представник ускрсле НДХ, захваљујући се Хрватској која је дала поглавника Анту Павелића, који 12 година живи у иностранству, те је савезницима и њиховим представницима Хитлеру и Мусолинију, наглашавајући да бивши протухрватски режими нису знали да је преко 300.000 Хрвата положило усташку заклетву, како у Хрватској тако и у иностранству,..

Повишеним тоном наставља:

„Нема више српске војске, нема више Србије, нема геџа наших крвопија, нема циганске династије Карађорђевића. И код нас ће ускоро друмови пожељети србаља али србаља бити неће.

Издао сам драстичне наредбе за њихово потпуно истребљење. Не будите слаби ни према једноме, држите на уму да су то били наши гробари и уништавајте их гдје год да стигнете а благослов нашег поглавника Анте Павелића у мој неће вам узмањкати. Свако ко се за њих буде заузимао, постаје самим тим непријатељ хрватске слободе. СРБИ НЕКА СЕ НЕ надају ничему, и за њих је најбоље нека се иселе, нека их нестане из наших крајева из наше домовине,..

Решић-Пашић Химзо, градоначелник Санског Моста, захваљује се др Виктору Гутићу, те у своје име и грађана обећаје да ће се свих упута држати. Послије овог злогласног говора, др Виктор Гутић заједно са тројицом талијанских официра и представника усташке власти у Санском Мосту одлазе на заједнички ручак, гдје се ређају здравице пјевањем хрватско-усташких пјесама.

Након неколико здравица упућених адвокатском колеги др Јосипу Церјану, одлази др Виктор Гутић у пратњи његових тајника: Буторца Вилка и Серавиом Етором те личним и неуморним пратиоцем Ђелићем Асимом у зграду котарског предстојништва, јер су их тамо чекали истомишљеници из Старог Мајдана, Каменграда, Чапља, Кијева, Сасине, Кркојеваца, Кљеваца, Скрљевите, Старе Ријеке и других села у којима су имали истомишљенике како да убијају, пљачкају, злостављају недужно српско становништво. Напомињући да је већ

убијено 27 одметника-четника захваљујући храброј њемачкој војсци. И све то треба да буде споменуто осталим да су времена српских хајдука прошла. Том приликом др Гутић Виктор је новчано даровао све оне усташе који су се до тада истакли у хапшењу, пљачки и мучењу недужних Срба. Тријумфални пут стожерника ГУТИЋА како његов репортер каже да је од великог значаја како за Сански Мост тако за цијели хрватски народ.

Тако сва упутства које је др Виктор дао дословно су прихваћена, и одмах се је кренуло у акцију, без милости, укључили и католички свећеници, који су активно учествовали.

Многи Срби из Санског Моста, бјежали су без пропутница, а и са пропутницама које су се добијале за велике новце, да их зора не затече у Санском Мосту. Они Срби који су вјеровали, те нису побјегли, усташка банда их је убијала на сваком мјесту, што говоре велике три хумке у Шушњару, из којих је текла крв, јер нису дубоко укопани, те три хумке на сточној пијаци, Милином Бирту, Чапљу Кљевцима и другим стратиштима гдје су кости 5.500 невиних људи која су обиљежена крстовима и споменицима. Колико је још остало коријења усташа, говоре чињенице да сад муцахедини и локални вандали руше споменике на гробовима Срба-мученика.

Ивица Симеон, котарски престојник, давао је пропуснице неким Србима, то је радио и Јозо Клепић зв. Паташон. Многи избезумљени Срби нису питали пошто су пропутнице него су давали колико се тражи. Све могуће репресалије су вршене, тако је организовано да избјеглице из околних села долазе у Сански Мост, како би вршили притисак на аутохтоно становништво да их приме у своје станове, како би касније остали у српским кућама, уцјењивали су српске и јеврејске породице да избјеглицама дају храну, огрјев, одјећу и све што им треба, многи су имали улогу шпијунаже.

Како је плански вршено помјерање цјелокупног становништва од сјевера до југа земље, тако је њемачка власт депортовала око 500 породица из Мариборске области, гдје су се населили Нијемци, све се то догађа другом половином мјесеца јула, а становници Срби Санског Моста, час су у затвору, час пуштени. Уведен је и полицијски час. Касније депортирани Словенци одлазе у сабирни центар Бања Лука.

Логорисање православних свештеника

Ноћу 10. јула 1941. године усташке власти су похапсиле осам православних свештеника са фамилијама, било их је око осамнаест, дотјерали их у бивши Соколски дом, гдје су их задржали до 12. јула, а тада их у ноћи транспортовали ускотрачном пругом, возом који је полазио рано ујутро у 6 сати са станице Сански Мост, до Приједора, а одатле за Бању Луку, да их одвоје од народа. У Бањој Луци су их опљачкали, одузевши им новац и злато и прикључили су их осталим свештеницима за Цапраг, након чега су транспортовани за Србију.

У логору зв. “ЦЕНТРАЛ” спавали су на бетону са мало сламе, тако да су се многи испрехлађивали, мучени глађу, малтретирањем и разним понижењима тешко су се разбољевали па су многи од њих и умирали.

Масовно убијање српског становништва

Још почетком маја 1941. године у Сански Мост је стигла загребачка полиција на челу са заклетим усташом Хорватом Конрадом, а одмах затим стигле су усташе из Љубушког, Посушја, Широког Бријега, Чапљине, Метковића, Равног, формирану у тринаестој целатској јуришној сатнији у чијем саставу се налазио сатник Силахић Теофик. Приликом доласка на жељезничкој станици свирала је музика.

Минига Лука поменути екипу усташа частио је са два бурета вина, јер је био гостионичар, а они су се толико изнапијали и тако пијани су кренули у хапшења, плачку и тучу једног, преплашеног, недужног српског живља.

Овако пијаним и разјареним усташама придружиле су се домаће усташе: Алагић Мустафа, Крупић Фехрат, Хедер Мумин, Крупић Хусеин, Мухић Хусеин зв. Кико, познати усташа, Зукић Чико, Тунић Виктор, Алагић Хамдија зв. Буљина, Пилић из Шкљевите, Кузмановић Драго из Бање Луке, Бараћ Јандре из Санског Моста, Тукара Марко из Кијева и усташки ментор зв. “Боксер из Загеба”.

Одмах 27. јула 1941. године организовано су кренули по граду и селима да хапсе Србе и Јевреје. Слали су позиве да се јаве “власти”, увели су присилан рад да би сљедеће које доводе умирили, док их нису све сакупили и затварали у подруме, велики житни магацин и гдје су год стигли. Ниједан српски живот није био сигуран. Што нису могли

похапсити, дијелили су некакве позиве да се јаве властима, на што су насједали јадни и неискусни сељаци удаљенији од града.

Познат је случај браће Бореновића, који су дошли сами, наводно су им рекли, идите јавите се у усташки логор, јер ко се нађе код куће а да се не јави биће стријељан, тако су урадили и више нису видјели бијела дана.

Истог дана, 27. јула 1941. године, усташе су довеле везаног Мајкић Гојка из Лушици Паланке, који је био и раније прогањан, због напредног схватања лежао је и у митровачком затвору, и он је убијен у Санском Мосту.

У овом масовном хапшењу, десетине и десетине мирних неискусних српских сељака усташе су доводиле и трпале у затвор. Варали су их на све начине што су их преко својих доушника позивали да се мирно склоне код власти, а и слали су им позиве што су многи прихватили. Познато је да је село Дабар добило око 700 позива, да би их на превару довели у град да их побију. У позивима је писало да се дијеле кафа, шећер, со и друге потрештине у којима је народ оскудијевао, али се на овај позив становници Дабра нису одазвали.

Дана 28, 29. и 30. јула 1941. године усташе су возом ускотрачне пруге у станицу Сански Мост довели и на превару утрпали Србе сељаке из села: Коријенова, Санице, Кљеваца, а касније из другог правца Буснова, Томашице, среза Приједор, затварали их у просторије старе Основне школе, жандармеријске касарне, те великог житног магацина који је представљао познато мучилиште јадних, гладних и жедних недужних српских сељака. Преваре су кружиле на све стране, тако су говорили да се иде у град, јавити власти, да понесу са собом храну и одјећу, да ће многи од њих бити транспортовани за Њемачку или у Србију. Многе од ових преварених мученика усташе су заустављале на Решића страни, Кумалића страни и Чапљинским барама и одмах их поубијали, јер су знали да у граду немају гдје да их смјесте, затвори су били крцати.

Сад почиње још веће зло над овим измученим Србима. Раном зором изводе их из затвора, вежу их по четворо жицом за руке, стављају им лист од липе у уста да не проговоре, и у пратњи усташа воде на стријељање у Шушњар. Претходно су их у затвору много тукли и мучили, како прича Миљатовић Стојанка, да су се људи једва кретали путем.

У тим жалосним поворкама кретали су се везани, гладни, жедни, изубијани и крвави на пут без повратка, уз урлање и псовку побјеснелих пијаних усташа, које су уз пут говорили: Идеш у Србију, мајку Русију и Црвену армију. У мукама су губили капе, шешире, ципеле.

Поред свих мука, зликовци су их нагнали да пјевају усташке пјесме “Павелићу, живила ти рука, кад ти уби српског хајдука”. Онда настаје туча кундацима и тољагама, које су се могле видјети и после 1941. године крај хумки, а најжалосније је што су тако мучени морали да сами копају гробнице у које ће их крвници сахрањивати. До стрелишта су их пратиле усташе у маслинастој боји униформи са пушкама на готовс, којима су их тукли.

Било је и појединачних убијања, тако је у град дошла једна Српкиња да се жали Хорват Конраду, он ју је одмах из пиштоља убио. Познат је случај жене породиље, затворене у згради општине, кукала је и викала и нико не зна шта је с њом било. Тако је зденском улицом једна жена носила новорођенче, а усташе су се надмудривале да ли да пуцају у дијете или у срце жене, погодили су дијете а касније жену убили.

Живот сваког Србина био је у рукама усташких крвника. Много затвореника убијано је у магацину, на Сточној пијаци, те на ивици потока који се је уливао у ријеку Сану, гдје су мученички побијени грађани града Сански Мост, који су били таоци, њих пеко 107, док су преживјели Чучак Војин и Старчевић Јован.

Пуцањ оружја могао се чути цијели дан, а нарочито ујутро. Како их свирепост није попустила, кренули су по кућама, тако су ухапсили Додик Вељка и Миладиновић Бошка, који нису имали ни 15 година, и убили их.

Даље, импровизирали су тобожњи напад четника над засеоком Милинковићима, убили Милинковић Ђурђа, сву његову породицу, а сину му Вици одсјекли главу и бацили у поток. Побили Делиће, Душана и Драгу, те њихове жене Вукосаву и Драгицу, а дјецу оставили, чија се кукњава чула до града. Убили су болесног Штрбац Станка и његову жену Милицу, те дјецу и Мару и Душана - Дућу, а навео их је комшија Цорић Стипе, као и Апаћа Михајла.

Тешког и незаборавног дана, на св. Илију, 2. августа 1941. године, усташе изводе 107 талаца из старе Основне школе и кроз парк тјерају их пут Сточне пијаци, према грабама крај потока, гдје су их уз батине побили, сем двојице који су некако у крви, међу осталима, преживјели та убиства.

Убијање Зурунић Драге (зв. Дудуковић Шемсе), учитељице из Тузле, која је службовала у Фајтовцима, а послије у Санском Мосту:

Тачно 3. августа 1941. године усташе долазе у кућу Зурунића и траже учитељицу Драгу, јер је она муслиманка прешла на православну вјеру, да би се могла вјенчати са Зурунић Перицом. Босу је одводе до Машинског моста, гдје су стријељани Видовићи, малтретирају је док она скаче у Сану, они је ваде, расијецају јој груди и стављају на ране со и тако крваву бацају у ријеку, пуцају у њу, убијају је и у клечећем положају је закопавају. То је чинио усташа Зукић Химзо зв. Чико. Иза ње су остали синови Предраг (7), живи у Аустралији и Симо (5), живи у Љубљани. Сва имовина им је опљачкана и тако је Зурунића у Санском Мосту нестало.

У међувремену, док се још убијају невини Срби у Санском Мосту, наставља се покољ и туча невиних Срба у селима Чапљу, Подлугу, Шеховцима. Истог дана добошар као и увијек оглашава: “Чујте и почујте, народе, усташка власт је издала наредбу да се јаве сви мушкарци - дјечаци изнад 12 година. Ко се не јави чека га смртна казна.”

Покрштавање српског становништва

Послије невиђених звјерстава Гутићеви агенти кренули су са спремљеним изјавама у агитацију за прелаз из православне у католичку вјеру. Избезумљени од свега што су доживјели и видјели, они су те формуларе без отпора прихваћали. Тадашњи усташки министар др Тук, издао је наредбу и забранио назив српско-православна, а умјесто тог назива грко-источна вјера. Прогањања свештеника, те мијењање назива вјере, све је присилило уплашени народ, те је кренуо на тзв. покрштавање. Такође отпуштање са посла и затварање цркава, убрзало је овај процес покрштавања.

Свештеници су преко својих разних агената, како у селу тако и у граду, развијали подмуклу акцију у вези са покрштавањем. Познати су агитатори Станко Топић ,фотограф из Крухара, Паула Церјан супруга др Церјан Јосипа, Марија Гргић из Пољака. Они су дијелиле позиве за покрштавање, у то име узимали су и новчану награду. У зв. Котарском предсједништву, молбе за покрштавање примао је усташа у фесу по имену Ивица Брачић.

Заведени клерикалци села: Крухара, Пољака, Кркојеваца, Кљеваца, Чапља и других, одлазе кућама кандидата за покрштавање да их уче молитве: Здраво Марија, Оче наш и преслушавали су их, јер је то био један од услова за пријем у католичку вјеру. За овакву срамну акцију ови агенти су добили упутства од бискупског ординијата пов.бр. 9259/41, потписана од надбискупа Степинца, гдје су била прописана правила ко може бити примљен у католичку вјеру, а која су поред осталих гласила:

“Да је господин Исус Крист, да је један пастир, један овчињак. Становници грко-источне вјере, чувајте овај савјет. Бискуп Ђаковачки примио је хиљаде ваших, који су од државне власти добили свједочанство о честитости. Угледајте се на ову своју браћу па се што прије пријавите за прелаз у католичку вјеру. Ви ће те као католици моћи остати у својим домаћинствима, несметано моћи унапређивати своје домаћинство, и одгајати своју младеж за Бога и државу Хрватску. Ви ћете у католичкој цркви осигурати спас неумрлих душа, према оној светој опомени, спаситеља нашег Исуса Христа.”

Ова акција трајала је дуже од два мјесеца, након чега се водила будна контрола да ли се редовно иде у цркву, да ли се крсте дјеца која се рађају у католичкој цркви, јер је требало постати прави вјерник католичанства. Овој акцији се покорила већина становника Срба поменутих села, јер је био велик страх од злочина, мјера које су предузимане, као и контрола од стране комшија који су предузимали ову акцију.

Непријатељ је био упоран у акцијама које су планирали и од којих нису одустајали. Тужно је било гледати кад за католичких празника тужне поворке крећу према католичкој цркви, и носе преко руку крунице (бројанице) које су се продавале у цркви, са којима се молило Богу према прописима католичке цркве.

Мора се споменути да многи становници Срби нису равнодушно гледали све ове догађаје, Срби се одмећу у шуму, талас устанка се нагло шири, јер је то био једини спас да се опстане. Непријатељ је био упоран и даље проводи своје планове на овом терену као и на осталим. Када су устаници у реону Дрвара убили домобранског мајора Фердинанда Конрада на Пасјаковцу, који се враћао из Бравска за Приједор, усташе су опет почеле да хапсе и убијају Србе до којих су могли доћи.

Одмах послје убиства овог домобранског мајора стигла је домобранска војска у село Дабар код Санског Моста и попалила

насеља: Секуле, Дашиће, Бањце, Удовчиће и дио Ђедоваче. Тако су у једном дану попалили 104 куће и побили доста старца и дјеце. Дobar дио учесника ових недјела кренуо је у пљачку села Дабра, гонећи стоку и све што су нашли за себе. Познато је да је у овој пљачки учествовао и свећеник фра Лука Тешић из Сасине, који је предњачио и за себе узео два добра коња.

У Санском Мосту усташе и Нијемаци настављају хапшења, тако су ухапшени: Рушњак Ана, Сакрација Смиљана, Бишчевић Хуснија, Тонтић Боро, Тешић Душан, Радић Новак, Живковић Лазо, Петковић Кристина, Иванић Драгиња, Миљатовић Марица и Пргомелја Перса.

Послије дужег испитивања и батињања затвореници су пуштени кућама. Затвор се налазио у кући Мујић Сафета, у Кључкој улици. Сви осумњичени били су стално под присмотром усташке власти и њихових шпијуна.

Логорисање Јевреја

Једног дана у зору, мјесеца августа 1942. године, усташе су заједно са жандарима похапсили све Јевреје који су живјели у Санском Мосту, гдје су имали своје куће, махом су били трговци и покоји занатлија.

Претходно су њихове куће опљачкали, узели злато и новац, тако да су остали само голи животи.

Приликом хапшења дозволили су им да понесу само дењак најпотребнијих ствари. Тако се могло једва видјети, кроз кишицу која је помало росила, како недужни људи, жене и дјеца тихо корачају поред куће Михајла Поповића према жандармеријској касарни, која се налази баш уз његову кућу. Затворили су их у дрваре станице, гдје су остали два дана, након чега су их транспортовали у Бању Лука, гдје се је налазио централни затвор за Јевреје.

Према подацима које су дали синагога у Сарајеву и Атијас (Исака) Саринка, која је живјела у Монтевидеу – Уругвај, једина преживјела Јеврејка из тог транспорта, сви ухапшени су трагично завршили у Старој Градишци:

1. Атијас (Рафаела) Исак, рођен 1887. г. Стара Градишка
2. Атијас (Халми) Рифка, рођена 1899. г. Стара Градишка
3. Атијас (Исака) Флора, рођена 1923. г. Стара Градишка
4. Атијас (Исака) Ерница, рођена 1925. г. Стара Градишка

5. Атијас (Исака) Рафаел, рођен 1914. г. Ријека, убијен од Талијана
6. Атијас Мазалта, рођена 1880. г. Стара Градишка
7. Атијас (Аврама) Швеста, рођена 1900. г. Стара Градишка
8. Албехари (Шабетај) Луна, рођена 1900. г. Стара Градишка
9. Албехари (Алберта) Шабетај, рођен 1937. г. Стара Градишка
10. Албехари (Алберта) Мони, рођен 1939. г. Стара Градишка
11. Барух (Јозефа) Давид, рођен 1889. г. Стара Градишка
12. Барух (Исака) Берта, рођена 1899. г. Стара Градишка
13. Барух (Давида) Бланкица, рођена 1923. г. Стара Градишка
14. Барух (Давида) Ерница, рођена 1926. г. Стара Градишка
15. Хасон (Исака) Самуел, рођен 1897. г. Стара Градишка
16. Хасон (Менте)ерна, рођена 1880. г. Стара Градишка
17. Хасон (Самуела) Исак, рођен 1931. г. Стара Градишка
18. Хасон (Самуела) Менто, рођен 1933. г. Стара Градишка
19. Хасон (Самуела) Бланка, рођена 1935. г. Стара Градишка
20. Хасон (Даве) Ђаја, рођен 1875. г. Стара Градишка
21. Леви (Кодик) Елиезер, рођен 1875. г. Стара Градишка
22. Леви (Елиесер) Луна, рођена 1899. г. Стара Градишка
23. Леви Естер, рођена 1885. г. Стара Градишка
24. Леви (Саде) Лезо, рођен 1935. г. Стара Градишка
25. Кабиљо (Цеви) Сипура, рођена 1899. г. Стара Градишка
26. Кабиљо (Давида) Флора, рођена 1926. г. Стара Градишка
27. Папић (Исака) Јусо, рођен 1889. г. Стара Градишка
28. Папићерна, рођена 1898. г. Стара Градишка
29. Папић (Јусе) Исак, рођен 1929. г. Стара Градишка
30. Папић (Јусе) Аврам, рођен 1932. г. Стара Градишка
31. Рајх (Јакоба) Бењамин, рођен 1875. г. Стара Градишка
32. Рајх (Јакоба) Фрида, рођена 1885. г. Стара Градишка
33. Оштриц Бењамин, рођен 1887. г. Стара Градишка
34. Оштриц Јулијана, рођена 1896. г. Стара Градишка

У Санском Мосту постојала је и СИНАГОГА, богомоља Јевреја, чију зграду је од југославенских власти добио у посјед Берберовић Мустафа, службеник из Санског Моста, док су им гробља сва раскопана, тако да уопште не постоје и тако су завршили Јевреји у Санском Мосту.

Како хапшења и прогањања не престају, усташке власти ухапсиле и у Јасеновац отпремиле:

Мандић Мирка, Тодоровић Милу, Велиће, Хајдере и Крупиће из Здене, Марјановић Ђују, Иванић Нату, Басара Саву, Вранковић Перу, Славка и Богдана, Билалбеговић Ахмеда и Мухамеда, те родитеље Билалбеговић Хазима, Иванић Госпаву, Иванић Марију и Мрђа-Љевар Марију, оптуживши их да су имали везе “са шумом”, гдје су се налазили Срби који су бјежали од усташа, а устанак се навелико развијао.

Усташе су будно пратиле сваког Србина, и планирали кад да га ухапсе. Тако у зиму 1943. г. усташка полиција поново креће у хапшења. Тада су ухапсили: Миљатовић Марицу, Иванић Драгињу, Вуковић Косту, Маријана Анту, Тодоровић Столу, Живковић Лазу и Праћа Косту. Србе су држали шест мјесеци у ЦРНОЈ КУЋИ у Бањој Луци, након чега су их пустили. Њих су хапсили: Крупић Фехрат и Налић Ибрахим, усташки полицајци. Они су осумњичени да помажу устанике у шуми.

Суђење народним непријатељима

Одмах по ослобођењу Санског Моста, ухапшен је један број непријатељских функционера и шпијуна, међу којима су били: Вајзовић Цемал, усташки таборник, Минига Лука, заклету усташа, Ћорић Томо, њемачка шпијунска служба од 1938. године, Сарих Јандре, Хедер Мумин, Крупић Фехрат, Алагић Мустафа, Џафић Алага, Конвалинко Фрањо, Клепић Јово, њемачки шпијун, Филиповић Миле, логорник из Кључа, чије је средиште било Сански Мост. Они су изведени пред народни суд, којим су пресједавали: Билалбеговић Хазим, познати револуционар предратне Југославије, Ковачевић Столе и Митров Војо. Због непријатељске дјелатности против свог народа осуђени су на казну смрти и конфискацију цјелокупне имовине.

Непријатељ је преко своје обавјештајне службе пратио цјелокупан рад и кретање партизанске војске која је сваки дан била све бројнија, јер је то био једини спас послје свих страха усташко-њемачког прогањања.

У Санском Мосту је била једна шпијунска група на челу са католичким свештеником Бузук фра Мирославом. У овој групи активно су радили: Бекан фра Јосип из Приједора, Козић Ивица, Козић Петар, Козић Ладан и Козић Марија из Сасине, те Мијатовић Јозо и Мијатовић Живко из Кркојеваца. Ова група је имала задатак да прикупља све податке о

кретању партизанске војске, о чему су обавјештавали своју команду у Бањој Луци путем дресираних голубова из Кутине, који су носили пошту.

Партизанска служба преко својих органа открила је шпијунску дјелатност Бузук фра Мирослава и његових сарадника. Овај свећеник је био гост на засједању ЗАВНОБиХ-а који се је одржао у згради Соколског дома у Санском Мосту, те је примијећен како на свакој паузи излази и посматра небо, јер је у међувремену послао извјештај у Бању Луку, и означио зграду гдје се држи засједање, како би њемачки авиони бомбардовали Соколски дом. Срећа је да голуб писмоноша није стигао у Бању Лука, него у руке наше обавјештајне службе.

Овим путем наша обавјештајна служба открила је цијелу групу непријатеља, откривен је наведени свећеник, изгубио је повјерење пред народом и након проведених доказа изведен је пред суд, јер је народ тражио најстрожију казну шпијунима. Како је ово била једна од највећих казни у Санском Мосту за ова недјела, формирана је комисија за утврђивање ратних злочина на терену Санског Моста, тако је отворена канцеларија Венцлу Андрији, поред њега у овој канцеларији су радили Цикота Божо и записничар Миличевић Александра, учитељица из Санског Моста. Констатовано је да је на подручју Санског Моста побијено више од 5 500 људи, жена и дјецe, од усташа.

Београд, 2003.

Бранко Ј. Бокан*

СУЂЕЊЕ РАТНИМ ЗЛОЧИНЦИМА

Тешки злочини почињени над народом санског среза 1941. године нису се могли заборавити. Успомена на њих остала је неизбрисива. Ријетки појединци који су преживјели усташка масовна мучења и убијања у Санском Мосту, у Житном магацину, Основној школи, иза Пијаце, на Шушњару, на Бегиној главици у Кљевцима, на врхпољској Жељезничкој станици, на Жегару и Чапаљским барама, на Алагића пољу, у Троскавачком потоку, Трнавској јарузи и другдје и побјегли целатима са стратишта, били су живи свједоци злочина вршених, над хиљадама људи. Многи од њих су, побјегавши из руку целата, одмах ступили у редове устаника.

Иако су партизани ту и тамо заробљавали понеког злочинца, они главни су били изван њиховог дохвата, у утврђеним и брањеним упориштима и већини градовима. И тек нарастањем оружаних снага народноослободилачког покрета дошли су на ред и градови, последња склоништа и уточишта злочинаца, из којих више нису имали куда да бјеже, јер су најчешће били одсјечени и опкољени.

Када су јединице 5. корпуса НОВЈ 21. октобра 1943. године ослободиле Сански Мост, исти дан изјутра формиран је Војни суд са задатком да организује и спроведе истрагу и суђење заробљеним, а посебно познатим усташама. За председника Суда је био постављен Стојан - Столе Ковачевић, а за чланове Војо Митров и Хазим Билалбеговић. Војни суд је организовао истрагу и доносио судске одлуке на основу прописа које је донио Врховни штаб НОВ и ПОЈ Одлуком о оснивању војних судова. Пред Судом је био обиман посао саслушавања неколико стотина заробљених домобрана, официра, подофицира и војника, затим саслушавање заробљених усташа, жандарма и полицајаца и, коначно, саслушавање и суђење заробљеним или накнадно пронађеним надалеко познатим усташким зликовцима. У откривању и проналажењу

* Бранко Ј. Бокан, публициста и књижевник, Београд

скривених усташких злочинаца помагали су сами грађани. Једна муслиманка, у жару и с печом на лицу, дошла је у Команду мјеста и, не откривши се и не казавши име, изјавила је да се усташки полицајац Ибрахим Налић крије у комуши код једне куће. Једна десетина страже Команде мјеста је одмах отишла до те куће и позвала полицајца да се преда. Како је десетару било сумњиво кретање усташе под комушом, рафалом је убио злочинца. На сличан начин дознало се да се у Сасини крије Томо Ћорић, гостионичар, познати усташа, који је усташком стожернику Виктору Гутићу приредио вечеру маја 1941. године, послје његовог хушкачког говора против Срба и позива да се Срби уништавају. Када је ухапшен, Томо Ћорић је код себе имао пиштољ, двије бомбе и милион и шестсто хиљада куна. Тек након ослобођења Приједора, септембра 1944. године, из заплијењене гестаповске архиве се сазнало да је он од 1936. године био њемачки шпијун.

И Лука Минига, члан усташког одбора у вријеме масовног убијања недужних 1941. године, успио се прикрити неколико дана, а онда је покушао побјећи у Приједор. На излазу из града ухватила га је партизанска стража и довела у Команду мјеста. Када су му отворили ташну, присутни су се изненадили њеним садржајем: била је пуна новца, златника, сребрњака. Уз помоћ једног грађанина сазнало се да се познати усташки зликовац Дане Бановић, усташки војник у Старом Мајдану, крије у каци, у шупи Бошка Маринковића, који тада није живио у Санском Мосту. Ухваћен је и приведен пред Војни суд.

Тих дана Војни суд је осудио на смрт стријељањем познате усташке функционере: Џемала Вајзовића, усташког логорника, Јандру Сарића, Луку Минигу, Фрању Конваленка, Суљу Решића, Алагу Џафића, Салка Куршумовића, Мухарема Мухића, Мухарема Алагића, Хрусту Јакуповића и Зору Тешић, агента Гестапоа.

Војни суд је такође разматрао кривицу и донио пресуду којом су осуђени и познати усташки функционери који су успјели побјећи из Санског Моста, међу којима: Ивица Симеон, котарски предстојник, Осман Ћехајић, Анто Бановић, Јусо Талић, Химзо Решић, Виктор Туњић, Ивица Сарић, Хрвоје Минига и још неки познати зликовци и усташки функционери, организатори или извршиоци бројних злочина од прољећа 1941. године до 20. октобра 1943. године.

Из села Чапља осуђено је 16 усташа, који су у љето 1941. године учествовали у великом покољу Срба у том селу.

Неки усташки зликовци су рачунали да неће бити свједока који ће моћи да их терете за злочине из 1941. године и касније, па су остали код својих кућа, гдје су хапшени управо на основу пријава оних који су преживјели масовне покоље 1941. године или на основу пријава грађана који су жељели да се кривци казне. Понеки усташа је покушао да ступањем у партизани спаси главу, али је брзо био откривен. То се десило са једним усташом који је ступио у 6. крајишку НОУ бригаду. Он је убрзо био пронађен, приведен у Сански Мост и суђен.

Суђења појединим накнадно откривеним и пронађеним усташким зликовцима одржавана су и наредних мјесеци. Послије сваког суђења Војни суд је објављивао прогласе о пресудама наводећи кривична дјела, због којих се поједини злочинац кажњава. Тако је Војни суд објавио 25. новембра 1943. године пресуду којом су осуђени на смрт стријељањем и одузимањем имовине¹: Дане Бановић, Расим Салеш и Мехмед Крупица.

Војни суд је 3. децембра 1943. године објавио пресуду² којом је на смрт стријељањем осуђен Ладан Кларић, кнез села Сасине. На суђењу се бранио да је све учинио по налогу фра Луке Тешића.

И 24. децембра 1943. године Војни суд у Санском Мосту је објавио пресуду о кажњавању на смрт стријељањем тројице усташа:³ Сулејмана Алибабића, из Кљеваца, Смаила Османчевића, званог Незировић, из Чапља и Хамида Османчевића, из Чапља.

Послије ослобођења Приједора у септембру 1944. године, гдје су пронађени и ухапшене неке усташе из Санског Моста, Вијеће Војног суда Војне области 5. корпуса 26. септембра и 17. новембра 1944. године осудило је на казну смрти стријељањем, трајан губитак часних права и конфискацију имовине, слједеће злочинце:⁴ Теуфика Арнаутовића, званичника среског начелства из Санског Моста, Ибрахима Црнкића, усташу из Трнове, Хусеина Сарића, из Старог Мајдана, Дину Вранића, усташу из Крухара, Бону Зекића, усташу из Сасине, Фејзу Камбера, усташу из Побријежја, Јосу Шалица, из Крухара, Вахида Алимовића, усташу из Чапља, Луку Диздаревића, њемачког полицајца и усташу

¹ Музеј револуције БиХ, архив, док.бр.1371.

² Исто, док. број 1437.

³ Музеј револуције БиХ, архив, док. бр. 1403.

⁴ Проглас Судског вијећа при Команди Подгрмечког подручја Војног суда. Војне области 5. корпуса од 6. децембра 1944. Копија у архиви аутора.

из Шеховаца, Драгутина Ченгића, усташу из Крухара, Луку Лучића, усташу из Стратинске, и Ану Мијатовић, надриљекарку и усташицу из Кркојеваца.

Истом пресудом кажњене су Ката Гргић на 4 године присилног рада и Мара Гргић из Шкрљевите на три године присилног рада, јер су ишле са ослобођене на неослобођену територију у Бањалуку, усташама давале обавјештења о стању у ослобођеном Санском Мосту.

Овим пресудама је осуђено и неколико усташа, четника и других сарадника окупатора с подручја новског и приједорског среза.

Новембра 1944. године Вијеће Војног суда Војне области 5. корпуса осудило је на смрт стријељањем још четворицу усташких зликоваца: Винка Дакића, усташу из Сасине, Милана Сакића, усташу из Кљеваца, Мухарерна Алагића, усташу, пиљара из Санског Моста и Милана Комљеновића, усташког таборника из Стратинске.

Децембра 1943. године у Усорцима је четничка група која је дошла с подручја Мањаче дочекала у засједи и убила Пају Тркуљу, ранила у руку једног борца, а за трећег борца се не зна, вјероватно је био заробљен. Истрага о овоме, као и анализа рада, односно нерада сеоског НОО, убрзо је открила да су четнички јатаци Лука Савић, предсједник и Перо Вујковић, члан сеоског НОО Усораца, те још неколико мјештана. Одмах су ухапшени, па је организована истрага, а потом им је судио Војни суд у Санском Мосту. О пресуди Војног суда Срески НОО је 13. децембра 1943. године објавио свој проглас свим НОО, који гласи:

»Извјештавамо вас да су прије неколико дана стрељани на основу прикупљених података предсједник Нар. осл. одбора из Усораца и чл. НОО из ових разлога:

1. Савић Лука из села Усораца што је као предсједник Нар. осл. одбора јатаковао са највећим противницима нашег народа и наше власти, користио свој положај, вршио саботажу у раду Н.О. одбора хтијући на тај начин рушити ауторитет наше народне власти под именом одборника, скривати своје зликовачко лице. Што је ометао мобилизацију бораца у Н. О. војску и саботирао сакупљање добровољних прилога. Док је поменути Савић гледао како четнички

јатаци носе разбојничкој банди пите и колаче, дотле је нашим војницима ускраћивао и припадајући дио сува крува. Што је одржавао састанке са зликовачком бандом у селу Усорцима и знао њихове намјере, а о том није обавјештавао народне власти. Што је онога дана када је извршен напад на наше другове знао правац куда ће наши другови ићи и о том обавјестио четничку банду.

2. Вујковић Перу из села Усораца што је као члан Н. О. одбора одржавао везу са највећим непријатељима нашег народа и народне власти хтијући на тај начин рушити ауторитет наше Нар. власти, под именом одборника вршити највеће издајство јатакујући четничким бандама. Што је ометао мобилизацију бораца у Нар. осл. војску и говорио им ви се сакријте, а они ће ускоро отићи са наших терена, што је био на састанку са бандом која се скривала у Усорцима а о том није обавјештавао наше народне власти.

Ово вам саопштавамо ради знања.

Поред горе наведених још су неки четнички јатаци за које се сигурна утврдило да су јатаковали, осуђени на смрт о чему ћете вјероватно касније добити наш проглас.

Напомињемо да је четничка банда која је боравила у Усорцима убила нам једног друга, Пају Тркуљу, једног лакше ранила у руку док се за трећег не зна до данас ништа«...⁵

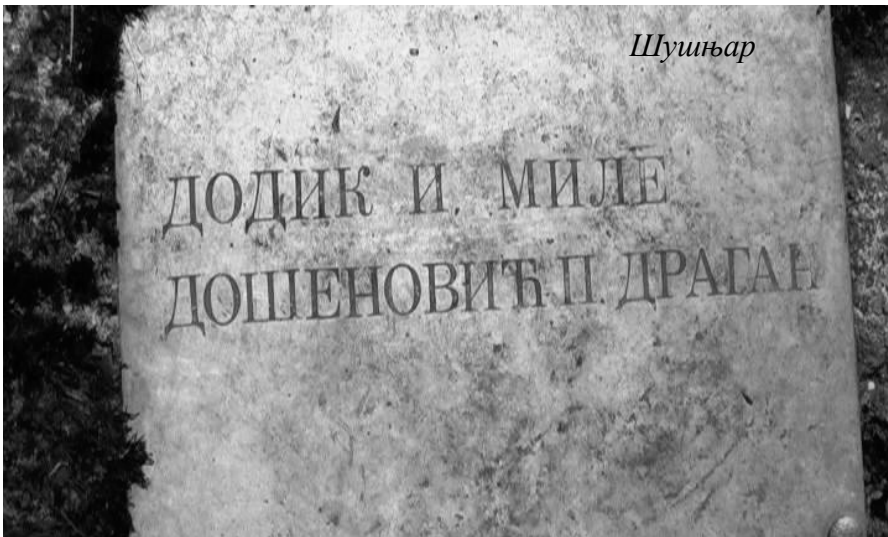
У јесен 1944. године Вијеће Војног суда Корпусне области 5. корпуса осудило је на смрт стријељањем, трајан губитак часних права и конфискацију имовине Младена Црномарковића из Копривне.

Он се за вријеме Четврте непријатељске офанзиве вратио у Копривну, сачекао Нијемце и ставио им се на располагање. По упутству команданта њемачке војне јединице у Копривни је искориштавао тешко стање партизанских породица, извршио попис лица која су се повратила из Грмеча, па су их Нијемци отпремили у логор у Земун, гдје су у тешким мукама убијена 24 човјека, док су Ђуро Мандић, Лазо Дамјановић и Јован Васиљевић отпремљени на присилан рад у Борски рудник. Црномарковић је одржавао везу с четницима који су

⁵ Срески НОО Сански Мост, проглас свима НОО од 13. децембра 1943. год. Регионални музеј у Бихаћу, м.ф.

се са Мањаче пребацивали на слободну подгрмечку територију. Једна таква четничка група је убила Драгана Вујановића, члана Обласног НОО. Црномарковић је пријетио члановима НОО, итд. Ухваћен је у ослобођеном Приједору. Међутим, ноћу 13/14. септембра 1944. године Црномарковић је побјегао из истражног затвора.

Сваку своју пресуду Војни суд је објављивао на огласним таблама или на други начин. Све пресуде саопштаване су јавности на конференцијама на којима су читане одлуке суда. Објективност и праведност пресуда Војног суда НОВ у Санском Мосту добила је широку подршку становништва у граду и селима, јер су најстрожом казном кажњавани заиста велики злочинци, док су мање казне и ослобађајуће пресуде добили они са мањом кривицом, или лица за која се није могло утврдити да су починила злочин против народа и НОБ.

*Др Милан Булајић**

ШУШЊАР КОД САНСКОГ МОСТА (1941 – 2004) Геноцид над Србима и Јеврејима на Илиндан 1941.

Послије позива на комеморацију жртвама Шушњара 1. и 2. августа 2003. желио сам да се упознам са чињеничном истином у жртвама Шушњара. У мојој четвортомној књизи »Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Артуковићу 1986. године«, на 3.194 стране нашао сам по индексу само свједочење Зоре Делић Скиба: »У Крухарима, на пропланку званом Шушњар, гдје се некад налазила наша кућа и имање, данас је спомен-гробље 5.500 жртава фашистичког терора. Међу њима су и мој отац и мајка и мој дјед и моја баба и моји стричеви«,¹ У мојој документацији сам нашао ријеч добитника награде Ненада Грујичића, »Милошта шушњарских душа« (Политика, 10. август 2002).

Састао сам се са мојим пријатељом и сарадником Бранком Боканом, аутором двотомне књиге »Срез Сански Мост у НОБ 1941-1945. године«. На 1.356 страна, у 13 поглавља, само на једном мјесту помиње се убиство Вида Мијатовића на Шушњару.²

Можда нисам добро обавијештен, али ако ја као заинтересовани истраживач у овој области нисам могао да добијем потребна обавјештења, о томе данас треба разговарати.

Др Wanda Schindler је прихватила мој предлог и са мном отпутовала у Приједор. Ни у Приједору нисам имао шта да јој понудим као информацију о геноциду над Србима и Јеврејима на Илендан 1941. године!

У Приједору сам одржао предавање на отвореној трибини »Истина о геноциду у Босни – услов мира на Балкану«. Основна теза из моје студије »Srebrenica – 'Genocide' Endgame in Bosnia (Juli 1995.)« да у Сребреници Срби нису извршили геноцид над муслиманима, изазвала је бурну реакцију, забиљежено је у српској (»Глас«) и муслиманској

* Др Милан Булајић председник Фонда за истраживање геноцида

¹ Милан Булајић, књига 4, стр. 767. Јован Кесар, "Дјетињство моје украдено", Национални арк "Козара", Приједор, 1988, стр. 96.

² Бранко Бокан, Срез Сански мост, књига 2, стр. 102.

(»Дневни аваз«) штампи, имајући у виду да је Међународни кривични трибунал за претходну Југославију осудио команданта српског Дринског корпуса, генерала Радислава Крстића, због геноцида на 46 година затвора; да је бивши предсједник општине Приједор, Миомир Стакић, управо када смо стигли у Приједор 31. октобра 2003, осуђен на доживотну робију.

Кренули смо на истраживање истине о геноциду над православним Србима и Јеврејима, када су на Шушњару близу Санског Моста хрватске и муслиманске наци-усташе за три дана, 31. јула, 1. и 2. августа 1941, побиле око 5.500 људи.

У Српском Санском Мосту (Оштра Лука) 1. августа одржани су традиционални 22. књижевни сусрети »Шушњар 2003«, под покровитељство начелнице општине Дрене Курице, на коме су најављени књижевници из Републике Српске – Ранко Павловић, Боро Капетановић, Михајло Орловић, Маринка Јованић, Јованка Стојчиновић-Николић, Ружица Комар; из Србије Ненад Грујичић, Драган Кулунџија; из Сарајева Дара Секулић; промоција књига и додјела награде »Шушњар« за допринос српској поезији; награда »Слово Грмеча« за најбољу објављену књигу на тему завичаја. Аутор је прозван да се обрати скупу, одао признање књижевницима и пјесницима и предложио завјет да се до идуће године каже свијету истина о злочину геноцида који се догодио на Шушњару прије 62 године.

На територији Републике Српске налази се скромни и на дивном мјесту манастир Клисина, Српски Сански Мост, а дејтонским диктатом Спомен-обилежје Шушњар (5.500 српских и јеврејских жртава) је на територији муслиманске и хрватске Федерације. Сјетио сам се Холбрукове изјаве:

»Galbraight and I met Tudjman alone again on September 17. At the same time, by prearrangement, Clark, Hill, Kerrick, and Pardew met with Susak. Peter and I sat side by side on an ornate sofa, embroidered with gold trim, whil Tudjman sat at my right in a Louis Quinze armchair. I told Tudjman the offensive had great value to the negotiations. It would be much easier to retain at table what had been won on the battlefield than to get the Serbs to give up terriotry they had controlled for several years. I urged Tudjman to takje Sanski Most, Prijedor, and Bosanski Novi – all important towns that had become worldwide symbols of ethnic cleansing.

If they were captured before we opened negotiations on territory, they would remain under federation control – otherwise it would be difficult to regain them in a negotiation ... As we left the meeting, I pulled Defense Minister Susak aside. ‘Gojko, I want to absolutely clear,’ I said. ‘Nothing we said today could be construed to mean that we want you to stop the rest of the offensive, other than Banja Luka. Speed is important. We can’t say so publicly, but please take Sanski Most, Prijedor, and Bosanski Novi. An do it quickly, before the Serbs regroup.’»

То су Холбрукове ријечи. Тако је Сански Мост и Шушњар доспио под контролу Федерације.³

Мапа разграничења

Када смо 2. августа на Илиндан дошли у Сански Мост на свету литургију у цркви Светих апостола Петра и Павла, обавијештени смо да је на 35 православних гробаља у санском крају на подручју Федерације БиХ, оскрнављено више од 400 надгробних споменика и срушено 15 православних цркава.⁴ Рушење је вршено послје Дејтонског мировног споразума, када није било оружаних операција. Да бисмо се увјерили у истинитост, истог дана, послје комеморације, са Слободаном Радошевићем и др Schindler, посјетили смо Стари Мајдан и снимили разрушену православну цркву Велике Госпојине, у којој је већ дрвеће израсло. На другој страни у висине се уздиже нова модерна цамија.

У граду је циркулисано »Саопћење за јавност поводом најављеног православно-религијског обреда на Спомен обиљежју ‘Шушњар’«⁵:

»Меджлис Исламске заједнице Сански Мост је забринут најавом организатора о одржавању православно-религијског обреда на Спомен обиљежју ‘Шушњар’ Сански Мост, који би се требао одржати у суботу 02. августа 2003. године.

Оштро осуђујемо такве наклане из слиједећих разлога;

³ Richard Holbrooke, “To End a War”, Random House, New York, 1998, pp. 160, 166.

⁴ Изјава предсједника Удружења Срба за повратак у Сански Мост, Драга Прашгала, Политика, 21. јул 2002. стр. А2.

⁵ Исламска заједница у Босни и Херцеговини, Меджлис Исламске заједнице Сански Мост, Извршни одбор, Број: 01-403/2003, 31.07.2003.

Споменик жртвама фашистичког терора је подигнут свим грађанима Санског Моста без обзира на вјероисповијест. Будући да на Шушњару почивају и Бошњаци муслимани, нема право нити једна конфесија да мијења хисторијске чињенице, обичај, обиљежја и састав укопаних.

1. Меџлис из Санског Моста нема ништа против да се православни обред одржи у религијским објектима, а не на костима убијених Бошњака-муслимана.«

Због неслагања општинских власти Санског Моста са овом манифестацијом, окупљање и церемонију обезбјеђивале су јаке снаге СФОР-а и бројни припадници МУП-а УСК.⁶ У таквим условима на Спомен-обиљежју учествовао је мали број Срба и Јевреја, начелница општине Приједор Нада Шево и начелница општине Српски Сански Мост Дрена Курица.

На улазу је мраморна плоча:

»У времену од 1941-1945. године извршен је геноцид над српским и јеврејским народом од стране окупатора – усташа и Нијемаца.

На десет стратишта и у логорима смрти лежи на звјерски начин убијено 5500 људи, жена и дјеце са подручја Сански Мост.

На овом стратишту усташки злочинци су 1. и 2. августа 1941. године стријељали више хиљада Срба и Јевреја.«

На питање да ли су Нијемци овдје геноцидно убијали, одговорено је негативно.

Са дубоким пијететом прочитао сам са друге плоче:

»Овдје лежи истина
величина човјека
један град
сјеме живота«

»Овдје ће кржави дуг
човјек
вратити човјеку
вјером у човјека«

⁶ Б. Кахримановић, “Помен на српске и јеврејске жртве у Санском Мосту – Скуп уз јако обезбјеђење СФОР-а”, Ослобођење, недјеља, 3.VIII 2003.

»Овдје је
ваздуха нестало ваздуху
разума милости
животу времена
човјеку части«

Обилазак Спомен-обилежја није одговарао горњем натпису
Ријеч »Срба« ископана је из мермерне плоче.

Истраживач Слободан Лукић нас је обавијестио да је однесено 522 плочице од специјалног метала на којима су се налазиле имена жртава,⁷ да су изнесене двије тракторске приколице измета

Са рабином РС Јозефом Атијасом и епископом Хризостемом обишли смо јеврејско гробље, које је скоро потпуно демолирано. Видио сам сузе код рабина на јеврејском гробљу, на усташком стратишту гдје су убијена два брата, Лоло и Пуба Атијас.

Велико православно гробље је вандалски оштећено. Између јеврејског и православног гробља појавило се ново католичко гробље.

Епископ Хризостем, а затим рабин Атијас, служили су парастос и јеврејски молитвени помен жртвама геноцида на Шушњару, упутили поруке мира, да се никада и никоме не понове страшна стратишта Шушњара и логори из Другог свјетског рата и оружаних сукоба деведесетих година на овом подручју. На позив рабина Атијаса, одата је пошта и припадницима других народа, жртава на Шушњару.

Рабин Атијас је изјавио да од злочина геноцида у Санском Мосту на Илиндан 1941. »ни у Санском Мосту ни у Приједору Јевреја више нема«. »На овом болном мјесту наше балканске прошлости више од пет хиљада и пет стотина насилно прекинутих живота и данас нас опомињу и моле: Не заборавите наше патње. Ваш заборав је најстрашнији гријех. Тај глас се сваким даном чује све гласније, јер без тих људи, без њихове свете правде, не можемо у истински мир, у бућност. Док њихове кости почивају у овој санској земљи, нека њихова страшна истина у нама живи. Не због освете, мржње, нових крвопролића, него ради Божје правде и истине, ради живота наше дјеце и будућности покољења.« Истакао је »да се и данас покушава манипулисати бројевима погинулих

⁷ Уочи комеморације 2002. недостајало је 80 плочица на којима се налази 410 од 5500 имена убијених Срба. (Политика, 21. јул 2002.)

и њиховом националном припадношћу... Нису ни свјесни да преузимају велики, тешки гријех на своју душу.«

Слободан Лукић је подсетио да су »ушашки злочинци на овом мјесту 1941. године за само три дана и ноћи, 31. јула, 1. и 2. августа, убили 5.500 људи, жена и дјеце само зато што су били Срби, православци, зато што су били Јевреји«. »И после 62 године, 2003, српски народ у Санском Мосту пролази кроз велика и тешка искушења, обесправљени и понижени без основних људских, националних и вјерских права. Један од доказа је и тај, што се парастос прошле године одржао, а и ове године се одржава под забраном актуелне власти у Санском Мосту.

По повратку у Београд, написао сам 4. августа 2003. писмо начелници општине Приједор, гђи Нади Шево писмо:

Захваљум на дочеку и сарадњи, јер сам на Ваш позив, преко рабина Атијаса, прихватио да дођем у Периједор и на Шушњар.

Жао ми је да се нисмо видјели, као што је договорено, ради завршног разговора.

Мислим да је округли сто Истина о геноциду у Босни – услов мира на Балкану удио. Дневни аваз је објавио »Булајић из Београда тврди да у Сребреници није било геноцида, Јасмин Одобашић истакао чињенице и податке о броју убијених Сребреничана«.

На изазов Одобашића одговорио сам прихватањем да га посјетим и да ми да документацију, чију аутентичност сам јавно довео у питање. Са Мирком Гламочанином смо се јављали на дати телефон (061) 213-439, одговорено је да је на путу!? Покушали смо на други (061) 213-441, без успјеха. Мислим да г. Барош треба да га обавијести. Морамо ићи отворено одлучно.

Посјета Спомен обиљежју Шушњар је било велико разочарење: ископана из мермера ријеч »Срба«; уништене 252 плоче, два трактора измета избачена, рушено православно гробље, уништено јеврејско гробље, изградња католичког гробља... То се мора свијету приказати. Чињеница да је уништено и јеврејско и оштећено српско гробље отвара посебну могућност.

На писмени протест Меџлиса Исламске заједнице Сански Мост, јер »на Шушњару почивају и Бошњаци муслимани«, треба одмах реаговати, нова конференција уз њихово учешће, да покажу који »Бошњаци муслимани« се налазе у гробљу. Ако се ради о партизанском гробљу, ова комеморација је била посвећена жртвама 1941. Нужно је хитно реаговати. Ја сам био спреман да останем дан-два због тога.

На мој начин молитвено на комеморацији, одлучио сам да ја почнем писати о Шушњару, поред огромних обавеза на мојим леђима (Фонд за истраживање геноцида, Јасеновац, Сребреница), јер сам се увјерио да о Сребреници нема ништа, ни минимум! Већ имам радни наслов: »Шушњар код Санског Моста (1941-2003) – Геноцид над Србима и Јеврејима на Илиндан 1941.« За то ми је потребна помоћ. Слободан Лукић ми је три пута обећао дати грађу. Ни мени ни др Schindler није дао ништа!

Потребна ми је мапа разграничења између Српског Санског Моста (Оштра Лука) и Санског Моста (Федерација), да се покаже како је српско геноцидно гробље Шушњар дошло у Федерацију.

Судбинска коинциденција да долазим у Приједор када Међународни кривични трибунал за претходну Југославију доноси пресуду о кажњавању бившег предсједника Приједора, Миомира Стакића на доживотну робију. (Данас су београдске Новости објавиле чланак »Позив пере пресуде“, са фотографијом родитеља и дјете доктора Стакића.)

Истина о злочинима у Приједору, у свјетлу пресуде континуитета Шушњара и пресуде Међународног трибунала се мора документовати..

Све што сам добио за вријеме мог боравка у Приједору, вјеровали или не, била је »Књига несталих општине Приједор – Ни криви ни дужни« у којој Един Рамулић оптужује Србе за »геноцид« над 3227 муслимана. И док се у сред Приједора Срби оптужују за геноцид, Међународни кривични трибунал у Хагу не прихвата оптужбу Стакића за геноцид!

Молио сам Мирка Гламочанина да ми обезбиједи видео или аудио касету Јавне трибине (најкорисније би било када бих могао добити транскрипт, да могу одмах почети да анализирам.

Потребно је најхитније обезбиједити људе који ће у Приједору сакупљати и обрађивати грађу. При повратку посјетио сам Драга Шормаза у Горњем Јелавцу (065) 903-858, (052) 232-091. Поменуо бих и имена Миленка Радивојца, директора Музеја Козаре (052) 211-334, Драгана Врућинића, директора Спомен-подручја Корчаница, па и Слободана Лукића, ако заиста жели да сарађује (065) 920-906, (051) 370-372.

Ја ћу са своје стране учинити све у границама могућег. Охрабрили сте ме обећањем да ћете у буџету 2004. предвидјети средства за

Шушњар, Приједор, надам се и Сребеницу, јер смо то питање отворили у Приједору. И начелник Српског Санског Моста, гђа Дрена Курица је изразила спремност да слиједи Ваш примјер.

Понављам, институционално Фонд за истраживање геноцида (Fund for Genocide Reserach), чији сам предсједник, вам као институција стоји на располагању.

Сматрам да ови пројекти имају шири значај, да од њиховог успјешног остварења зависи судбина Републике Српске.

Молим Вас потврдите ми уредан пријем овог е-писма.

У очекивању Вашег одговора,

П.С. Посебно сте ме заинтересовали у вези свједочења и документације Ваше сестре о Јасеновцу.

С обзиром да је мојим одласком из Приједора прекинута свака комуникација, пет покушаја да телефонски разговарам са госпођом Шево, нису добили везу. Написао сам 14. августа ново писмо, у коме обавјештавам да се послје Дневног аваза и српске штампе, јавила »Слободна Европа («Free Europe»), емисија »Мост« Омера Карабега из Прага и предложила ми отворено јавно сучељавање са Јасмином Одобашићем, начелником Комисије за тражење несталих Федерације Босне и Херцеговинер 19. августа 2003. у 19.5 ч што сам прихватио.

Обавијестио сам је о припремним разговорима у Београду 11. августа, када је образована радна група у саставу: Душан Богдановић, генерал Милан Даљевић, Софија Праћа Вељовић, Мира Праћа Миливојевић, Добрила Тодоровић и Петар Родић.

Указао сам на чланак у Политици од 11. августа, »Поводом пресуде Миломиру Стокићу за злочине – Планирани прогони«, »правног тима Фонда за хуманитарно право« из Београда.

Ни на ово писмо и нови телефонски позив није одговорено. Није достављен ни обећани снимак отворене трибине у Приједору!!!??

У санском срезу 1941. године, према попису становништва 1931-1941, живјело је око 38.100 Срба (57%), 18.650 муслимана (28,32%) и 9.040 Хрвата (13,73%), 79 Јевреја. У тридесет села живјели су само Срби, у девет села само муслимани, у три села само Хрвати, у шест села муслимани и Срби, у девет села Хрвати и Срби, у 17 насеља и у

граду Санском Мосту живјели су муслимани, Срби и Хрвати, Јевреји су живјели само у Санском Мосту, једна породица у Лушци Паланци⁸.

Усташки одбор је 18. априла 1941. већ образовао Котарско поглаварство санског среза: предстојник др Јосип Церјан, градоначелник Химзо Пашић Решић.

Пет усташких полицајаца и десет припадника усташког вода »Анте Старчевић« стационирани су првих дана маја 1941. у Приједор.⁹

У Санском Мосту је била стационирана домобранска сатнија, под командом сатника Теуфика Силахића, ојачана водом оружника, под командом оружничког поручника Фабијана Курилића (командир оружничке станице у Санском Мосту муслимански усташа Бећир Дураковић) и групом загребачких полицајаца.

Усташки терор над православним Србима је почео већ на Ђурђевдан, 6. маја. Упадали су у куће у српско Кијево (Ђура Домазета, Дане Ковачевића, Миле Церанића, Марка Кондића Миладиновића и др.), превртали софре, злостављали укућане и госте, газили славске свијеће и лупали суђе.

Усташе и жандарми су 7. маја у шест сати ујутру у Санском Мосту ради одмазде стријељали Марка и Ђорђа Кондића и Рајка Стојановића пред Жандармеријском касарном, у присуству свих усташа који су се затекли у граду. Сахрањени су на гробљу на Шушњару. То су биле прве усташке жртве на подручју санског среза.

Истог дана котарски предстојник др Анте Меркадић наредио је да се ухапсе као таоци српски добровољци, који су у Првом свјетском рату пребјегли из аустроугарске војске на страну Србије и борили се против њемачких и аустроугарских трупа, и интернирци у логору Арад: Јово Делић, Перо Гвозден, Петар - Пепа Брајић, Лазо Миличевић, Лазар Радошевић и Теофил Праћа из Санског Моста; Ђуро Грбић, свештеник из Томине, Јово Марјановић, свештеник из Дабра, Аћим Савић из Усораца, носилац Карађорђевог звијезде, Миле Марјановић из Старог Мајдана, Миле Мандић и Никола Вукић из Здене, Аћим Свице Чорокало из Подлуга и Љупко Малић из Цевара.

⁸ Бранко Ј. Бокан, "Борба са усташама и Нијемцима у Кијеву и Трамошњи 6-8. маја 1941, сепарате из Војноисторијског гласника бр.3, 1985., стр. 137.

⁹ Извјештај заповједника дијелова хрватске војске у Босанској крајини о борбама код Санског Моста, од 11. маја 1941. Архив војноисторијског института Београд, к. 84, рег. Бр.39/1-1.

Послојије хапшења талаца телал је градом оглашавао усташко наређење да ће у случају напада на њемачке војнике и усташе бити стријељани затворени таоци¹⁰.

Усташе у Санском Мосту почели су хапшење појединаца првих дана јула 1941. Усташе из Доњег Каменграда, без икаквог разлога ухапсиле су код млина на Блији Јову, Милана и Адама Веселиновића из Босанског Милановца и одведени су у затвор у Сански Мост. Одатле су, како се касније сазнало, отјерани у концентрациони логор Јасеновац, гдје су убијени.

Из Босанског Милановца у јулу усташе су убиле Ђукана Димића и Марка Веселиновића, који су се налазили на лијечењу у болници у Бањој Луци, одакле су их усташе одвеле и убиле.

Велико хапшење Срба, дјелимично и Јевреја, почело је у недјељу 27. јула, рано ујутро, прво у Санском Мосту, затим у у другим насељима, сједиштима општина и великом броју села санског среза.

У недјељу по подне младић на бициклу стигао је из Санског Моста у Лушци Паланку са усташким списком Срба које треба похапсити. Како је у овој општини готово све становништво српско, општински службеници су још и тад били Срби. Раде Дивјак и Драго Марјановић су отворили пиусмо и обавијестили многе са тог списка да бјеже. Стево Каракаш и Стево Ђулибрк су дошли у Лушци Паланку код Илије Инђића. Пред његову кућу дотрчао је Славко Његован, обавијестио да ће усташе ноћас купити све Србе у паланачкој општини. Илија Инђић, Стево Каракаш, Стево Ђулибрк и многи други су се разишли по околним селима и обавјештавали људе да се крију и не јављају на жандармске и усташке позиве. Усташе су успјеле да ухвате само Гојка Мајкића и Бранка Вукашиновића, пристава среске испоставе, родом из Србије, кога су ухватили на спавању. Обојицу су везали и 28. јула спровели у Сански Мост, у зграду Основне школе, и касније убили.

У Санском Мосту међу првима усташе су ухапсиле Стојанку Миљатовић, петнаестогодишњу гимназијалку и затвориле је у учионицу Основне школе у парку, крај зграде среза, гдје је затекла само двојицу ухапшеника¹¹. Пред школском зградом стајала су два

¹⁰ Бранко Бокан, "Срез Сански Мост у НОБ – Прве жртве усташког терора," Сански Мост, 1980

¹¹ Стојанка Миљатовић је једна од ријетких свједока која је преживјела. Бранко Бокан, Свједочанства преживјелих жртава – Усташки злочини у Санском Мосту, Подгрмечке и Подкозарске новине, јули-август 2003, стр. 21.

цивила са сјекирама. Ускоро су доведени омладинци Обрад Лазић, Недељко - Шуле Миличевић, Лоло Атијас и његов брат Пуба, Слободан Тонтић, трговац, Јово Милинковић, Илија Праштало и други – 50-60 мушкараца. Ухапшенима усташе нису давале никакву храну, већина је спавала на голом поду. У затвор Основне школе доведени су и Кљевчани.

Дан-два по хапшењу усташе су почеле на разне начин да тероришу, муче и злостављају ухапшене. То су чинили неки пијани усташа с три звјездице на капи са усташом, познатим џепаром Хусом Мухићем, који је шамарао и ципелом ударао двадесетак Здењана, затим наредио да се међусобно шамарају и туку. Послије тога упале су усташе у учионицу и кундацима тукле кога су стигле. Усташе су у понедељак 28. или уторак 29. јула довеле свезане и премлаћене Гојка Мајкића и Бранка Вукашиновића, ухваћене у Лушци Паланци. Два-три дана су дозвољавали заточеницима да оду до нужника у дворишту. Од 30. јула заточеницима није дозвољен излазак у двориште, нужду су вршили су школском ходнику. Убрзо се ходник толико загадио да је било несносно и у учионицама. Због смрада усташе нису држале стражу у ходнику, већ око зграде. Упадали су у учионице да туку затворене. Од 30. јула стражу усташа-цивилла замијенила је стража усташа у униформама. Прозори на школи су заковани даскама.

Тога дана је у затвор Основне школе дошао Мартин Мацан, предсједник Котарског суда, општински биљежник с групом усташа. Наредили су ухапшеним да се построје у два реда, да један по један прилазе столу и да саопштавају име, презиме, године старости и занимање.

Када су сутрадан ухапшени изведени у школско двориште, било је више стотина Срба и мања група Јевреја. Појавио се котарски предстојник Ивица Симеон који је рекао заточеним да не покушају бјежати, да су под његовом заштитом и да им се ништа неће догодити. Послије тога заточеници су враћени у учионице и подруме, гдје је ко био до тада затворен. Дошле су усташе и наредиле ставити бијели чаршав и наредили да ухапшени предају прстење, сатове, фотографије, све што имају код себе.

Другог августа по подне група усташа са списком прозвала је око 30 људи и рекли им да иду на станицу товарити шећер и брашно. У дворишту су их повезали и почели тући, да су са муком корачали. Умјесто на станицу одвели су их на Шушњар и побили.

Из затвора су пуштени Стојанка Миљатовић, која је дознала да су јој усташе дан раније убиле оца, и омладици Недељко - Шуле Миличевић и Слободан Тонтић. Сви остали су наредних дана стријељани.

Усташе су у исто вријеме хапсили и Србе у Старом Мајдану и околним селима – Подвидачи, Копривни, Сухачи, Брдарима, Цевару, Оштрој Луци и Расавцима.

Усташе из Алишића, браћа Стипан, Вид и Дане Бановић и Иван Чорак, усташе из Брдара и Беган Суљановић из Халилова Брда, дотјерали су српске сељаке из Оштре Луке, Копривне и Ресаваца. Неке су успут побили у њиховим селима.

Дане Бановић, наоружан војничком пушком, прошао је тог дана кроз Цевар и још нека села и саопштавао, као стари пријатељ и познаник, појединим угледним домаћинима да треба одмах да се јаве у Жандармеријску станицу у Старом Мајдану. Свом комшији и пријатељу, угледном сељаку, опозиционару режима у Краљевини Југославији, Љупку Малићу, трекао је: »Добро јутро, Љупко! Како си, Љупко? Нема ту ничег! Треба да се напишу виђенији људи. Немој да се плашиш!« На савјет сина Драга да не иде у Мајдан, Љупко је одговорио да зна шта је власт, да се власт мора поштовати, да ће ићи због имања, због дјецe, јер ако не оде усташе ће све попалити. Љупко је у Старом Мајдану затворен и убијен с групом ухапшених, који су стријељани на Троски, недалеко од Старог Мајдана.

Групу од осамнаест људи усташе су 2. августа повезале и дотјерале у Тросковачки поток и стријељали. Осам људи је успјело да се одвеже и побјегне (Ђурађ и Стево Ступар, Милан Марић, Јово Прашталo, Милан Добријевић, Ђурађ Савић, Светозар - Војо Адамовић и Миле Бундало). Од 132 затвореника од стријељања је успио побјећи само један (Триво Зорић, звани Мартић, из Ресаваца). Стријељања су извршиле херцеговачке усташе уз помоћ неколико мјесних усташа.¹²

Усташа Мехмед Казић савјетовао је становницима Чапља да се ставе под усташку заштиту, јер њемачка војска иде фронтално од Бање Луке према Санском Мостру и убија сваког кога нађе код куће, да се скупе код куће и магазе трговца Хусе Решића, председника општине у Томини.

¹² Бранко Бокан, "Срез Сански Мост у НОБ 1941-1945. године", стр. 92-93.

Из Чапља и Лужана усташе су покупили све Србе од петнаест година до старца. Поворке Срба су затваране у магазу. Србима је речено да ће сви ићи у Србију, да у Решићевом дућану могу купити што им за пут треба. Срби који су се одазвали на усташке позиве из других села, на путу за Сански Мост кроз Чапље, усташе су заустављале код Решића дућана, на Кумалића страни (предиио гдје цеста кроз село Чапље прави успон према Санском Мосту) и код Чапљанских бара, и затварали у Рашића магазу, јер су затвори у Санском Мосту били већ препуни. Затвореници су мучени глађу и жеђу, неки су били толико премлаћени да се нису могли кретати.

Усташе су 2. августа из магазе изводили једног по једног сељака, везали их конопцима, по дванес и тјерали заједно до бара званих Жегар и на Чапљанске баре, на сјеверној ивици села, код »криве цесте«. Илију и Јефту Чичића из Чапља, који нису могли пјешачити, стрпали у кола и одвезли на мјесто стријељања. Гојко Љубоја је успио да се одвеже, усташе су пуцале за њим, али је успио побјећи. Остале су натјерали да легну потрбушке у баре, на њих су бацали ручне бомбе. Ако је неко остао у животу пуцаули су, докрајчивали кољем и сјекирама. Убијено је 80-90 људи.

Преживјели су само Марко Ђурђевић, Вид Кајиш, Нико Јованић, Никола Тривић, Владо Чичић и Ђуро Бурић, који су се притајили међу убијеним и у току ноћи успјели побјећи, иако су за њима усташе пуцале. Преживио је лакше рањен у прст и Алекса Ђурђевић, отац Марков, али је конопцем чврсто био везан за убијене и није успио да се одвеже. Цијелу ноћ је сједио међу убијеним људима и пушио. Када су усташе дошле ујутро да покопају побијене сељаке, нашли су Алексу како сједи и пуши. Молио је усташе да га пусте, јер није ништа крив, али га је један усташа, псујући му краља Петра, трнокопом ударио по глави и усмртио.¹³

Село Касапнице је било насељено истим бројем српског и хрватског становништва. Шесторица Хрвата су отишли у усташе, Мијат Шакић је постао усташки таборник Врхпољске општине. Од српских породица које нису пребјегле у Дабар и у Јелашиновце, од шездесет Срба само су се тројица спасила, остали су побијени у Врхпољу или Санском Мосту.

¹³ Бранко Бокан, "Срез Сански Мост у НОБ 1941-1945. године", стр.89-90.

Село Кљевци имало је око 3.400 становника: Срба око 300 породица с близу 2000 чланова; Хрвата око 120 породица са око 840 чланова и муслимана око 80 породица са 560 чланова домаћинстава. Становништво је живјело у слози, међусобном поштовању и уважавању. Послије стварања усташке Независне Државе Хрватске у селу су се активирали усташе Миле Јуришић, Миле Тадић Иванковић, Ибро Кењар, Петар Јурић и други, понашали се грубо и бахато према српском становништву.

Двадесет осмог јула позвали су око шездесет угледних Срба Кљевчана, наредивши да понесу са собом по двије до три даске на дабарски мост, јер се прави усташка стражара за жељезнички мост. Када су око подне стигли са даскама, ексерима и алатом, усташе су их свезале и спровеле у Сански Мост, гдје си поубијани. Сергија Веселиновића и сина Луку у затвору су претукли и пустили, јер је имао нека аустроугарска одликовања из Првог свјетског рата.

Рано ујутро истог дана усташе су ухапсиле 45 људи и затвориле у подрум Гојка Иванковића на Бегиној главици. У току ноћи су их тукли и наговарали да пређу на католичку вјеру, јер само тако могу остати код својих кућа. У противном морају се селити у Србију или Русију, са собом неће моћи да понесу ништа, њихова имања припашће онима који остану у селу. Неки су под мучењем пристали да пређу на католичку вјеру. Сви ухапшени су пуштени кућама да у року од три дана о свему промисле и одлуче.

Посљедњег дана јула усташе су наредиле исељење хрватског и муслиманског становништва Кљеваца, јер се у том селу отвара фронт »са југа, од Дрвара иду Енглези, а од Санског Моста наступа њемачка артиљерија која ће тући по селу«.

У селу је остало само српско становништво. На Илиндан, 2. августа, усташе су око десет сати прије подне зашле по селу и истјеривали људе, жене и дјецу, тјерајући их у колони од засеока до засеока према Врхпољу, стално пожурујући »јер се отвара фронт против Енглеза«. Никоме није дозвољено да остане. Из Кљеваца је протјерано око 1700 душа. Само из породица Карановића и Змијањаца протјерано је 180 чланова. Петар Савановић је испред усташа трчао од куће до куће вичући: »Бјеж'те, људи, у шуму! Заратила је Русија! Са нама су Енглези. Не вјерујте усташама. Све ће вас побити!« Послушао га је мали број људи.

Све остале су дотјерали на жељезничку станицу Врхпоље, гдје је већ било неколико хиљада људи, жена и дјеце из Касапница, Томине, Чапља и других оближњих санских и кључких села. Гомила преплашених људи, жена и дјеце била је збијена уз ријеку Сану, на брежуљцима су били распоређени усташе и жандарми с пушкама и митраљезима. Најприје су пред избезумљеном масом протјераног народа убили »издајицу« Хрвата Ману Добријевића.

Настао је невиђен масакр и дивљање усташа. Пронашли су породицу Николе Карамовића, који је желио по сваку цијену остати, и почеле тући кундацима. Бранећи се до ограде, бацио се на двојицу усташа, оборио их на земљу и пао по њима. Трећи усташа га је убио са три метка. Отпочела је страховита пушчана и митраљеска паљба на масу на пољани са свих страна. Народ је бјежао на све стране, перема Хрустову и Кљевцима, кошен митраљеском паљбом с околних брда. Многи су погинули у бјежању ка жељезничкој композицији која је пристигла по транспорт протјераних, неки у вагонима. У затвореним и отвореним вагонима воза било је много мртвих и рањених.

Око четири сата по подне воз препун протјераних људи, жена и дјеце из Кљеваца кренуо је за Сански Мост. У препуним затвореним вагонима неке жене и дјеца су се погушили. Тек око шест сати усташе су отвориле вагоне. Ухапшени су постројени и спроведени у затвор Житни магацин. Тешко рањени Милан Карановић није могао од моста даље да иде. Усташа је ударио Милана ногом по глави, наређујући да иде. Када је одговорио да не може, испалио је два метка у њега, а осталим наредио да га баце с моста у воду.

У Житном магацину усташе су жене и дјецу до дванаест година одвојиле лијево од улазних врата, а мушкарце десно. Почело је мучење. У затвор су унијеле двије празне канте. Ко би пришао да се напије мислећи да је у њима вода, усташе су тукле кундаком по леђима и глави. Раде Карановић је убијен. Четрнаестогодишњи Ђуро Карановић уз помоћ мајке и сестре успио се сакрити у некакве кржаве чаршаве и сутрадан успио да побјегне.

На улазу у овај затвор усташе су одузимали вриједности (сатове, прстење, новац).

И друге групе су довођене у Сански Мост у затворе у Основној школи и Житном магацију. Многи су убијани већ у Врхпољу или на путу до Санског Моста. Ту је с неколико метака убијен Гвозден. Усташа је наредио Перици Зурунићу да однесе мртвог Гвоздена иза

кланице, на Алагића поље, гдје су убијали заточене Србе. Када га је донио, усташа је и Перицу убио.

Након мучења у згради Основне школе, усташе су Младена Гвоздена пребацили у Житни магацин. Када га је један усташа почео поново да туче, Гвозден је успио да му отме пушку. Други усташа је то примијетио и убио га.

У великој просторији Житног магацина усташе су стјерале на једну страну ухапшене из града, а на другу страни сељаке. Тројица усташа, Кљак и двојица из Херцеговине, тукли су заточенике штаповима по леђима, пријетили пушком упирали је у главу.

Сергије Веселиновић, једини живи свједок мучења, по повратку је умро од посљедица мучења. Прије смрти пријатељима је испричао како су усташе толико мучиле и млатиле Тоду Мудринића, да му је јетра одваљена, Вуји Ковачевићу је од батина и удараца једно око искочило.

У дворишту Житног магацина и на пијаци усташе су групе од по стотину до двије стотине људи нагониле да трче и преморене их косиле из митраљеза.

Ухапшене су у групама водили на Шушњар или Алагића поље, гдје су убијани.¹⁴

Масовно хапшење је услиједило сутрадан, у понедељак, 28. јула, када с многи сељаци дошли у град на пијацу. Усташе су сељаке купиле по пијаци, по улицама, кафанама и гостионицама и доводили их у Основну школу, претворену у затвор, у Житни магацин на Житној пијаци, у Жандармеријску станицу, у срески затвор (подрум зграде среза) и у зграду мектеба.

Тога дана усташе су хапсиле и Србе у Старом Мајдану и у неким селима у околини Санског Моста и Старог Мајдана.

Од 28. до 31. јула усташе су хапсиле Србе, који су из околине долазили у град.

¹⁴ Казивање аутору “Срез Сански Мост у НОБ”, Бранку Бокану бораца Мјесне заједнице СУБНОР Кљевци, Душана Ковачевића, Ђуре Карановића, 20. и 29. јуна 1975; извјештај домобранског авијатичара од 2. августа 1941. (Архив VII, Фонд НДХ, к.5, бр. рег.1-1/2), „Срез Сански Мост у НОБ –Већина одраслих Кљевчана је поубијана“, књига 2, стр. 87-89.

Тридесетог јула усташе су ухапсиле групу људи из Храста, засеока Здене и из Ђедоваче. Већина је побијена сјекирама и кољем испод гробља званог Магарица. Спасили су се само петорица: Љубо и Милан Вукић; Сава, Мирко и Љубо Ђурђевић. Када су се премлаћени некако довукли својим кућама, нашли су их пуне. Пошто су побиле одрасле мушкарце, усташе су преостале чланове њихових домаћинстава истјерали из засеока Хрост. Ишли су од куће до куће наређујући члановима породица да одмах иселе »куд год знају«. Жене, дјеца и понеки дјечак потоварили су најнужније ствари у кола и кренули према сједишту села Здене, неки према Чапљу, гдје су имали родбину.

Пролазећи кроз Сански Мост наишли су на улице закрчене избјеглицама из села која су тог јутра била захваћена устанком. На све стране су били људи, жене, дјеца, кола с коњима и стока. Избјеглице које су стизале у град нису знале куда ће и шта ће.

Ноћу између 1. и 2. августа стигла је и 4. јуришна усташка сатнија, коју су називали »Хрватска XIII сатнија«, »Загребачка сатнија« и »Целатска сатнија«, под командом Маковца (Ивице?), Филипа Радоша и Тојко Кљака, усташа повратника. Одмах по доласку сатнија је почела масовна убиства на свим стратиштима Санског Моста.

»У ноћи између 2. и 3. коловоза усташе су поубијале таоце, које сам ја дао затворити приликом почетка побуне. Држи се да је поубијано око 800 талаца. Укупан број убијених није познат, али се ипак држи, да је стријељано око 3.000 људи...«, извјештава котарски предстојник у Санском Мосту, усташа Ивица Симеон.¹⁵

Заповједник 3. хрватске оружничке пуковније, извјештава 6. августа 1941: »3. У току ноћи од 2. на 3-и у току дана 3. коловоза 1941. од стране војника-усташа пострелано је око 700 грко-источњака, који су били затворени као таоци, или су их пак војници приликом акције чишћења похватили на терену.«¹⁶

Тридесетог јула Ибрахим Суљин је с групом усташа из Алишића упао у Усорце, гдје су убили Младена, Раду и Симу Црнобрњу и Симу Башића.

¹⁵ Збирни извјештај Оружничком заповједништву Независне Државе Хрватске, од 16. августа 1941. Архив Војно историјског института, Фонд НДХ, к. 86, р.бр. 36/5-1.

¹⁶ Заповједништво 3. хрватске оружничке пуковније, Тај.број 217/Ј.С., Бања Лука, 6. коловоза 1941. Врховном оружничком заповједништву Загреб

Четири дана касније, 3. августа, усташе из Сасине Анте Мандић и Смиљен Козић убили су Васу, Микана и Јована Кеџмана и Савана Црнобрњу. Миле Гвозден је успио побјећи.

Истог дана група усташа из Приједора у дућану Милке Мајкића затекли су и убили Милу и Јефту Мајкића, Бошка Бркића и Триву Стојановића. Драго Гончин је успио побјећи

Из села Трнова је истог дана дошла трећа група усташа Незира Каменића, која је код куће убила Перу Бркића и Лазара Џају. Марка и Остоју Гончина, Нику, Перу и Тоду Васиљевића, Марка и Остоју Плавшића и Петра Андријевића одвели су и побили у Трновској јарузи.

Иста група усташа је сутрадан дошла у Усорце, ухватила четворо сељака и одвела их у Трнову да их убије. На упорно заузимање Смаила Садића, земљорадника из Трнове, пустили су их, јер је тога дана обустављено убијање Срба у Санском Мосту.¹⁷

Припреме оправдања геноцида над православним Србима у Санском Мосту показује извјештај усташког поручника Курилића:

»У току ноћи од 31. српња на 1. коловоза т.г. чула се је пуцњава у близини жељезничког моста на Сани којег осигуравају оружничке страже, - А данас око 12 сати један четник отворио је паљбу на стражара оружника на истом мосту. Четник је убијен, а након око пола сата убијена су од стране војника домобрана и оружника 4 грко-источњака који су бјежали и на позив нису хтјели стати. Ово се све догодило у непосредној близини жељезничког моста на Сани.

Пошто су ови побијени, са оближњих брежуљака, чула се пуцњава појединих групица четника, те су одмах упућени у акцију усташе загребачке сатније. Истовремено је затворена варош Сански Мост и похватани сви мушкарци грко-источњаци и позатварани у логор.

Таоци који су затворени у оружничкој војарни њих 65 из разних села реона постаје Сански Мост, Илица и Лушци Паланка, између којих се двојица налазе који су судјеловали у борби 30. српња т.г. против потписаног и оружника у планини Виторог, а који су пред вечер приликом повлачења ухваћени од стране оружника, биће вечерас од стране усташа сатније из Загреба уништени.

¹⁷ Бранко Бокан, "Срез Сански Мост у НОБ 1941-1945. године", стр. 93.

Сада се у Санском Мосту налазе двије сатније и то једна сатнија домобрана и сатнија загребачке усташке војнице. Акцијом ових успјешно ће се вршити чишћење ченика и побуњеника...«¹⁸

Хапшење свих одраслих Срба Сањана почело је 1. августа. Усташе и полицајци, распоређени у групе од три-четири човјека, ишли су од куће до куће, позивали домаћине и одрасле мушкарце Србе и одводили их у затворе.

Ухапшено је и неколико Јевреја.

Једино се нису одазвали позиву Бошко Маринковић, Милан - Мићука Миљевић и Веселин - Весо Башић Маринковић које су комшије муслимани сакрили, или су се сакрили у својим кућама.

Усташе су ухапсиле Николу Опалића, Калинића, Видаковића, кројача Перу Зубера, Јову Војводића, иако су били прешли на католичку вјеру, Ружицу Штефић, Хрватицу из Далмације, и поштару Илију Сакрацију, који се крио код ње, и одвели у Житни магацин на пијаци.

Усташа Химзо Зукић, звани Чико, први је почео да убија православне Србе. С усташким злочинцем Кљаком и двојицом усташа ухапсио је Перу Зурунића, трговца, и брата Тошу, студента. Перица жена је Шемса Туцаковић, родом из Тузле, учитељица у Босанском Милановцу, удајом је прешла на православну вјеру, узела име Драга. На приговор усташе Луке Миница, који је пред својом кућом посматрао хапшење комшија Пере и Тоше Зурунића, ухапшена је и везана Драга (Шемса). Одвели су је до жељезничког моста на Сани, узводно од града, након мучења убили и бацили у ријеку.¹⁹

У новој школи, у којој је било доста радника Срба, муслимана и Хрвата, похапсили су све Србе и одвели их у затвор, потом на губилиште. Бањолучки комуниста, зидар Смаил Собо спасио је на школском тавану једног радника Србина, коме је помогао да побјегне.²⁰

Једна жена је дошла у Сански Мост да се жали Конраду Хорвату, родом из Златара, који је дошао из Загреба на челу групе загребачких полицајаца. Хорват није хтио ни да је саслуша, извукао је пиштољ и пуцао у њу. У ранама жена је отишла до ријеке Сана и ту издахнула.

¹⁸ АрхивВојноисторијског института, Фонд НДХ, к.86, рег. Бр. 17/5-1.

¹⁹ Казивање Милана Мићуке Миљевића, Бранку Бокану, 10. јануара 1974.

²⁰ Смаил Собо, "Први мјесеци окупације, Средња Босна у НОБ", књига прва, стр. 414.

Друга жена се породила у затвору Котарског предстојништва и полудјела. Нестала је са осталим заточеницима у Котарском предстојништву.²¹

По улицама Санског Моста посвуда су лежали лешеве.

У Подлугу усташа Хусеин Бешић с групом усташа из Трнове 3. августа у Брлогу, доњем дијелу Подлуга, почео је прикупљати одрасле мушкарце Србе ради одласка у Сански Мост на прелазак у католичку вјеру, обећавајући да ће се за два сата вратити кућама, те да ће им на тај начин бити спасен и загарантован живот. Један муслиман и његов син су упозорили Србе на опасност која им пријети, али је већина Срба повјеровала усташама, својим комшијама. У Сански Мост је кренуло 106 Срба Подлужана, Перо Новаковић и Милош Дошеновић из Хусимоваца. Новаковић је предложио да нападну и разоружају усташе, што остали нису прихватили, јер су се бојали да ће им породице настрадати. Новаковић и Дошеновић су искористили прилику и побјегли у Комарски луг, сјеверно од Побријежја уз пут од Подлуга. Док су скретали према Житном магацину, Миле Радујко је искористио гужву и преко дворишта Анте Кнежевића побјегао и вратио се у село.

Групу од 105 Подлужана усташе су утјерале у зграду Житног магацина, гдје су их страшно мучили. Затим су повезали конопцима групу од двадесет Подлужана и повели их на стријељање на Алагића поље, сјеверозападно од Санског Моста, на лијевој обали Сане, насупрот села Шеховци. Кад су их довели на ископане раке, Војин Чучак се успио одвезати и побјећи, иако су усташе пуцале и раниле га у раме. Са губилишта је успио побјећи и Јован Старчевић из Кркојеваца. Поубијана је деветнаесторица Подлужана.

Усташе су у Житном магацину издвојиле седморицу младих Подлужана – Столу Кнежевића, Савана Адамовћа, Митра Новака, Гојка Кузмановића, Перу Којића, Тодора Драгићевића и Јову Чорокала, којег је са стријељања спасио неки његов познаник из Сасине, и пустили их кућама. Остали су тога дана побијени на Алагића пољу.

Док су похватане Подлужане по групана одводили и убијали, Латиф Хасић се с групом усташа вратио у Подлуг да би ухапсио одбјеглог Чучка и неке које тог јутра нису пронашли код кућа. Када нису пронашли оне које су тражили, женама и родбини су говорили да су ухапшени одведени у Русију, па су тражили новац који ће им они однијети.²²

²¹ Софија Праћа Вељовић, “Хроника НОБ Санског Моста”, рукопис

²² Бфранко Бокан, “Срез Сански Мост у НОБ 1941-1945. године”, стр. 91.

Усташе су у понедељак 4. августа преко општинског телала (добошара) Миле Крунића објавили:

»Чујте и почујте! Од данас нема више право свако да убија Србе, од данас Србе могу убијати само припадници моћног њемачког Рајха и припадници оружаних снага Независне Државе Хрватске!«

Тога трећег дана масовног убијања српског становништва у Санском Мосту и околини усташе су наредиле варијететској групи, која се затекла у граду, да на Алагића пољу, недалеко од мјеста злодјела, изведе забавни програм. Грађане су позвали да обавезно дођу на периредбу. Тога дана су се морале отворити и све радње и почети да раде сва надлештва, да би се показало *»како је све нормално, како нема убијања!«*.²³

Према свједочењу очевидаца, на губилишту у Шушњару, биле су ископане двије велике јаме, широке око три метра, дубоке преко два, а дуге до четрдесет метара.

Усташе су у затворима повезивале жицом или конопцима групе ухапшених, двојицу по двојицу, кроз град их водили у пратњи групе свирача, доводили до ископаних јама и убијали маљевима, крамповима, сјекирама или жељезним шипкама, неке су клали. Понекад су убијали из пушака или митраљеца.

»Усташе сваки дан иду у купљење људи, у пљачку, гоне дјецу и жене. То је било ужасно«, описује очевидац Катарина Чанак.

»Кад иду цестом, они ударе кундаком дијете, које је на матерњим рукама, по глави и мозак се проспе. То сам гледала са прозора.

»Оно људи што покупе навече, изјутра построје и спреме кола и коње. У кола метну креч и алатке, усташка музика иде на челу, онда тај строј, па усташе за њима ... а људи пјевају. Они су морали пјевати оне пјесме које су им усташе говориле ...

»Посматрамо на Шушњар ... Видимо: тамо су већ ископане рупе, постројавају их, онда се огласи митраљез. Покуси их за трен. Ми занијемили...«.²⁴

²³ Бранко Ј. Бокан, "Срез Сански Мост у НОБ 1941-1941. године", стр. 95; "Геноцид над Србима Босанске Крајине 1941-1945.", Европско слово, 1996, стр.29-31.

²⁴ Катарина чанак је из Горње Санице. Са већом групом људи, жена И дјеце возом пребачена у Сански Мост. Као Хрватица пуштена је. Отишла је у кућу у Лазића у зграду жељезничке станице у Санском Мосту. Са таванског прозора је кришом гледала како усташе спроводе ухапшене Србе И воде на стријељање. Казивање Катарине чанак аутору Бранку Бокану, 28. јуна 1977. "Срез Сански Мост у НО 1941-1945. године", стр. 94, фуснота 30.

Улога Католичке цркве у геноциду над православним Србима

Позив православним Србима на превјеравање од стране Католичке цркве имао је за циљ да окупе Србе, да их похватају и поубијају.

Усташки извјештај потврђује да је сасински жупник фра Лука Тешић²⁵, заклети усташа, у љето 1941. године »... са својим сељацима водио покољ по Санском Мосту и околини«. ²⁶ У црквеним проповиједима отворено је подржавао усташе и погалвника Павелића. Приликом превјеравања православних Срба, говорио је да ће сада доћи на ред муслимани. Као ратни злочинац осуђен је на смрт.²⁷ Стријељан је 24. просинца 1944. у Приједору (према Архиву Провинције у Санском Мосту).²⁸

Жупник из Старе Ријеке Никола Тојчић,²⁹ у црквеним проповиједима јавно је подржавао усташе и поглавника Павелића. У више прилика могао је спасити православне Србе од убијања од стране усташа, али то није учинио. Упутио је своје људе у Цевар, Брдаре и сусједна села да савјетују Србима да пређу у католичку вјеру, да ће на тај начин бити спашени од усташа. Када су дошли на одређено мјесто у Мариће, усташе су их сачекале и поубијале. Тада су убијени Сима, Јова, Богдан,

²⁵ Фра Лука Тешић, рођен 29.XI 1983. у Жабарима, жупа Ивањска, котар Бања Лука, родитељи Мато и Марија, рож. Радман дали су му име Иво. Завршио класичну гимназију у Фрањевачком сјеменишту у Високом; у фрањевачки ред ступио 15. јула 1911. у Гучој Гоери; студиј теологије завршио у Сарајеву; заређен 16.VII. 1916. у Бањој Луци; духовни помоћник у Јајцу, жупник у шимићима, Шукровцу, Кисељаку, Новом шехеру и Сасини (1937-1943).

²⁶ Извјештај инспектора усташког Заштитног редарства Бањалуке, Пере Симића, од 28. октобра 1942. Бранко Бокан, "Срез Сански Мост у НОБ 1941-1945. године", стр. 98.

²⁷ Срески одсјек за унутрашње послове Сански Мост, Пов. бр. 201/45, 24. I. 1946; Државна комисија Инв.бр. 12901, Архив Југославије 584-12.

²⁸ Према Маријану Караули: "Фра Лука је био жправи ннародни човјек, рођен из народа, срстао с народом,па је разумијевао народну душу. Зато се народ жртвовао И радио, а народ га је волио као свог правога народног ујака и духовног пастира. Можда су управо ово били разлози да је запео за око комунистима у Приједору, који су га одвели из жупне куће у Стратинској, осудили и стријељали упрво на Бадњи дан, 24. просинца 1944." (Жртве и мученици, стр. 115-116; Босна Сребрена, 1945, бр.3, стр 39; Гласник св. Ане, 1945, стр. 88.)

²⁹ Никола Тојчић, рођен 19. јануара 1892, Кључ, заређен 11. јуна 1915, жупник у Старој Ријеци. (Срески одсјек за унутрашње послове, Сански Мост, Пов. бр.201/45, Државна комисија, Инв. Бр 12901, Архив Југославије 584-12)

Душан и Милан Добријевић. Ђорђе и Ђуро Самарџија су пали међу стријељане непогођени и успјели да побјегну.

За вријеме »добровољног« групног превјеравања које је вршио жупник Никола Тојчић, обезбјеђивала је група усташа наоружаних митраљезима.

Нијемци су, на основу изјава избјеглица из НДХ, израдили »Извјештај о стању у бившој Врбаској бановини (западна Босна) од априла 1941. до марта 1942. године«. ³⁰ Забиљежено је да је у Санском Мосту на Илиндан извршен покољ, да су усташе убиле 2.862 мушкараца, жена и дјете.

У извјештају о ситуацији на овом подручју Заповједништву 3. оружане пуковније у Бањој Луци, усташки поручник Курилић саопштава да је у току ноћи између 2. и 3. августа и дању 3. августа 1941. од стране усташа постријељано око 700 гркоисточњака, који су били затворени као таоци или су их војници похватили у току акције чишћења на терену. Котарски предстојик из Санског Моста је, наводно, 2. августа пошао у Бању Луку да посредује код мјеродавних за таоце, али је било касно, јер су већ били стријељани. ³¹

У извјештају Котарског поглаварства Санског Моста, котарски предстојик Ивица Симеон наводи да су у Санском Мосту у ноћи између 2. и 3. августа усташе поубијале таоце које је затворио у почетку побуне. Цијени да је поубијано око 800 талаца, да укупан број побијених није познат, да сматра да је стријељано око 3.000 људи. Узрок побуне није познат, држи да су то извели комунистички агитатори, пошто су четници наступали под црвеном заставом уз поклик Русји и Стаљину! ³²

У њемачком извјештају наведено је да су на Шушњару ископане двије раке, свака по сто метара дуге, широке по четири, дубоке по два и по метра, да су на том мјесту усташе убиле око 4.000 Срба, код магацина око 3.000, на осталим губилиштима на подручју овог среза још око 3.000, укупно на читавом срезу више од 10.000 Срба. ³³

³⁰ Bericht über di Lage im gew. Verbasbanat (West Bosnien) in dem Zeitraum April 1941 – Maerz 1942, 26 Maerz 1942.

³¹ Архив Војноисторијског института, Фонд НДХ, к. 86, рег.бр. 2/5-1.

³² Бранко Бокан, "Срез Сански Мост у НОБ 1941-1945. године", стр. 98.

³³ Zwei Flüchtling sagten aus, 15 April 1942. Бранко Бокан, "Срез Сански Мост у НОБ 1941-1945.године", стр. 96, фусноте 39, 40; "Усташки злочини у Санско Мосту"

У Санском Мосту је убијено 4.326 Срба.

У Приједору 4.038 Срба.

Укупно у Босанској Крајини 88.437 Срба³⁴

Библиографија:

1. БОКАН, Ј. Бранко, »Срез Сански Мост у НОБ 1941-1945. године«, књига 1(608), 2. (748)и 3, Скупштина општине Сански Мост, 1980, - »Борба са усташама и Нијемцима у Кијеву и Трамошњи 6-8. маја 1941, Војноисторијски гласник, бр. 3, 1985, стр. 135-143.
2. ОДИЋ, Славко, »Вјешала у Санском Мосту«, едиција Подгрмеч у НОБ, књ. 1, стр. 473.
3. ПРАЋА, Вељовић Софија, »Хроника НОБ Санског Моста«, рукопис
4. СОБО, Смаил, »Први мјесеци окупације, Средња Босна у НОБ«, књига прва.

³⁴ Бранко Ј. Бокан, Геноцид над Србима Босанске Крајине, стр. 68.

*Јудита Албахари-Кривокућа**

СЈЕЋАЊА
на страдање српског и јеврејског народа
1941. године у Санском Мосту

Уз питому, тиху, модроплаву ријеку Сану, у срцу наше Крајине, простире се град Сански Мост, мјесто мог рођења. Некад, давних тридесетих година у XX вијеку, живот у њему био је познат по блискости, срдачности и уважавању међу људима.

У II свјетском рату, за владавине Независне Државе Хрватске, нико ни слутити није могао да ће се већ 1941. године у том питомом граду десити тако монструозан покољ српског и јеврејског народа. Тај стравични покољ, нажалост, једва да је забиљежен у историјским аналима наше тешке прошлости.

Шумарице, Краљево и друга стратишта на територији тадашње Југославије ОВЈЕКОЈЕЧЕНА су. Зашто? Ко је груби и насилни покољ крајишких Срба бацио у заборав? А тек стравично дивљање над тим гробовима у посљедњем рату 1990–1995. године треба јавно, званично и поименице жигосати. Првенствено, криви смо и ми преживјели – њихова сабраћа!!!

По нашем бјекству из транспорта за Јасеновац, са жељезничке станице Приједор, моја породица – отац, мајка, мали брат, и ја кришом смо се вратили у Сански Мост. Скривали смо се код породице Аврама Атијаса у Кључкој улици.

Изложена великој опасности, породица Атијас љубазно нас је примила, иако је скривање бјегунаца из логора било смрћу кажњавано. То је био октобар 1941. године.

У граду на ријеци Сани и околним селима затекли смо тугу и бол, која се као тешки, за вјекове неизлечиви црни вео, наднијела над обзорје цијеле Крајине. Црне дугачке одоре, блиједи мртвачки ликови поријетко виђених жена на улицама града, изазивали су тугу у свима, па и у онима који у сабласним рововима нису никог свог имали.

* Јудита Албахари-Кривокућа, дипл. инг. пољ. Београд.

До шест хиљада, а можда и више младих, здравих, старих и изнемоглих Сањана, везаних све по шесторо жицом, нашло се на оближњем брежуљку, званом Шушњар. Муњевитом паљбом усташких зликоваца, покошени или полупокошени, падали су у дуге плитке ровове. Дуго, дуго, свјежа крв истицала је из ровова и клизила низ брдо. Тај приказ још је дубље повређивао душе нападаених мајки, дјеце и цијеле родбине. Свак је у оном испресијецаном поточићу крви налазио своју крв. То је све дубље и даље у црно увијало гнусно „покошену” Сану.

Фашистичкој злогласној немани, поред већ одавно формираних фашистичких логора широм поробљене Европе, тај покољ био је само један мали детаљ у њиховим злочиначким дјелима. Али, било је немогуће схватити да и наши дотадашњи суграђани, па и пријатељи, колаборационисти са фашистима, тај стравични покољ мирно доживљавају? Наводно, за погинула два њемачка војника, одмазде ради, толики народ оде под земљу. Мислили су Нијемци, у својим ограниченим главама, да ће тако народ обуздати. Не, само су га нагнали на још жешћи и већи отпор окупатору!

Од Јевреја у Санском Мосту убијени су:

1. Браћа Атијас Самуел-Пуба, Атијас Саламон-Лоло – синови удове Атијас Мазалте; њен син Атијас Шимон-Мимо такође је био заточен, али је захваљујући жандару, чувару затвора, који се сажалио према дјетету, кришом пуштен вани
2. Кабиљо Пуба, син рабинера у Санском Мосту
3. Нахмијас – два брата (имена непозната)
4. Леви Садо
5. Хајон Ђоја једна од најбогатијих јеврејки у Санском Мосту заклана је на мосту и бачена у ријеку Сану

Ово су подаци по предању које треба поровјерити.

Било је болно посматрати удову Мазалту, мајку Пубе и Лоле, како болно, не помичући се са клупице, уз цигару за цигаром, нариче и оплакује своју вољену дјецу. Повратак кући живог сина Миме, седамнаестогодишњег дјечака, старој Мазалти је, из дубоког мрака у души, ипак био мали свјетлосни прозорчић у животу!

Данас, иако са векиким закашњењем, треба невиним жртвама одати почаст, обновити свијетле гробове, оградити и озеленити гробље. На дан погибије, сваке године поклонити се недужним сјенима, уз парастос, јер су сви они били вјерници. На тај дан, уз домаћу и страну штампу треба младе генерације упознати са злодјелима фашистичке Њемачке, као и наших издајника тог времена!!!

*Др Недељко – Шуле Миличевић**

СЕЋАЊА НА РАТНЕ ДАНЕ 1941. ГОДИНЕ

У данима ишчекивања догађаја који је требало да уследе након 27. марта, навршио сам 16 година (4. 4. 1941), дакле, закорачио у младићко доба, а нисам ни слутио да ћу тако брзо, преко ноћи, сазрети много више него што су ми то омогућавале године.

А ево како се то десило, односно како је то остало у мом сећању после толико година.

Јутро, 6. април 1941. године, недеља. “Београд бомбардован! Немачка објавила рат Југославији!” Вест се ширила од уста до уста, од куће до куће, брзо, иако је тада у Санском Мосту било само неколико радио апарата. Сећам се, преко пута Општине била је кафана неког муслимана Хаџе, који је имао радио и навијао га тако гласно да се надалеко чуло. Људи су се узнемирили, али још не слуте шта ће их снаћи. Десет дана живело се привидно мирно, повучено од догађаја.

У то доба је у Санском Мосту био пристав извесни Хрват Симеон. Кад је 10. априла Славко Кватерник прогласио Независну Државу Хрватску, Југословенска војска је, повлачећи се, прошла делом кроз Сански Мост, састојала се од моторизованих јединица и пилота.

Немци су дошли 12-13. априла, и то најпре два СС официра, а затим друге јединице, моторизоване, са тенковима, митраљезима и другим наоружањем, а војници све млади, добро ухрањени пуни себе.

Организован је Одбор за дочек, на чијем челу је био адвокат Церијан, а одбор је био састављен углавном од Хрвата и муслимана, а мислим да је у њему био један или два Србина, чијих се имена не сећам. На дочек је изашла маса света, највише Хрвата и муслимана, који су одушевљено аплаудирали дивећи се сили. Био сам и ја. Још пре рата у Санском Мосту су биле две породице фолксдојчера. При пролазу немачких јединица поред мене је стајала једна од тих Немица. Као и многи други, дивила се речима: “Ја силе, ко се може с њом носити!”

* Др Недељко – Шуле Миличевић, Бања Лука

а ја се њој окренем па кажем: “Лако је са Југославијом, видећемо кроз пола године шта ће бити”. Са друге моје стране стајао је Никола Марјановић звани Далматинац, који ми се обратио речима: “Ђути, дете, не говори ништа!”

Сутрадан, 14. априла, ухапшени смо Милош Тодоровић Басара, син Илије Басаре, Рафајло Атијас и ја. Рекоше нам да смо таоци и да ћемо бити стрељани ако се неком Немцу нешто деси. Време у затвору смо проводили углавном ћутећи, једино би нас Рафајло покушавао забавити неком досетком или вицем. Сећам се и данас једне судске анегдоте, коју су већ и моја деца научила напамет. Поводом једног убиства на свадби позван је циго да сведочи, а он ће овако: “Молићу Бога и чудеснога суда. Био је пир и био је пихлав. Сахани су ходали: Ђа сахан на синију, Ђа сахан са синије, Ђа сахан на синију, Ђа сахан са синије... Истер се нешто сасоваше. Нож сину, неко крвкнуту - хаман Хусо! Врло карактеристично за таквог сведока.

Из затвора су нас пустили 20. априла, на Хитлеров рођендан, тако смо и то сазнали.

Петог маја убијен је Стојановић. Осмог маја прочула се вијест да је рањен неки Немац. Одмах су затворени сви Срби од 16 до 60 година из града и околине. Затворени смо били у Основној школи, у подруму и дворишту, а чували су нас немачки војници са упереним митраљезима у нас. Са мнош је био затворен и мој отац. Постројили су нас и рекли да ће бити стрељан сваки десети. Да ли су бројали или не, не знам, знам да је стрељано 27 Срба од којих 7 браће Видовића из Томине. Накнадно су те лешеве обесили о дрвеће испред парка да их свет гледа. Сећам се да су још поред браће Видовић стрељани и жандарм Везмар и још један жандарм чијег се имена не сећам. Међу ухапшенима био је и Милан Гвозден, али је он одмах пуштен, вероватно на нечију интервенцију.

Нас су пустили следећег дана. После тога сам одмах отишао у село код Котор Вароша, где ми је сестра Сека била учитељица, а био сам неколико дана и код Вељка Миљевића, брата Неђе Миљевића. Тамо сам упознао и попа Кајицу и био и код њега. Када сам се вратио, сазнао сам да је за време мог избивања вршено покрштавање, па сам макар то избегао. У то време у Сански Мост су стигли Италијани. Оно нису били милитантни, важни су им били вино и жене.

Тако је било све у реду до 22. јуна, кад је Хитлер напао СССР. Била је недеља, на тргу је италијански свештеник одржао мису

(војни свештеник). Сутрадан затворили су нас више омладинаца, који смо тобоже важили за “напредне”. Ко је све био не сећам се (има фотографија у књизи “Сански Мост 41-45”), али знам да је било и муслимана и један Хрват, Ивица Сарић, који је пуштен након 2-3 сата. Знали смо да је провокатор, што се касније потврдило, јер је био усташа. У затвору смо били од 23. до 29. јуна и под стражом смо копали ровове. Истовремено су били затворени и неки старији људи, међу њима и мој отац, али су задржани само 2-3 дана. У то време у граду је боравило десетак оружаника из Загреба, на челу са неким Хорватом. Са њима је била и домаћа полиција: Ибро Налић, Салко Ферхатовић и Јово звани “Полиција”. Шеф оружнихтва (жандармерије) био је неки Дураковић (наместо убијеног Везмара).

Негде између Петровца и Дрвара је 26. јула убијен неки војник. Ухапшен сам поново 27. јула (мислим да је била недеља).

Кад је стрељање завршено дошао је по мене и Тонтића и одвео нас код магазе. Наиме, једна група је стрељана на Шушњару, друга код магазе, места које смо звали “Јандура”. Тамо је било ужасно. Магаза пуна смрада, свих врста излучевина, крвљу натопљених сељачких кожуха. Ту смо стали испред магазе и показао нам је слику која је лежала на поду. Била је то фотографија Лазе Милинковића за кога нам је рекао да га је намртво испребијао и кад га је на крају питао за последњу жељу, цитирам дословно, “а он, будала, умјесто да ме је молио да га пустим, он је затражио да се помоли Богу”. Затим га је убио и наставио је да нам прича да то њему дође тако, да некога ослободи. Рекао нам је да је вероватно 10.000 Срба убио, али је можда и 1000 спасио јер му то тако дође или некад скроз закаже и слично. “Ето, и вас сам ослободио.” Затим нас је одвео код логорника који нам је честитао са надом да ћемо сада бити добри Хрвати. Онда је мене одвео кући, где је моја јадна мајка поред жалости за убијеним мојим оцем, морала да му захваљује и да га части.

Знам да не ваља ругати се телесним недостацима, али морам рећи да је његова психа била сигурно поремећена и делом због његовог изгледа - мален, ружан, кривих ногу, јако разрок, разбарушене косе, ужасан.

Кад је сва та несрећа завршена, тражили су добровољце за рад у Немачкој. Још увек несигурни шта се сваки дан поново може десити, пријавио сам се рекавши да ми је 18 година. У Берлину сам био два месеца, посматрао величанствене слике бомбардовања, а требало је да

радим на рашчишћавању рушевина, где сам се лепо забављао ровећи и тражећи књиге док ме нису преместили на прављење банкина. Како је контрола била слаба, ја бих ујутру примио комад хлеба и мармеладе, и са нешто бонова које смо примали један пут недељно, отишао у град и грејао се у једној робној кући. Видео сам први пут ескалаторе. Иначе, сем краставаца и сланих сушених харинги, није било ништа да се купи. После два месеца добио сам инфилтрат на плућима и пустили су ме кући. Са мном су у Берлину били Весо Башић (носилац Споменице), Бране Црнобрња и његов брат који се толико бојао да је на крају полудео. По доласку на Сану лечио сам се у болници и код куће, а затим отишао у Бању Луку да наставим гимназију. И за време школовања често сам био у Сани, дружећи се са омладином која је била антифашистички расположена. Сански Мост је ослобођен 20.10.1943. а ја сам 23.10.1943. отишао у партизане, пошто сам претходно матурирао. Са мном су отишли Брацо, Драгојло и још неки муслимани у II артиљеријску дивизију V корпуса. Пре одласка у партизане долазила је Стојанка Мијатовић и нудила да останем омладински руководиолац на Сани, али ја нисам хтео да ми неко приговори.

Цело време у партизанима био сам обичан борац, зато што сам био непокоран. Први дан комесар ми је дао да цепам дрва и ја сам одбио. Гледао сам како се неки додворавају својом сервилношћу комесару и команданту и све ми се смучило.

Учествовао сам у нападу на Бању Луку и ту срео Мирка Вранића који ме је упознао са Петром Међавом и они су ме позвали да пређем у њихову јединицу. Међутим, уто нас нападну Немци и стигну до Шехера, те смо се ми разбежали којекуда и на крају опет стигнем своју јединицу а изгубим Мирка. Уопште је било позанато да смо јако организовано нападали, али при повлачењу бежали смо главом без обзира, па су се јединице једва састављале.

Једном приликом по цичи зими држао сам стражу код штаба. Смркло се, прст пред оком се не види. Видим, из штаба (једна приземна појата или нешто слично) назире се светло. Примакнем се прозору и видим, на огњишту гори ватра, а неки штаблија са болничарком се “ваља”. А ја онако смрзнут опсујем у себи и опалим у ваздух. Скочише из штаба, а ја кажем “нешто се тамо чуло”, није се нико хтио одазвати, па сам зато пуцао.

Ту се могло видети какви су људи, а потврдило се и после ослобођења када је, примера ради, син Химзе Решића, који је у најгоре време био градоначелник Сане, примљен убрзо у КП. Таквих је случајева било на претек, али зато је моја сестра Сека дуго учитељевала по селима, а сестра Кова након повратка из избјеглиштва у Србији једва добила запослење, иако јој је муж страдао у Матхаузену, а она проглашена великосрпкињом (што је у ствари на њену част и била - Милкина примедба).

Антун Кратофил, Црни Крвник, родом из Иванић Града у Мославини, погинуо је како смо чули 1942. године, пратећи воз са заробљеним Србима у Немачку.

(Ја, Милка Миличевић, његова супруга, желим још нешто да додам. Био је јако честит и паметан, са широким општим и медицинским образовањем. Био је, међутим, немиран дух. Као студента, пред крај студија, позвали су га да сарађује са УДБ-ом. Одбио је, не трепнувши, али био је још покоји честити Србин који је преживео 1941. или га је знао по причању, па нису могли баш да га смакну, иако га је та “мрља” пратила читав радни век.

Од кад се разболео 14.7.1981. стално је пребирао по прошлости и више пута би ми рекао: “Милка, мене је Бог казнио, што се нисам сетио да тог усташу молим да ми спаси и оца. Али, Милка, ја сам имао само 16 година, ја сам био преплашен, није ми пало на памет.” То га је често, јадника, прогањало и сва моја настојања да му докажем да Бог тако не кажњава, била су узалудна.

Причајући ми током последње године живота говорио ми је: “ПИШИ, МИЛКА, НЕКА СЕ ПАМТИ”.)

Бања Лука, 1995.

Миодраг – Мића Везмар*

О ДЈЕТИЊСТВУ И О ШУШЊАРУ

Зовем се Миодраг Везмар, познатији као Мића. Пред почетак рата, 1941. године, кренуо сам у други разред, али, као што се зна, школа је прекинута.

Школа у коју сам ишао није имала имена, звала се једноставно Основна школа.

Ја се извињавам ако нешто у овом мом сјећању није јасно, јер сам имао мождани удар, па се теже изражавам. Али, свега се сјећам, све што говорим истинито је и релевантно.

Кренућу од мјесеца априла 1941. године када је у Сански Мост дошао тадашњи - да ли жупан, ја не знам шта је тада био - Виктор Гутић. Говор је држао испред парка, а сви Срби су били дотјерани и морали на силу да слушају његов говор. А у његовим причама биле су и неке реченице које су стварале језу: да српском крви треба млинови да мељу, да ће путеви заборавити Србе јер ће их нестати и још многе лоше ствари. Одмах након тога кренула је одмазда. Прва наредба је била да се објави да су сви Срби обавезни да са кухињских ножева одсијеку врхове, да се не могу њима, кобајаги, служити. Тих дана, мало касније, тачније, на Марковдан, 8. маја 1941. године, мој отац Ђуро, девет Видовића и још један помоћник мога оца, Лазар Мартиновић који је примио православље а био је католик, стријељани су. Морам ту мало да се вратим назад. Мој отац је успио, пошто је био командир жандармеријске станице, да извуче један сандук карабина, да их закопа у шупу, али се бојао да би их ту могли они тражити и наћи, па су их ноћу, он и тај Мартиновић, скупа однијели и закопали испод Сане. На несрећу, то су примијетиле прве комшинице које су се презивале Шашић, сјећам се неких имена, Бета, Ана. То је завршило тако да је мој отац због тога убијен са Видовићима, њих 27 кад је

* Миодраг – Мића Везмар, професор, Бања Лука

убијено 8. маја били су проведени Кључком улицом, ја и покојни брат смо гледали, отац се бацио сам, усташа нам га је отео и узео себи. Они су одведени горе на Назидића њиву, преко жељезничког моста и стријељани, а након тога у декама пренесени назад, стављани у припремљена кола и вожени у парк, гдје су онда објешени о дрвеће.

Колико ми је остало у сјећању, што никад нећу заборавити, као дјечаци, мој брат, ја и још неки отишли смо да играмо фудбал на данашњем игралишту “Подгрмеча”. Код данашње доње стативе одједанпут смо наишли на нечију руку, ногу, главу и тако даље. Кад смо мало боље погледали, видјели смо да су то мртви људи који су преко ноћи побијени, и онда покривени сламом, јер нису имали времена да их склоне. То је било негде крајем јула мјесеца.

Има једна ствар коју сам заборавио да напоменем, то је да су тадашњом подјелом непријатеља, фашиста, у Санском Мосту од стријељања мог оца па до уласка усташа у Сански Мост почетком августа били Италијани, али не црнокошуљаши, него обична њихова војска која је заиста била коректна и док су они били у Санском Мосту ми смо уживали неку врсту слободе, ако се тако може рећи. Но, уласком усташа све се то промијенило. Први усташки потез је био да позову све одрасле Србе од 16 до 70 година да се јаве у Општину, у парк, у стару школу, гдје су одмах били затворени.

Покољ тих затворених је вршен на Илиндан 2. августа, затим 3. августа и 4. августа 1941. године. Стријељање је обично почињало негдје око 7 сати ујутру и трајало до 9 сати. Тада је прављен прекид, док би навече почињали негдје око 6 сати, па опет до 9 сати, док се видјело. Ако би неко рафалом био оборен и вртио се онако рањен, они би га дотукли крампом, лопатом, чиме било, углавном да га униште. Морам напоменути да сам као дјечачић, ученик другог разреда основне школе, гледао када су сељаке из околине довозили “ћиром” до некадашњег предузећа “20. октобар”, гдје је цеста прелазила пругу. Сељаци су били у бијелим гаћама (ондашња ношња), црним шеширима и тако даље. Све су одмах истрпавани из оних вагона у којима се возила стока, везани, тучени било чиме, пушком, кундаком и тако даље. Дјеца су плакала, мајке су плакале, али то није било ни од какве помоћи. Они су сви одвођени према Шушњару и тамо ликвидирани. Важно је напоменути да су овај масакр највише чиниле усташе које су дошле из Херцеговине, из Стоца, Чапљине, Мостара, док су домаћи, као тобоже да се не мијешају, да остану “поштени”, били мање укључени. Али, зато нису никога ни бранили.

Има још много ствари које су ми остале од тада у сјећању, које ни данас не блиједе. Сјећам се једног љетног дана када је било стријељање на Шушњару. Температура висока, у двориште улазе четворица усташа, крвави по униформама. Дошли су да траже ракију. Моја мајка је већ била у црнини, и један од њих је рекао: “Ах, ову смо средили, биће ракије...” и тако даље. Они су ракију морали добити, није било друге, на силу, и попили су литар њих четворица за пола сата и отишли даље.

Након покоља, једне ноћи, два, три или четири дана каснијее, не знам тачно, то ми је мајка причала, неко је закуцао на прозор и рекао: “Бјежите у Србију, ви сте предвиђени за Јасеновац”. Мајка је исте ноћи мене и покојног брата Никицу ухватила за руке, па на воз, правац у Београд. Граница је тада била у Сремској Митровици. Не могу никад заборавити како смо у Србији били примљени. Мајка је добила пензију за седам дана и стан, тако да су сви проблеми у кратком року били ријешени. Ја мислим, далеко боље него што је било у протеклом рату у БиХ.

И на крају, морам споменути неке породице које су у том рату заиста биле поштене. То је породица Велида Бишчевића и Аге Јакуповића, Хашимовићи и још неки, не могу свих да се сјетим. Да међу зликовцима има и људи, говори и сљедећи примјер. Кад је мој отац био затворен и требало да иде на стријељање, у кућу упада хрватска полиција из Загреба. Они су преметали по ормарима, извртали робу и одједанпут су ударили на слику породице Карађорђевић. Тај хрватски полицајац се окренуо, видио да нема никога другог и рекао: “Ја ништа видио нисам.” Тако да смо ми, иако сам мислио да смо готови, али срећом добро прошли.

Питате да ли је одвођење људи на Шушњар било масовно. Не, одвођени су у групама. Рецимо, дође композиција воза, па сад воде 30, па опет после 30, па опет 30 људи и све тако.

Још бих желио да напоменем да је осим стријељања на Шушњару, било и стријељање Срба који су били затворени у Житном магацину, на лијевој обали Сане. То су највише били сељаци, земљорадници из Подлуга и још неких села са лијеве обале Сане. Њих су унутра затворили, неколико стотина, па можда и хиљада, и отварали врата, па изводили групу по групу и водили некуда. Они људи који су били унутра нису знали куда их воде. Било је приједлога да се направи

јуриш кад се отворе врата, али неки старији су их одговарали од тога, тврдећи да им власт неће нанијети неко зло. Ја сам лично познавао покојног Илију Чучка, јер је његово дијете ишло код мене у школу. Он ми је причао да је ишао тако у једној групи, и кад је дошао до јаме и погледао у њу, а у јами све мртво, све побијено. Он је прескочио у два-три скока, како човјек тада има снагу, и почео да бјежи према жељезничком мосту на Сани. Они су за њим пуцали и био је рањен у руку, али је бјежао стално до ушћа Пливе. Ту се завуче под обалу, они су ишли за њим, тражили, псовали су му српску мајку, нема шта нису радили, али нису га могли наћи. Чучак Војин је сачекао док се смркло и по ноћи пребацио се у Грмеч и тако остао жив, доживио дубоку старост. Такође, са Шушњара је остао жив још један човјек, знам му презиме, али не знам му име, то је неки Бодирожа. Како су усташе тукле рафалом, а они били повезани, повукло је и њега. Кад падну у јаму, одозго баце само један ред земље. Он је успио да ћути и некако је успио зубима да преглође оно чим је био свезан. Ноћу се извукао испод земље и побјегао преко Сане у Грмеч.

Шта знам о затвору у школи?

У школи је мој отац био затворен. У то доба није било звучника, није било разгласне станице, него је био бубњар. По наређењу претпостављених, бубњар је огласио да се сви Срби јаве у Основну школу. Мој отац, као лојалан грађанин, одазвао се позиву и отишао. Кад је дошао тамо, затекао је затворене Видовиће и још неке људе које ја не знам Он и тај Мартиновић ушли су унутра, а сутрадан, 8. маја, њих су извели напоље и бројали за стријељање 1.2.3.4.5.....и до 27. Избројали су њих 27 и онда - било је то негдје око 4 сата по подне - најприје иде stroj који ће стрелјати, па онда иду затвореници, па онда иде мој отац, њих 27 који ће бити стријељани. Оног момента када су они стријељани, Италијани су ушли у Сански Мост. Али, још једну ствар морам рећи. Ја, покојна мати и покојни брат, пошли смо горе према мосту, нас су сачекале усташе и замало нас нису стријељали, јер су нас ножем прибили уз ограду, тако да су мени оштетили руку, а брату исто тако руку. Али, наишао је неки њихов официр који је рекао да нас пусте на миру.

Да ли је дјеце било стријељано на Шушњару, да ли сам упознат с тим?

Кад су долазили вагони са сељацима из Кљеваца, Томине, Кркојеваца одозго, ту су били дјед, син, унук, па његов син, па његов син. Значи - четири генерације. Дјеца шест година, пет година, како које. Хватају

се мајкама за сукњу, плачу, мајке плачу, али помоћи ниоткуда. Свако се завукао у кућу и на крају, кад је завршено стријељање, сви Срби који су остали живи морали су око руке да носе бијелу траку на којој је био ударен печат њихове власти.

А да ли се знало ко је копао на Шушњару те гробнице?

Они. Нису Срби. Јаме су биле припремљено прије стријељања.

Нису страдали само људи из Санског Моста. Село Кљевци било је сравањено са земљом, па Паланка, Фајтовци, Липник... Ко није успио побјећи у шуму, тај је изгубио главу. Они су довожени камионима директно на Шушњар, гдје је вршена егзекуција. Највише су стријељање групе по 30 људи – увезу их и само рафал, падају у јаму и онда одозго мало земље и мало креча, па сљедећа група...

Кад је споменик на Шушњару саграђен, кажу да је крв текла из гробница.

Знам кад је споменик грађен, чуо сам да је текла крв, али то нисам видио. Није текла крв, него сукрвица, јер ипак ту покопано је 5.500 људи, здравих и младих. Зликовци су вршили егзекуцију. Најопаснији су били из Пољака, Цевара свакако, а знам и презимена - Кужељи, Мухићи, Зукићи, то су биле усташе. Кико један, Зукић. Тога су Срби бацили кроз прозор на главу, партизани...

Ако вас интересује могу вам рећи и то ко је чинио тај злочин. Рекао сам да су директну егзекуцију вршили, односно стријељање, група како су они звали “здруг”, усташки здруг, из Херцеговине а то су биле усташе из Стоца, Чапљине, Мостара... А било је, објективно говорећи, у Сани и поштених, али се могу на прсте избројати. Више је било оних који су били склони усташком покрету. Остао ми је у сјећању један усташа који се звао Кико Зукић. Био је страх и трепет. Па, пријатељ, најбољи пријатељ мога оца, није никада могла слава проћи да он није био главни гост, његов замјеник, замјеник командира станице полиције, био је неки Дураковић, а он је директан кривац што је мој отац тада убијен. Ја не кажем да не би био убијен кад је било ово стријељање у августу, али не би био убијен у мају. А можда би и побјегао. Али, ми смо Срби такав народ који вјерујемо другарству, вјерујемо пријатељству, а то нас увијек скупо кошта. Када је мој отац стријељан и објешен у парку, сутрадан смо покупљени ми чланови породица и одведени пред парк да гледамо како они висе и како се лелујају онако на повјетарцу. Морали смо да гледамо, ако нисмо хтјели,

знало се шта нас чека. Чека нас смрт. А имао сам пријатеља који је мог оца објесио мртва, звао се Тома Шева, из Кркојеваца, који је мог оца објесио и зна гдје је и сахрањен. А ми ни дан- данас не знамо тачно гдје су они сахрањени. Оно стоји плоча ондје гдје је споменик и ту је име мога оца, али ми нисмо сигурни да је он ту сахрањен.

Након доласка усташа поново у Сански Мост почетком августа, ми смо одмах осјећали да неће бити добро. И ту ноћ је заиста било тешко. Ми смо примијетили да се они, да се њихове патроле крећу улицама, да иду кроз жарке, да иду између кућа, да лупају по прозорима и тако даље. Сутрадан, кад је телал на добош позвао народ да се јави, ко се није јавио они су зашли редом кроз моју улицу Кључку, кренули од краја улице, од куће до куће, купили Србе и водили их у школу. А из школе на Шушњар. А на Шушњару је био крај. Нарочито је било ужасно, као што сам рекао, ноћ уочи покоља. Ми Срби смо били мањи од макова зрна. Тада си могао убити Србина, не одговараш за њега, ако убијеш пса одговоран си. Значи, ми смо били ван закона. А да би нам некако било лакше, ми смо се окупили у три-четири куће, па смо у једној кући спавали заједно и причали шта ћемо, како ћемо; неки су били за то да бјежимо, неки су били да мирујемо, неки за ово, неки за оно, али на крају ниси имао куда кад је све опкољено, све затворено, ниси имао никуда да бјежиш. Морао си да чекаш судбину и шта ће бити. И сутрадан кад је свануло, десило се шта се десило. Негдје тамо око 1975. године ја и покојни брат смо једно вече ишли кући и наишли поред парка у коме је наш отац висео. Било нам је тешко, отишли смо по тестеру, како наш народ каже жагу, и почели да режемо дрво. Наишла је милиција и упитала: “Шта, момци, радите? ‘Ајде кући, то није ваш посао.” Ми смо послушали и отишли кући. Али, шта се дешава након седам, осам дана? Наилази невријеме и гром удара у то дрво, расцијепи га и оно је морало бити порушено. Тако је нашој жељи било удовољено.

Милан Црномарковић*

ЗЛОЧИНИ У САНСКОМ МОСТУ

Подјела Југославије априла 1941. године

Након капитулације Југославије и њене војске успоставља се окупациони систем, по коме је Југославија била подијељена демаркационом линијом од Јулијских Алпи до Преспанског језера: на њемачко, италијанско и подручје Независне Државе Хрватске. Ова линија је кроз Босну ишла јужно од Босанског Новог, сјеверно од Санског Моста, преко Бронзаног Мајдана, Шипова, Травника, Иван седла, Јахорине и Руда. Према томе, грмечко подручје

улазило је у италијанску окупациону зону.

БиХ је дијељена по разним критеријумима, а стално је било присутно питање: чија је она - српска, хрватска или муслиманска? Циљ тих подјела био је да заваде народе, како би се лакше манипулисало њима, нарочито муслиманима, чије су вође тврдиле да су управо они запостављени у БиХ. Влатко Мачек, вођа Хрватске сељачке странке, још 1935. године говорио је да су муслимани најчистији Хрвати, а Анте Павелић и његови доглавници 1941. године прогласили су их „хрватским цвијећем“.

Усташе су своју власт започели и остварили је стравичним геноцидом над српским народом. Укључивши и дио муслимана у њега, уз истовремено негирање њиховог националног идентитета, управо, покушали су да БиХ и Хрватску, како би се то данас рекло - етнички чишћењем Срба и својатањем Муслимана - претворе у „чисти хрватски простор“. Од тада почиње активна страначка сарадња Хрвата и муслимана.

* Милан Црномарковић, учесник НОБ-е, носилац Партизанске споменице од 1941.

У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца владао је вишепартијски систем. На политичкој позорници биле су 22 политичке странке. Водила се жива политичка предизборна активност за посланичке столице. Године 1938. Југословенска муслиманска организација (ЈМО) и др Џафер Куленовић, имали су велики утицај у Санском Мосту,

Дабар, Сански Мост

Кључу, Бихаћу и Крупи, док су у подгрмечким селима велики утицај имали Бранко Миљуш и Нурија Поздерац. Поред ових странака, запажено мјесто међу муслиманима на културно-просвјетном пољу заузима Мјесни одбор „Гајрета“, основан 1905. године. У том Одбору били су трговци, угоститељи и понеки занатлија. Одбор је организовао аналфабетске течајеве, течај домаћичке школе специјално за муслиманке, те тефериче, забаве, приредбе и др. Он је свој рад оживио 1930. и 1934. године имао је и свој часопис.

Док је „Гајрет“ окупљао муслимане, па и Србе оријентисане на сарадњу, искључиво на културно-просвјетним задацима, дотле је друго муслиманско друштво, „Народна узданица“, окупљало прохрватски оријентисане муслимане, окупљене око ХСС, односно удружене опозиције. Муслимани у „Народној узданици“ чинили су, заправо, муслиманско крило ХСС, на челу са др Џафером Куленовићем.

Поред реченог, треба додати да је Југословенску муслиманску организацију (ЈМО), после изненадне смрти њеног челника др Мухамеда Спахе, ту дужност преузео др Џафер Куленовић, од Кулен Вакуфа, који је био један од потпредсједника ЈМО за вријеме Спахиног живота. Приликом његовог избора за предсједника ЈМО он пристаје под условом да му нико не замјери што одржава везу са др Антом Павелићем, челником усташке организације и емиграцијом у Италији.

Тако се ЈМО под утицајем др Џафера Куленовића одмах по окупацији Југославије од стране Њемачке и успоставе тзв. НДХ дословно прихватила и дужности у Павелићевој усташкој „Независној“ Хрватској. Управо под Куленовићевим утицајем масовно долази до ступања великог броја муслиманске сиротиње у њемачке оружане снаге СС легије, као и у хрватско домобранство и у усташке јединице, учествујући и у масовним покољима српског народа у БиХ.

Формирање усташког Табора у Санском Мосту

На челу „Народне узданице“ у Санском Мосту у годинама пред Други свјетски рат, били су: Химзо Пашић Решић, Јусо Талић, Осман Ћехајић и Лука Минига. Они су по окупацији земље 1941. године постали истакнути усташки функционери. Врло вјешто и строго потајно су проводили у „Гајрету“ усташку идеологију. Утврђено је да је Лука Минига био заклету усташа од 1925. године у Санском Мосту.

Ивица Којић, помоћник министра унутрашњих дјела у Загребу, основао је усташку организацију у жељезничкој станици Врхпоље априла 1941. године. Ивичин отац био је шеф станице у Врхпољу, иначе је родом из Језера код Јајца. То је наводно била посјета оцу.

У селу Кљевци устаници су првих дана 1941. године, нашли једну теку за рогом куће секретара усташке организације Николе Бакарића, Хрвата, у којој је био списак усташа. На тај начин је разоткривена усташка организација у овом крају. Била је основана и усташка организација у Каменграду чији је секретар био Ђулага Халиловић, који је погинуо 1941. године.

Након проглашења Независне Државе Хрватске, у Санском Мосту је формиран усташки Табор у који су ушли: Миле Љевар, трговац из Сасине, др Јосип Церјан, адвокат из Санског Моста, Мартин Мацан, предсједник суда, др Ибро Ибрахимпашић, судија, Лука Минига, гостионичар, Химзо Пашић Решић, трговац, Јозо Талић, обућар, Миле Лујић, сељак из Сасине, Никола Тојчић, жупник из Старе Ријеке, фра Анте Шеремет из Санског Моста, Лука Тешић из Санског Моста, Анте Бановић, гостионичар из Санског Моста и Осман Ћехајић, пекар из Санског Моста, сви муслимани и Хрвати. Након формирања овог Табора, појавиле су се у Санском Мосту и наоружане групе усташа, предвођене Гргом Маричићем, богатим сељаком из Здене, које је Лука Минига организовао да би обезбиједио усташку власт у граду. Табор у наведеном саставу је одржао свечану сједницу поводом проглашења НДХ. Након одржане сједнице отишли су у цркву, гдје су фратри одржали мису захвалности.

Када се успоставила усташка власт, у усташе су ступили углавном најреакционарнији људи из редова Хрвата и муслимана, познати крадљивци, националисти, шовинисти, моралне пропалице, у ствари, друштвени олош, али и дио сиромашних сељака и сиромашних занатлија, које су усташе увукле у своје редове користећи се

истицањем негативности „великосрпске политике“, економске биједи и подржавајући њихове најниже побуде, страсти и нагоне за пљачком туђе имовине.

Познати су циљеви Њемачке у Првом и Дргом свјетском рату, међутим, за схватање ратних циљева Хитлерове Њемачке, посебну вриједност има његово дјело „Мај Кампф“ у којем је објашњено поробљавање Европе, геноцид против Словена и Јевреја, као и то да су Нијемци „виша раса“ од осталих. Из овог дјела произишла је фашистичка идеологија о подјели народа на „више“ и „ниже“ расе, а међу „ниже“ сврстани су неки народи као што су Јевреји, Роми и Срби, које треба поробити и етнички очистити, да не загађују „вишу расу“.

Павелићева усташка организација, као што је познато, истакла је своје циљеве: трећину Срба побити, трећину протјерати, а трећину покрстити - превести на другу вјеру.

Реакционарна фашистичка идеологија „крви и тла“ - да на једном подручју може живјети само један народ - нигдје није тако дошла до изражаја поткрај 20. вијека као у Хрватској и у БиХ.

Њемачке јединице дошле су у Сански Мост средином маја 1941. године, и приликом уласка засуте су цвијећем, од усташки расположеног народа, и одмах су запосјеле главне тачке, пролазе и улице. Фашисти и усташе приступили су пљачкању трговачких радњи Срба и Јевреја. Опљачкану робу њемачки војници су дијелили са усташама, а свој дио Нијемци су паковали и слали у Њемачку.

Да би што потпуније деморалисали народ, њемачки фашисти су поступали бахато, дрско и терористички. У ту сврху користили су сва средства у својој техничкој надмоћности. Ун сврху непосредне војне и политичке подршке њемачком окупатору, декретом усташке власти у мају је постављен за котарског предсједника у Санском Мосту др Јосип Церјан, а послије њега, крајем маја, др Анте Меркадић, затим Ивица Симеун, који је, уз подршку фашиста, одмах предузео разноврсне војне и друге бруталне мјере да се одузима оружје донесено из бивше Југословенске војске и да се открије прикривено. Издали су проглас, одосно наредбу, да ће бити стријељан свако ко не преда оружје. У тој наредби, у виду пропаганде, наглашено је да је немогуће сакрити оружје, јер га Нијемци лако проналазе помоћу паса трагача и направама са магнетима и гдје год га сакријеш они ће га пронаћи. Људи су били

забринути и од страха за своју породицу масовно су предавали оружје. У општинама су основани усташки одбори, у мањим мјестима тзв. ројеви. У општинама Санског Моста усташким јединицама руководио је логорник Миле Љевар, на терену санске општине у прво вријеме ступило је у усташе 56 лица.

Крајем маја усташе су под силом и пријетњом организовали у Санском Мосту велики збор, којем је присуствовало око 4 000 Хрвата и муслимана. На збору је говорио злогласни усташки стојерник из Бање Луке др Виктор Гутић. Он је том приликом позвао Хрвате и муслимане да се припреме за убијање Срба и Јевреје, да припреме конопце за вјешање, уз обећање да ће им препустити њихова имања.

Усташки стојерник Виктор Гутић је на збору 28. маја 1941. године најавио истребљење Срба.

У луђачком заносу он је, између осталог, говорио: „Друмови ће пожељети Срба, а Србаља више бити неће“, те „Србе на врбе“ и сл. „Издао сам драстичне наредбе за њихово потпуно економско уништење. Не будите слаби ни према једном. Држите увијек на уму да су то били наши гробари и уништавајте их гдје год стигнете. Свако који се за њих буде заузимао постао је самим тим непријатељ хрватске слободе и другог.“

На терену општине Сасина и за село Сасина, Шкрљевита, Трнова, Шеховци, Пољак, Крухари, формиран је усташки табор од 55 усташа, највише их је било из Сасине и Шкрљевите. Поборник је био Анте Поповић из Томашице, који је злочиначки малтретирао људе, те су га

сељаци Срби у Миљаковцима убили 1941. године. Усташе су потом из Боснова и из околних села затворили око 190 Срба и после страшног мучења стријељали их у Санском Мосту. Поред ових, на превару су похватили 5 Срба, а 15 помоћу патрола и све их побили. Одзив сељака Хрвата из тих села у усташку организацију припремао је још за вријеме старе односно прве Југославије фра Лука Тешић, члан тајне усташке организације.

На терену општине Стари Мајдан биле су 64 усташе. Они су крајем јула, у три маха, стријељали око 130 Срба. На мјесту званом Троска, у непосредној близини Старог Мајдана, са стријељања су побјегли; Милан Марић из Брдара, Ђурађ Савић и Триво Зорић из Ништаваца, Јован Праштало из Старог Мајдана, Стево Ступар и Милан Добријевић. У овој општини покрштавање Срба у католичку вјеру вршио је фра Никола Тојшић.

У општини Томина у усташким ројевима било је организовано 49 усташа са усташама из Горње Санице. Они су убили 450 Срба на Губилишту у Врхпољу. У селу Чапљу стријељано је 160 на бари званој Жегар, а 120 Срба код куће Кумалића и у Томини 20. Укупно више од 770 Срба. Усташе су у селу Кљевцима и Лужанима побиле све одрасле мушкарце и неколико жена и дјецe. У општини Каменград регистрован је 61 усташа. Они су хватали Србе из Фајтоваца, Горице, Скуцаног Вакуфа и Дабра, везане спроводили у Сански Мост. У селу Горице побили су све одрасле Србе Родиће. Као кољач истакао се Ђулага Халиловић, сељак из Каменграда (убијен јануара 1942. године, као бојовник Алага Џафић).

У једном дану, на светог Илију из митраљеских рафала покошен је 361 Србин из села Кљеваца код Санског Моста. Ни криви ни дужни, само зато што су били Срби. Два мала дјечака, који су имали својих 8-10 година, Светко и Раде, са једног грма гледали су како им усташе туку дједа, оца и брата маљевима, а онда, кад су их онесвијестили, из пиштоља у потиљак пуцали.

У општини Будимлић Јапра је формирана усташка усташка организација са 16 усташа. Ове усташе су крејем јула затвориле око 40 Срба у подрум у затвор жандармеријску станицу. Затворенике су ослободили устаници 31. јула 1941. године. У Санском срезу крајем јула 1941. године било је око 300 усташа организованих по војном принципу. Штаб батаљона, команде чета, и водова које су имале задатак ликвидацију Срба.

Отпор Срба против усташког терора

Када је котарски предсједник позвао државне службенике да положе заклетву ако желе остати у служби, један од напредних и пркосно храбрих Срба, инжењер шумарства Драго Недимовић из Санског Моста, јавно је одбио да то учини. Усташе су Драгу затвориле и крајем јула стријељале. Група напредних и борбених родољуба из Санског Моста, у којој су били жандармеријски наредник Ђуро Везмар, жандар Иван Мартиновић и други, прикупили су 12 пушака и неколико сандука муниције. Усташе су преко својих агената то открили и јавно их стријељали. Стријељан је жандармеријски наредник Гојсовић из Илице, зато што је сељацима предао из магацина 80 пушака. Отпор су дали браћа Гвозден и Ибанић из Санског Моста. То су били виђени и храбри људи и одважни Срби. Усташе су избјегавале да се са њима сусрећу, али су их на превару побиле.

Шестог маја група усташа из села Кијева, под утицајем Хусејина Шабића (Салиховог) и упутствима усташког логора, вршила је провокативан терор с циљем да пронађе прикупљено оружје у селима Кијево, Крухари, Баре и Томина. Усташе су залазиле у куће неких Срба који су славили Ђурђевдан, малтретирали их, псовали им крсну славу, газили и бацали славске свијеће, кољиво, хљеб и јело са стола и тукли појединце. Усташе су повриједиле духовно осјећање Срба, те се због тог терора окупило више стотина Срба, сељака и радника из села: Трамошиње, Илице, Козице, Подова и Томине, са више десетина разних пушака, пиштоља и другог оружја и са много сјекира, рогуља, коља и сл. да се бране и да не допусте усташама да дођу у њихова села.

Први оружани отпор сељака Кијева усташкој тиранији

На обронцима Кијевске горе бранили су прилазе Трамошињи и када су усташе покушале да продру у село, устаници су их оружјем спријечили.

Отпор Срба на Кијевској гори код Санског Моста против њемачких фашиста и усташа 1941. године, био је један од првих отпора Срба против окупације у БиХ.

Убијање Срба на Шушњару

Усташка власт и усташка војна команда, пратећи та збивања и начин убијања Срба на терену, дошле су до закључка да се на овакав начин не

могу побити Срби у санском крају. Они су затражили помоћ са стране. Првих дана маја у Сански Мост дошла је група специјалаца полицајаца из Загреба, са Конрадом Хорватом на челу (осуђен послужења слободом), која је као државна полиција имала задатак да спроведе предвиђене мјере усташке власти. Ови полицајци специјалци учествовали су у многим стријељањима, од маја до почетка августа 1941. године, заједно са другим усташама и са тзв. целаком сатнијом, у којој су биле претежно усташе из Херцеговине, из околине Љубушког, Чапљине, Метковића и Посушја.

Стотине и стотине Срба било је јавно позвано на присилни рад (кулук) од 1914. до 1921. годишта. То су били млади људи у највећем напону снаге. Зборна мјеста била су: Каменград, Стара Ријека, Сасина, Чапље, Врхполе, Томина и друга мјеста. Кулучили су, иако за тим радовима није било потребе. Осјећало се да усташе тиме желе имати контролу над одраслим људима, јер су се бојали оружаног отпора, а да их касније лакше могу покупити и одвести на губилишта. Ти људи са зборних мјеста били су распоређени по групама дуж цесте, а у 12 сати био је ручак, јело су доносили од куће. На ручку груповођа би одржао часове о томе како их више неће тући, да се долази редовно на посао, да се мора поштовати власт, како нова власт припрема одлуку о смањењу пореза сељацима и друго. У разним преварама, обећањима и лажима највише се истицао груповођа Мујица.

Крајем јула у усташким затворима је било неколико хиљада Срба. Затвориле су их усташе Имотске сатније, које је предводио Анте Здилер од Имотског, уз учешће домаћих усташа. За вријеме масовних покоља Срба и Јевреја, крајем јула и августа, мобилисан је читав усташки апарат на терену среза, па су усташе на више губилишта побили око 6 000 Срба. У овај број укључене су и жртве које су усташе довозиле возовима из срезова: Кључ, Бос. Петровац, Приједор, села Томашица, и Бос. Новог, а које су погубљене у Санском Мосту. (Податке комисији за испитивање злочина окупатора и усташа дао Михајло Шкундрић, који је био на прузи Приједор – Срнетица као жељезничар-кочничар, родом из Горње Санице. Послије је био командант батаљона у Првом крајишком одреду.) По масовном убијању и другим злочинима прочуло се неколико кољача из Санског Моста, као Химзо Зукић Ђико, Хусеин Мухић Кико, Буљина Алагић, Мустафа Алагић и Виктор Ђилић.

Масовно убијање Срба, Јевреја и Рома усташе су почеле 1. августа 1941. године, на губилишту Шушњар. Према наводима очевидаца, ископане су двије велике јаме ширине око 3 метра, дубине 2 метра,

а дужине до 40 метара. Групе похватаних и жицама повезаних Срба су доводили близу ових страшних гробница. Ту су их стријељали пушкама и митраљезима, тукли маљевима, крамповима, сјекирама, жељезним шипкама, најчешће по глави, али и по другим осјељивим дијеловима тијела. Неке су клали ножевима, па бацали у ове велике, крвљу заливе гробнице, заједно са масом лешева Срба стријељаних пушкама и митраљезима.

Према подацима Комисије за испитивање злочина окупатора и његових помагача, на овом губилишту је убијено око 5 500 Срба, а на губилишту код магацина на Сточној пијаци убијено је око 2 000 Срба. Убијање је вршено непрекидно од 1. до 3. августа навече. На губилишту на Сточној пијаци усташе су по 100 до 200 Срба нагонили да у „каре“ иду трчећим кораком да би их више заморили и тако заморене напосљетку испребијали ћускијама и кољем, а исто тако по групама стријељали митраљезима. Када су усташе потјерале Србе из Каменграда на стријељање, нашао се мали Мујица са коњским колима, малим босанским коњићима са подом и дрвеним лотрама, са задатком да помогне усташама. Приликом гоњења Срба настало је бјежање и туча, а усташе су тукле Србе крамповима, лопатама, мотикама, сјекирама, чекићима, косама и другим предметима. По цести и грабама лежали су људи разбијених глава, пребијених руку, ногу, тражећи помоћ. Мујица је са једним усташом трпао рањенике у кола и тјерао их на Шушњар, а на цести су остале локве крви и људских мозгова, у колима је било 5 до 6 рањеника. По сваком рањенику Мујица је добио по два динара. У току дана могао је превести повећи број рањеника. То је била његова највећа зарада у животу.

Када су усташе по групама бацали премлаћене Србе у ископане рупе на Шушњару настао је јаук, чули су се крици и тражење помоћи, а један је рањеник викао изнемоглим гласом: „Мујица, мајку ти је..., што нас превари!“

Са разних губилишта успјели су да побјегну: Војин Чучак из Подлуга, Јован Старчевић из Дабра, Лазар Драгичевић из Кљеваца, Гојко Љубоја, Миле Вукић, Душан Бодирожа, Владо и Мирко Чичић, Марко Ђурђевић, сви из Чапља и Раде Бркић из Јелашиноваца, побјегао из Босанске Крупе. Ово су живи свједоци језивих сцена усташких погрома. Радина прича је веома тужна и језива, када каже: „Побјегао сам са простора Босанске Крупе, из Црног језера у које је бачено много Срба, да су сви људи, жене и дјеца које су усташе водиле на губилишта

стално гледали на Грмеч, а затим би из њихових очију потекле сузе.“ Раде је у НОБ-и био командант бригаде и проглашен је за народног хероја Југославије.

Када је био конкурс за споменик жртвама Шушњара, најбоље рјешење дао је вајар – умјетник Вања Радауш из Загреба, учесник НОР-а. Између осталог, у том рјешењу биле су ватре и решетке кроз које тече крв и списак жртава које би биле исписане на споменику. Ово се није допало неким саборцима и комшијама и од тога се одустало. Трећу награду на конкурс доbio је вајар Милован Крстић из Београда и споменик је рађен. Међутим, неком се то није допало па су му одсјекли постоље. Извођач радова је израдио споменик од лима, али га се Крстић одрекао због тога што није рађен по пројекту. Причу о томе аутору овог текста испричао је Мирко Станић, члан конкурсне комисије.

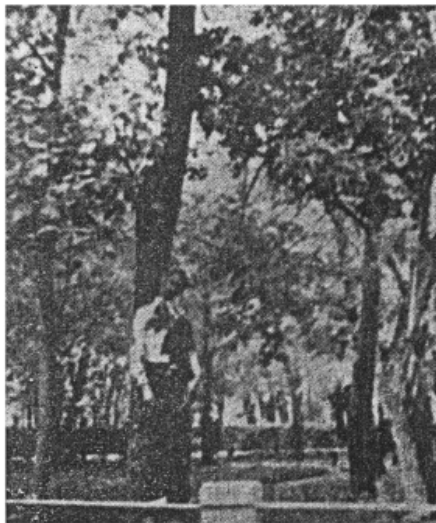
Негдје 1960. године, када се хумка обликовала на гробници Шушњар и навлачила земља на гробницу, онда је под притиском земље протекла крв која је текла из земље 4 до 5 година. Ово све указује на то да су ријечи Иве Андрића, нашег нобеловца, о мржњи истините и да ће много протећи воде ријеком Саном док мржње нестане. То је, уосталом, прошли рат показао.

Њемачки окупатор искористио је националну и вјерску нетрпељивост која је владала у том крају годинама, а усташки одбор је имао у јулу 1941. око 300 усташа припремљених за ликвидацију Срба. Усташе су врло вјешто искористиле те околности и (на брзину), уз подршку Нијемаца, извршили геноцид над српским народом.

Често људи постављају питање: Како се могло десити да тројица усташа на стријељање воде стотине Срба? Приликом хватања, премлаћивани и испребијани, људи су изгубили моћ правилног расуђивања и реаговања од страха за породицу. Није било ни добре организације, а међу заплашеним веома тешко је било стећи повјерење.

Једна од највећих заблуда је вјеровање у власт, у нади да ће их она заштитити, јер нису ништа скривили. У таквим преломним тренутцима ти неупућени и полтички заостали Срби нису били кадри да сагледају ма какав излаз. Зато је Комунистичка партија сагледала своје пропусте и за врло кратко вријеме извршила заокрет у мобилизацији народа против њемачког и усташког фашизма и мржње према Србима ширих размјера у санском крају, а што ће и касније вријеме показати.

Осмог маја 1941. године навече, њемачки фашисти су стријељали у Горњој махали, више жељезничког моста у Санском Мосту, 27 Срба из Томине, Лужана и Чапља, у присуству притворених Срба и Јевреја. Послије стријељања 9. маја наредили су да се 27 лешева објеси о дрвеће у градском парку у Санском Мосту, гдје су висили око два дана.

*Родољуби стријељани и објешени у градском парку у Санском Мосту,
9. маја 1941. године*

Садизам и фашизам њемачких фашиста огледали су се у томе што су наредили да лешеве објесе Срби и Јевреји.

Стријељани су - **из Томине:**

Видовић Ђурђа Милош, рођен 1902. године,
Видовић Ђуре Митар, рођен 1904. године,
Видовић Тодора Ђурађ, рођен 1908. године,
Видовић Столе Миле, рођен 1912. године,
Видовић Митра Марко, рођен 1894. године,
Видовић Саве Јово, рођен 1921. године,
Видовић Вида Божо, рођен 1920. године,
Видовић Остоје Владо, рођен 1903. године,
Видовић Николе Милош, рођен 1917. године,
Видовић Остоје Ђурађ, рођен 1909. године,
Стојановић Николе Петар, рођен 1922. године,

Ковачевић Које Лазо, рођен 1915. године,
Ковачевић Које Урош, рођен 1903. године,
Ковачевић Миле Остоја, рођен 1898. године,

из Лужана:

Јовановић Миле Душан, рођен 1914. године,
Шобот Марка Петар, рођен 1922. године,
Кајиш Лазара Драго, рођен 1903. године,
Стојановић Милана Перо, рођен 1900. године,
Миланко Пане Илија, рођен 1911. године,
Миланко Пане Проле, рођен 1915. године,
Декић Пане Милош, рођен 1910. године,
Праћа Томе Вељко, рођен 1913. године,
Шобот Симеуна Љупко, рођен 1902. године,

из Чапља:

Станисављевић Јове Миле, рођен 1904. године,
Кнежевић Миле Јово, рођен 1917. године,
Везмар Јована Ђуро, рођен 1904. године,
Мартиновић Лазара Јосип, рођен 1900. године,

Послије ових злочина њемачки фашисти су напустили Сански Мост, а непосредно послије њиховог одласка дошли су у град италијански фашисти и наредили да се лешеве скину са дрвећа и сахране.

Њемачки фашисти почели су први пут на Балкану спроводити фашистичку идеологију чишћење „ниже расе“ - Срба, Јевреја и Рома - у Санском Мосту.

*Драго Трнинић**

ШУШЊАР 1941. ГОДИНЕ

О геноциду, а посебно о злочинима свих врста над Србима у току Другог светског рата, намерно је доста скривано и заташкивано из ових или оних разлога. Већина злочина је приписивана окупаторима с једне стране, или су, с друге стране у име лажног браства и јединства, жртве дељене подједнако на муслимане, Хрвате и остале у циљу заташкавања масовних усташких злочина над Србима.

Одмах по успостављању власти, у НДХ отпочиње остваривање правашког програма „оца домовине“ Анте Старчевића о истребљењу „смећа Балкана“, „нечисте пасмине славеносрпске“. Првих неколико седмица нове усташке власти су интезивно спроводиле разне дискриминационе мере – од ограничења у јавном саобраћају до оне забране купања на јавним плажама (забрањено купање за Србе и псе), свакодневно и на многим местима пованпирене усташе су истицали да Србима нема останка у НДХ, да се морају уклонити или поклонити. Морали су постати католици Хрвати или, у противном, да напусте своја огњишта и да крену у егзодус и неизвесност. За највећи број Срба било је резервисано најрадикалније решење – геноцид – истребљење и њих и њихових породица.

У првих месец дана постојања квинслишке творевине НДХ, усташка власт је вршила стравичне злочине над Србима, од одузимање имовине до егзекуције читавих породица. Усташке вође, појављујући се на скуповима, саборима, позивале су своје присталице да се укључе у истребљење и прогон Срба, изјављујући да један дио Срба треба иселити други покрстити, а трећи истребити.

По суровости се посебно издвајала операција злостављања, прогона и убистава Срба у региону Санског Моста. Чим је 10. априла проглашена НДХ, у Санском Мосту је дошло до многих превирања и то је искористио гостионичар Лука Минига, окорели усташа, да се наметне као вођа одбора који ће спроводити власт и одржавати ред у граду док

* Трнинић Драго, виши кустос историчар, Музеј Републике Српске

не стигну окупационе јединице из Загреба. У тај самозвани „Народни Одбор“ ушли су углавном Хрвати и муслимани (Мартин Мацан, Ибрахим Пашић, Јусо Талић, Анто Бановић, Осман Чехајић и други). Овај одбор је свечано 15. априла дочекао долазак немачке јединице. Сметњу функционисању усташке власти у Санском Мосту чинили су Срби као најбројнији и најморалнији становници. Одмах су усташе, већ од краја априла, све своје прљаве злочиначке намере усмерили према Србима. Иначе је у Санском Мосту у периоду 1921-1939. живело око 38.000 Срба или 57%, око 18.650 муслимана или 28,32%, око 9.040 Хрвата или 13,73%, те 79 Јевреја или 0,7%; укупно је котар Сански Мост има 65.800 становника.

Крајем априла и почетком маја 1941. године у Санском Мосту је отпочело отпуштање Срба са посла, најпре из жандармерије, а потом и из осталих служба (привреда, школство, здравство). Усташка власт је потом почела разоружавати српско становништво, шиканирати, пријетити, уцењивати, те прогонити и убијати.

Злочини и убијања недужних људи почели су најпре у Кијеву и Трамошњи 6. маја 1941. године, када су се групе усташких злочинаца из муслиманских насеља запутиле у српска насеља са намером да изазову сукобе. У селима Кијеву и Трамошњи, уз вређање крсне славе, почели су јавни насртаји на женско становништво домаћина слављеника, те је вербално вређање прерасло у отворени физички сукоб. Чак из Бање Луке је стигла мања немачка артиљеријска јединица која је осула паљбу на српске куће. У том сукобу је заробљено око 28 српских сељака из породице Видовића, који су потом стрељани, а затим њихова тела обешена у градском парку у Санском Мосту. На овај начин је требало показати Србима да немају право ни да се бране и да штите част свој кћери и живота своје дјеце, чак и од зликоваца.

После овог злочина у Санском Мосту усташке власти су јавно позивале своје сународнике да уништавју Србе и Јевреје. Усташки стожерник Виктор Гутић био је најзначајнија личност на тим просторима, који је својим злочиначким неделима предњачио у злочининима над Србима и Јеврејима. Виктор Гутић је од усташког поглавника Анте Павелића добио највећа признања и похвале и најшира овлашћења у протеривању Срба.

Виктор Гутић је 28. маја 1941. године посетио Сански Мост, када су становници тог града сатима морали чекати да поздраве тог усташког крвника. Становници Санског Моста у јуну и јулу 1941. године са

зедњом су очекивали сваки дан, јер злочини усташа над српским становништвом су били свакодневна појава. Тако су 11. јула 1941. године усташе похапсиле неколицину православних свештеника и њихових породица, а потом су их пребацили у Бању Луку, затим у логор у Сисак, а одатле су протерани у Србију.

Због све већег терора усташке власти над српским становништвом у Санском Мосту, живот у том граду у другој половини јула је практично замро. Илустрације ради, понедељком који је био седмични пазарни дан, град је био пуст, тако да је тих дана у Санском Мосту живот српског становништва био неподношљив. Од 28. јула до 3. августа усташка власт је у Санском Мосту над становницима српске националности суседних села Дабра, Кијева, Чапља, Лужана, Касапнице, Подлужана, Мајдана учинила невиђене злочине.

Колико је становника страдало на Шушњару, након 67 година само се може претпоставити, али је сигурно да се тај број креће између четири и пет хиљада убијених. Изнећу један карактеристичан податак у вези с тим догађајима који је широј јавности непознат. Имао сам прилику да од учесника тих бурних догађања у Босанској Крајини 1941-1945. (Љубо Бабић, Илија Дошен, Милан Зорић, Никола Котле, Бошко Шиљековић, Велимир Стојнић) сазнам много о злочинима усташке власти. Био сам очевидац када су они 1983/84. године у Дравару износили своје виђење тих догађаја. У једном су се сложили: да су жртве биле велике, на Гаравици је убијено најмање 15-20 000 Срба, у Крњеуши 500/600 жртава, а на Шушњару око 4000/5000 невиних жртава. И чини ми се да је тај податак о броју жртава у Санском Мосту најближи истини. Ја сам тада као кустос „25. маја“ у Дравару све то снимео на магнетофонску траку, сматрајући да ће то једног дана бити значајно, да би се сазнала права истина о свим тим злочинима усташке власти.

Усташе су несрећне заробљенике убијали маљевима, крамповима, ножевима, жељезним шипкама и дрвеним палицама, а „срећници“ су били они који су били убијени из ватреног оружја. Захваљујући очевицима усташких злочина и онима који су преживели знају се целати тих злочина над Србима и Јеврејима из свих тих места. Најзначајнији усташки крволоци били су петорица Хасића (Латиф, Хасан, Мујо, Химзо, Џафер), петорица Камбера (Алија, Ислам, Ћерим, Фејзо, Ибрахим), четворица Бановића (Стјепан, Вид, Ивица, Дане), двојице Ћорака (Иван, Анто). Не треба заборавити чувеног кољача Тојка Кљаку, те Филипа Радоша, поручника Фабијана Курилића, затим чувеног злочинца Бећира Дураковића.

Користим прилику да на овом скупу истакнем да злочинима над Србима у Другом светском рату и овом претходном грађаском рату у БиХ 1992-1995. треба приступити што стручније и одговорније у смислу да све треба систематски истражити, документовати и онда презентовати широј јавности. На овај начин ће нас многе светске институције које се баве овом проблематиком много више ценити и уважавати. А онда ће имати и објективну истину шта се заправо дешавало на овим просторима од 1941. до 1995. године.

Литература:

- Јоцо Маријановић, Устанак у БиХ 1941.
- Бранко Бокан, Геноцид над Србима у Босанској Крајини 1941-1945.
- Сјећање руководиоца КПЈ за Босанску Крајину 1941-1945. (Љубо Бабић, Илија Дошен, Бошко Шиљековић, Велимир Стојнић, Никола Котле, Милан Зорић, Владо Бајић)

*Душан Богдановић**

ЧИЊЕНИЦАМА ДО ИСТИНЕ **/Per argumenta ad veritatem/**

Српски народ је вероватно једини у свету који је кроз целу своју историју био изложен невероватним страдањима. /Сличну или тежу трагедију доживели су Индиоси у Сједињеним Америчким Државама/.

Када је турска војска заузела град Кључ, удаљен око 30 километара од Санског Моста, 1463. године, заробила је и убила последњег босанског владара Стевана Томашевића. То је био крај босанске државе. Тада је настала чувена изрека: „И Босна паде шапатам”.

До тог времена на тим просторима живели су Срби православне вере и далеко мањи део становника римокатоличке вере, који су се тада сматрали Србима.

Нама и свету у целини добро је познато како су се турске власти односиле према становништву Босне. Био је то терор у коме су примењивани најдрастичнији облици мучења, а један од најстрашнијих био је набијање живих људи на колац. Уследило је и насилно превођење у исламску вероисповест. Затим је следило одвођење малолетне мушке деце у Турску где су постојали турски војници, које су додељивали најелитнијој турској војсци – јањичарима.

Међутим, када је на просторима Босне и Херцеговине престала турска владавина уследила је аустроугарска окупација. Аустроугарске власти одмах су се определиле да помажу становништво римокатоличке вере у свим областима његовог живота, а посебно су подстицале његов економски и културно-просветни развитак. Одмах је почело подстицање мржње према српском народу у чему се посебно истицала римокатоличка црква. Она се супротстављала југословенској идеји, која је у другој половини деветнаестог века знатно ојачала не само међу Србима, већ и међу знатним бројем интелектуалаца на територији Хрватске, посебно у Далмацији. Римокатоличку цркву на овим просторима у таквој политици несебично је подржавао и помагао Ватикан.

* Богдановић Душан, професор, дипломата, носилац Партизанске споменице од 1941, Београд.

Терор над српским народом у Босни и Херцеговини аустро-угарске власти су драстично проводиле непосредно пред Први светски рат. Мржња према српском народу у целини дошла је до свог најпотпунијег изражаја у рату Аустроугарске против Србије 1914–1916. године, када је над српским народом вршен геноцид. Убијали су децу жене и стари народ.

Силовали су и малолетне девојчице и после тог злочина су их убијали.

Изузетна сведочанства о геноциду и злочинима над српским народом у току рата Аустроугарске против Србије оставио је Арчибалд Рајс, лекар, који је из Швајцарске дошао да помогне српском народу и у току целог Првог светског рата остао са српском војском. По завршетку рата остао је да живи у Србији – Београду, до краја живота. По његовој жељи сахрањен је у Београду. Написао је низ изузетних радова посвећених српском народу. Био је то вероватно најбољи пријатељ српског народа. Када је 1918. године створена заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца била су очекивања да ће нестати раније подстицана мржња према српском народу. Међутим, то се није догодило. Један део хрватске интелигенције, а посебно римокатоличка црква, супротстављали су се томе уједињењу. У тим својим активностима посебно су подстицани и подржавани од стране Аустрије, која се осветнички односила према српском народу, који је највише дорпинео пропасти Аустроугарске царевине.

Мањи број хрватских интелектуалаца који су се истицали у пропаганди против заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, због немогућности да јавно делују против нове државе, одлазио је у емиграцију. Своје уточиште нашли су пре свега у Италији и Мађарској. Тамо су добили безрезервну помоћ у сваком погледу. Ту им је помагао и Ватикан. Они су се врло брзо добро организовали и почели су да објављују бројне текстове против Југославије, а посебно су нападали српски народ. Они у тим земљама не само да нису били подржавани, већ су и подстицани у својој пропаганди против заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, а посебно против српског народа.

На чело те екстремне емиграције стао је Анте Павелић највећи зликовац из редова хрватског народа. Они су у емиграцији почели да објављују лист Усташа – Вијесник хрватских револуционара, који већ у свом првом броју из фебруара 1932. године, доноси уводник под насловом Ропство је додијало с потписом поглавника/Анте Павелић примедба ДБ./ У наредним бројевима истога листа, најчешће у поглавниковим уводницима и чланцима Мије Бабића, читамо да

„треба крвљу опрати љагу”, да „кад крв потече бит ће је на потоке”, да ће се „капљице крви претворити у читаве млазове и ријеке, јер ће душманска крв/српска крв ДБ./ тећи млазовима и ријекама, а бомбе ће им сијати кости као вјетар пљеву”, јер „сваки усташа чека на позив... да се свом душом и тијелом баца на непријатеља, да га коље и сатире”, а „главну ће ријеч водити пожртвованост, револвери, бомбе и оштри бодежи хрватских усташа, који ће чистити и резати све труло са здравог тијела хрватског народа”. У септембру 1932. године већ се верзалом позива „Преко Дрине отјерати псине”, и мјесец дана послуже слави се сердар који „Гдјегод стиже и Србе пристиже/Траг живота свукуда им брише”. Из Фељтона Славка Голштајна у дневном листу „Политика” – уторак 22. јул 2008. године страна 29.

Овакви и слични текстови непрестано су објављивани у усташким средствима јавног информисања, а илегално су редовно слати у Хрватску, гдје су усташе већ имале своје илегалне организације.

Априла 1941. године Анте Павелић са својим усташама, уз помоћ Немачке и Италије „створио” је тзв. Независну Државу Хрватску у коју је ушла и Босна и Херцеговина. Наравно то је њему био „поклон” од Хитлера и Мусолинија, који су га непрестано, док је био у емиграцији, помагали и припремали да им помогне у рушењу Југославије.

По доласку у Хрватску Павелић је највећу пажњу посветио организовању војске, која се састојала од усташа и домобрана. У усташке редове бирани су најекстремнији мушкарци из редова хрватског и муслиманског народа. Њихови руководиоци били су усташки екстремисти, који су се вратили из емиграције. Павелић је усташе сматрао својом елитном војском. Били су то зликовци, који су своје жртве подвргавали стравичним мучењима пре него што су их убијали.

Један од најближих Павелићевих сарадника Славко Кватерник забележио је у својим Сјећањима: „Павелић, расови и усташе емигранти повратници, кипјели су од освете и мржње према Србима. Дванаестогодишња емиграција, у којој смо живјели у чежњи за осветом, направила је од њих психопате, људе душевно болесне од жеље за крвном осветом. То сам се освједочио на сваком кораку, а тко није био као они, тај је жигосан као издајник Хрвата.”

Сви ти зликовци и најсвирепији ратини злочинци, укључујући и Анту Павелића, који су на територији тзв. Независне Државе Хрватске убили око један милион Срба, Јевреја и Рома, а преживели су Други светски рат, уз помоћ Ватикана пре свега, отишли су у Сједињене

Америчке Државе и неке државе Латинске Америке, те тамо примљени као добродошли.

Сједињене Америчке Државе, на захтев Југославије, испоручиле су Југославији неке ратне злочинце, али тек онда када су се они примакли својој деведесетој години живота. Неке су на суђење у Загребу доносили на носилима.

Слично свједочи и генерал Glaise von Horstneau опуномоћени представник Wehrmachta у НДХ од априла 1941. до љета 1944. године, који у резимеу својих дневничких записа закључује: „Павелић је априла 1941. закорачио на тло домовине с намјерама ништа мањим... него да огњем и мачем сасвим затре 1.800.000 православаца, који су помешани са четири милијуна Хрвата и 700.000 муслимана у земљи.” Наводно се чак и Himmler згрозео кад му је Дидо Кватерник, приликом њиховог првог сусрета последњих дана маја 1941. године, говорио о намјери да се поубија 2 милијуна Срба у НДХ. /Из Фелтона Славка Голштајна – Политика, уторак 22. јул 2008. Страна 29. Основну мисао /о уништењу српског народа – ДБ./ најсажетије је изразио један од водећих интерпретатора усташке идеологије др Младен Ивековић: „Хрватска држава не може постојати ако у њој живи 1.800.000 Срба и ако при томе за леђима имамо снажну српску државу... ми стога настојимо да нестане Срба из наших крајева.” У том духу усташка су гласила распиривала култ освете, мржња и нож: „Нож, револвер, бомба и паклени строј, то су идоли... то су звона, која ће навјестити освет зоре и ускрснуће независне хрватске државе! – из Фелтона Славка Голштајна – Политика уторак 22. јула 2008. страна 29.

„Павелић је био примљен код Хитлера 6. јуна 1941. у 15 сати. Ауденција је, уз сервирање чаја, трајала два сата.... Ribbentrop је 6. јуна 1941. у 11 сати дочекао Павелића на жељезничкој станици у Салзбургу и с њим прије ручка разговарао о најзначајнијим темама: депортација Словенаца из Штајерске и Корушке у НДХ и Срба из НДХ у Србију, ...мјере против Жидова, посебан статус Муслимана, ... – Из Фелтона Славка Голштајна – ретак 25. јул 2008. страна 30.

„Аудијенцију код Хитлера Павелић је започео изразима захвалности вођи Трећег Reich-а што је хрватском народу омогућио да успостави своју независну државу. ... Павелић ... и у том је контексту споменуо и „српско питање” у НДХ. Хитлер је најпре похвалио планове о пресељењу Словенаца у Хрватску и Срба из Хрватске у Стару Србију. Затим је разговор о „српском питању” закључио знаменитом и често

цитираном реченицом, која је вјеројатно била унапријед припремљена јер је у записнику дословице цитирана и посебно истакнута:

„Уосталом, ако хрватска држава жели бити истински солидна, морат ће 50 година проводити национално нетолерантну политику, јер од превелике толеранције у тим питањима настају само штете.”

Павелић се из Бергофа вратио у Загреб 7. јуна 1941. ... Хитлерову реченицу о „педесет година националне нетолеранције” схватио је као одлучну подршку ригидној политици против Срба у НДХ – што је та реченица и била. ... „Дидо Кватерник слиједи образац с којим се 2. јуна 1941. вратио с разговора у Берлину: концентрациони логори, логори смрти.” – из Фелтона Славка Голштајна – Политика субота 26. јул 2008.

Међутим, усташе су, по Павелићевом наређењу, и пре него што је он добио Хитлерову сагласност, почеле да масовно убијају Србе већ у априлу 1941. године. Павелић је одлучио да своје најближе сараднике, којима је дао високе положаје у влади НДХ, шаље у оне делове НДХ где је српско становништво било у већини да тамо, на скуповима, објашњавају „политку” владе НДХ према српском народу.

У Сански Мост 28. маја 1941. године дошао је Виктор Гутић. Срез Сански Мост, према попису становништва из 1931. године имао је 46.777 становника. Од тога Срба је било 28.285, Хрвата 6.727, Муслимана 11.652, остале хришћанске конфесије 49, конфесије непознате 63, и 1 евангелиста. Дакле Срба је било више него свих осталих заједно.

На скупу на коме је углавном учествовало хрватско и муслиманско становништво Виктор Гутић је поред осталог рекао: „Друмови ће пожељети Србаља, ал Србаља више бити неће.” Дакле био је то отворен позив на убијање Срба. Одмах после тога усташке власти у Санском срезу почеле су са припремом планова за ликвидацију српског народа. Прво су позивали мушко становништво да ради на поправци путева, па су тако окупљене одвозили камионима у затворе у Сански Мост. Према плановима прво су хапсили најбогатије људе: трговце, занатлије и богатије и угледне српске сељаке.

Посебно су тражили „Солунске добровољце”. То су били Срби, који су из Аустро-угарске, у току рата против Србије, бежали и придруживали се српској војсци. Већи број Срба пребегао је у руску војску, и Руси их нису користили као своје војнике, већ су их, у договору са српском владом послали у Грчку. Они су преко Сибира и око Азије бродовима допутовали у Грчку. Ту су се придружили српској војсци и са њом учествовали у најтежим борбама противу аустријске и бугарске војске на Солунском фронту, па су

по томе и добили назив „Солунски добровољци”. По ослобођењу Србије и завршетку Првог светског рата они су се вратили својим кућама. То су били људи из Босне и Херцеговине и Хрватске. Међу њима био је и мој стриц Раде Богдановић.

Усташке власти посебно су тражиле „Солунске добровољце”, јер су то били млади људи са великим ратним искуством и као такви могли су бити организатори и вође српског народа у отпору усташком терору.

По завршетку рата власти Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца ове добровољце наградиле су на тај начин што су им додељивале земљу у најбољим деловима заједничке државе, пре свега у Србији, тј. у Војводини и на Косову.

Мој стриц добио је имање у Банату. Отишао је да види додељен простор. Није му се свидела та непрегледна равница без шума и брда, па се вратио у Свој Скуцани Вакуф и ту засновао породицу. Поред њега и мањи број „Солунских добровољаца” није прихватио преселење у нове крајеве и остао је у својим местима ранијег пребивалишта.

Затим су на ред дошли интелектуалци, чионовници, студенти и ђаци средњих школа.

Ђаци средњих школа запошљавали су у разним установама како би им били под контролом. Тако су из мога села Скуцани Вакуф позвали нас три Богдановића: Јову, Милана и мене Душана и нашег комшију Раду Дивјака да у Горњем Каменграду, у канцеларији, где су се водиле земљишне књиге, које су писане ћирилицом, јер је у Срезу Сански Мост било већинско српско становништво, преписујемо латиницом у нове књиге. Ми смо свакога дана из нашег села долазили у Горњи Каменград, који је од Скуцаног Вакуфа удаљен 15 километара. Ту смо латиницом преписивали податке у нове

књиге које је установила усташка власт. На нас је пазио један Муслиман наоружан карабином. Није био строг. Одлазио је у кафану и код нас долазио кад је требало да кренемо кући.

Како се већ свуда знало да усташке власти хапсе Србе, било је сасвим сигурно да ће и нас једнога дана одвести у Сански Мост у затвор.

Последњих дана јула месеца 1941. године, кад смо нас четворица из Горњег Каменграда пошли кући у Скуцани Вакуф, пред нас је изашао обућар Аго Газибара код кога је мој стриц Раде куповао ципеле за његовог сина Милана и мене, јер смо као ђаци средње школе у Санском Мосту морали бити пристojно одевени. Он нам је рекао: „Дјецо немојте више долазити овде, јер би вас могли одвести у затвор у Сану”. Аго

је иначе био један заиста добар и племенит човјек, јер да нисмо њега послушали одвеле би нас усташе у затвор и наши животи би завршили на гробљу ШУШЊАР.

Током повратка кући, уз малу препирку, ми смо се договорили да више не идемо у Горњи Каменград. Убрзо је почео устанак српског народа у коме смо нас четворица од првих дана учествовали. Једино је Јово Богдановић убијен, као заробљеник, од стране усташа у пролеће 1943. године – нас тројица преживели смо ратне дане.

Из нашег села Скуцани Вакуф усташе су позвале, крајем јула 1941. године богатије и угледније Србе да дођу у Сански Мост. У нашем селу било је око 150 домаћинства, а од тога 42 српска домаћинства, а остала муслиманска. Усташке су власти од својих повереника по селима тражиле да им доставе имена угледних и богатијих Срба. За Скуцани Вакуф никад није утврђено ко је састављао тај списак.

Из Скуцаног Вакуфа позвани су да дођу у Сански Мост: Богдановић Д. Раде /мој стриц, солунски добровољац/. Делић Б. Петар, Дивјак Р. Миле, Мајкић Д. Јово, Момчиловић А. Марко, Шупут С. Илија и Шупут С. Миле. Договорили су се да их све у Сански Мост, својим колима и коњима, одвезе мој стриц Раде. Кад су дошли у Сану усташе су мом стрицу дозволиле да врати кући коње и кола и наредили му да се врати у Сану.

На повратку кући стриц Раде навратио је у Каменграду у кафану код једног Муслимана његовог доброг познаника. Он је стрица питао зашто је ишао у Сану. Кад му је стриц рекао да је одвезао комшије у Сану, власник кафане му је рекао, просто га је молио, да се никако не враћа у Сану и да ће се са свим тим људима лоше завршити. И тај власник кафане, чијег се имена не сећам, био је заиста добар човјек, није сарађивао са усташким властима и колико је могао помагао је српски народ.

Кад је мој стриц дошао кући нашег комшије, његова супруга, моја стрина Милица и мајка Стана, које су биле удовице/муж стрине Милице, Михајло, негде је погинуо, а мој отац Стојан умро је млад – његове смрти ја се и не сећам/ и нас десеторо деце, рођене између 1923. и 1930. године молили смо стрица да се не враћа у Сану, која је удаљена 25 км од нашег села. Међутим, он нас није послушао и говорио нам је: „Ја не могу оставити моје комшије и делићу судбину са њима.” Он је у Сану отишао пешке. Од свих њих који су затворени у Сани једино је Марко Момчиловић успео да се врати кући, али су усташе и њега убиле код његове куће 1943. године.

Првих дана августа 1941. године ови људи су, као и остали бројни Срби на зверски начин мучени и убијани у гробљу ШУШЊАР.

Крајем фебруара 1943. године Јову Богдановића и мог рођеног брата Дану (рођен 1930. године) заробили су припадници VII СС „Принц Еуген” дивизије, која се састојала од Немаца из Војводине, тзв. „Фолкс дојчери” – немачки народ. Јово је имао ручну бомбу и муницију за пушку. Њега су, у присуству мога брата Дане, убили. За дванаестогодишњег Дану био је то страховит стрес.

Те Јовине убице повеле су мога брата Дану са собом. Кад су дошли до села Миљевци стигла их је наша мајка Стана и у колони пронашла сина. Тражила је да га пусте, али они на то нису пристали. Мајка је Дану узела за руку и тако са колоном путовала до села Фајтовци, око 7 км удаљеног од Миљеваца. Ту се мајка досетила и рекла једном официру да Дане болује од тифуса. Припадници ове јединице знали су српски језик. Официр је наредио да га пусте и мајка га је повела кући. Да нису чули да болује од тифуса не би га пустили.

Идући поред колоне, мајка је видеала Крају Инђића, који је био истих година као и Дане и тражила је да и њега пусте што су они прихватили.

Одмах по доласку кући Дане је отишао у партизанску војску. Тада су са њима отишли његови другови из села Скуцани Вакуф, рођени 1930. године, као и Дане: Ранко Дивјак, Илија Шупут, Славко Шупут и Миле Цвјетићанин.

Илија Шупут погинуо је 01. јануара 1944. године приликом напада партизана на Бањалуку. Његову погибију видео је мој брат Дане који је учествовао у том нападу, а Миле Цвјетићанин погинуо је 02. августа 1944. године у нападу на Петровац.

Од нас десетеро деце девет нас је активно учествовало у Народноослободилачкој борби, а најстарији Мирко одведен је у Немачку у заробљеништво. По завршетку рата вратио се кући из Немачке где је током целог рата радио на неком пољопривредном имању једног богатог Немца.

Најпознатији и најбољи истраживач ратних збивања у Босанској Крајини 1941–1945. године, Бранко Бокан, после вишегодишњих истраживања, установио је да је крајем јула и првих дана августа 1941. године у срезovima: Бихаћ, Босанска Крупа, Цазин, Босански Нови, Босанска Дубица, Приједор, Босанска Градишка, Бања Лука, Сански Мост, Кључ, Босански Петровац, Босанско Грахово, Мркоњић Град, Гламоч и Јајце, убијено 88.437 Срба, Јевреја и Рома. Неупоредиво највећи број убијених су Срби.

Луна Албахари*

СЈЕЋАЊА ИЗ САНСКОГ МОСТА

Мало босанско мјесто Сански Мост налази се на обалама ријеке Сане, а обале повезује лијеп дрвени мост. На једној обали живјели су углавном Срби, Хрвати и Јевреји, а на другој претежно Муслимани.

По завршетку школе 1916. дошла сам у Сански Мост и запослила се у банци; то је било моје прво запослење. У том градићу сам се удала и породила своју дјецу, тако да ми је он остао у лијепој и драгој успомени.

У Санском Мосту било је десетак јеврејских породица, а међу нама је најстарији, најугледнији и најбогатији био Елазар Лезо Леви. Имао је трговачку радњу усред града, а кућа му је била најљепша у Санском Мосту. Имао је дивну жену; сви смо је звали тија Естер. Не само што је била добра кућаница и мајка него је била веома добродушна. Колико год се јеврејске дјеце родило, она је била »мадрина« (кума). Тију Лезо је код себе држао наше »китуба« (вјенчанице) као најстарији и најпоштованији грађанин Санског Моста. Тију Лезо и тија Естер имали су два сина и шест кћери. Кћерке су се поудале, син Садо је радио са оцем у трговини, а најмлађа Луница остала је с родитељима. Тију Лезо, тија Естер кћерка Луница и унук Лазаренко настрадали су у Јасеновцу. Син Садо стријељан је у Санском Мосту 1941., син Јакоб, кћерке Грасија, Ерна и Донка преживјеле су и посије рата настаниле се у САД.

Друга породица је Хаима Кавесона. Његова жена коју смо звали тетка Ђоја била је јако духовита. Малена, прилично дебела, вољела је да се нагизда (украси). Истина, имала је веома скупоцјен накит, па је у вријеме празника долазила у темпл с пуно накита. Међу санским Јеврејима кружила је једна прича о тетка-Ђоји, па су се сви слатко смијали у вези са тим. У ствари, тетка Ђоја је вољела да много поједе. Једном приликом се разбољела, па су звали доктора. Кад ју је доктор упитао шта је јела, она је онако полушпански-полусрпски одговорила:

* Луна Албахари, рад објављен у часопису *Јеврејски преглед*, Београд, августа 1982.

»Ми фижу, ништа ја не комер. Мој Хајим но кери (неће) онда морам ја. Мало пастела, мало мяса, мало спанакићу, мало дулси (слатког) и свега помало«. Кад оно испаде да није мало јела, него се тетка Ђоја добро најела. Хајим је имао гвожђарску радњу и добро је живио. Нису имали дјеце. Дјеца Хајимовог брата, Брацо и Идо с мајком Бланком такође су имали радњу са ону страну Сане. Бланка је рано умрла 1930. а Идо је негдје 1940. отишао у Загреб, тако да су 1941. годину дочекали тетка Ђоја (пошто је тију Хајим умро 1940.) и Брацо са својом породицом. Сви су настрадали.

Породице браће Аврама и Исака Атијаса. Исак и његова жена Рифка, кћерка тију Калми из Бањалуке, имали су такођер трговачку радњу у центру града. Били су главни конкуренти тију Лези. Имали су три кћерке и сина Рафаела. Сви су настрадали сем најстарије кћерке Саринке која живи у Јужној Америци.

Аврам Атијас и тетка Мазалта. Становали су у Кључкој улици уз обалу ријеке Сане. Имали су лијепу кућу у којој је било увијек пуно смијеха и шале. Мада су живјели врло оскудно, имали су седмеро дјеце, и то шест синова и једну кћер. У њиховој кући увијек се сакупљала омладина, а нарочито љети, кад се купало на њиховом »броду« (плажа, уређен прилаз ријечи Сани из њихове лијепо уређене баште). Сестру су браћа звала Швеста (по Schwester, сестра), па су је и сви други тако звали, мада јој је право име Саринка. Синови су били лијепо развијени, високи, и може се слободно рећи да су то била најљепша јеврејска дјеца у Сани. Сви су завршили школе или занате.

Кад смо се ми одселили из Санског Моста у Лушци Паланку, а пошто је и моја сестра Рена одселила у Бањалуку, ми смо за празнике Рош Хашана и Јом Кипур долазили на Сану и одсједали код тетке Мазалте. То су били свечани и драги дани: окупило би нас се много око софре уз пуно веселе и безбрижне дјечије галаме. Тетки Мазалти су одмах 1941. приликом масакра у Сани стријељали два сина, а она и остала дјеца, сем два сина, Миме и Хајма, настрадала су по логорима.

Од 1907. живјела је моја сестра Рена са својом породицом у Санском Мосту. Мој куњадо Јако Албахари, иначе рођени брат мога мужа Давида, имао је трговачку радњу. Кад се завршио I свјетски рат, мој муж Даво придружио се брату, па су тако имали и једну радњу. Сви смо живјели од те радње: породица моје сестре од осам чланова и моја породица од шест чланова. Лијепо смо живјели у слози и љубави. Раздвојили смо се 1927. Ми смо отишли у Лушци Паланку, а моја

сестра је с породицом неколико година касније одселила у Бања Луку, па послије у Хрваћане код Прњавора.

Тешко ми је кад помислим на моју сестру и њену дивну дјецу: Мориц, Рахела, Матилда, Шалом Мито, Флора. Сви су били лијеви, високи, међу њима је најљепша била Матилда, најљепша дјевојка у Санском Мосту. Имала је дивне крупне плаве очи и црну косу, висока и лијепо развијена. Сви су сем Флоре настрадали у посљедњем рату. Драго ми је што су мој куњадо Јако и његов син Шалом Мито погинули у борби против тих фашиста; бар су се осветили за звјерско убиство моје сестре које су починили четници. Остао је само син Шалом Мито и данас живи у Сарајеву са својом породицом.

Алберт и Луна Албахари имали су урарску радњу. Алберт је убијен одмах 1941., а Луна је са два сина настрадала у Јасеновцу.

Наш рабинер Кабиљо Давид и рубиса Флора имали су бројну породицу: три сина и пет кћери. У ствари, Давид је обудовио, па се два пута женио тако да су му то дјеца из два брака. Он је иначе био трговац, али пошто је вјерски био најобразованији, грађани су га изабрали за рабинера. Кабиљо је био веома близак с породицом моје сестре, па су се често посјећивали. Сваке суботе по изласку из темпла састајали би се уз чашицу ракије и зелену. Дјеца су му се разишла пред рат, поженила се и поудала тако да су са њим само најстарији син Пуба и кћерка Флора.

Најмлађи син Цеви ухваћен је у Београду приликом дијелења ле-така, па му је, као комунисти, суђено и био је протјеран у Босну. Лежао је у затвору у Бихаћу, у бихаћкој кули. Године 1941. постојала је опасност да га усташе убију, што су касније учинили са осталим затвореницима, али се нашао неки католички свештеник који је успио да га извуче из затвора. Тако је Цеви побјегао у Сплит и тамо нашао свога оца. Послије ослобођења отишли су у Израел. Цеви је погинуо у арапско-израелском рату 1948. године. Најстарији син Пуба убијен је одмах 1941., кћерка Луна преживијела је рат, била у НОБ-у на Козари, двије кћерке, Букица и Кика, живјеле су у Израелу, а све остале побили су фашисти.

Исак Папић, обућар. Живио је тешко и зато су га сви Јевреји потпомагали. Најстарији син му је такођер био обућар, па је отворио радионицу у Кључу. Умро је од тифуса, а како у Кључу није постојало јеврејско гробље, отац га је сахранио уз ријеку Сану и подигао му споменик који, како кажу, и данас постоји.

Јусо Папић, брицо. Настрадао је с цијелом породицом у Јасе-новцу. Преживјели из логора причају да је до последњег дана радио као брица, али су га убили пред само ослобођење.

Апотекар Ото Голдбергер. Приликом напада на Сански Мост 1943. успио је да побјегне с породицом у партизане. Отишао је у Израел 1948. и данас живи у граду Цион.

Давид Барух и жена Берта имали су малу трговачку радњу. Имали су двије кћерке, Бланкицу и Нину (Сарину). Нажалост, и та је по-родица настрадала.

Поред Ота Голдбергера, у Сани су живјеле двије ашкенаске по-родице. Бењамин Reich и жена Мелвина имали су ресторан на жељезничкој станици. Мелвина је била сестра голмана клуба »Макаби« из Бањалуке. Оштриц је имао лимарску радњу. Обје породице су настрадале.

У Санском Мосту није био изграђен храм, него је у једној згради извршена адаптација за темпл. Ту су се сви састајали за благдане, вјенчања, беритмила, и све су нам то били драги сусрети. Тију Калми долазио је из Бањалуке за беритмила (обрезивање мушке дјеце). Сви смо живјели као једна породица; заједно смо се радовали и туговали.

Али, ми смо у Санском Мосту добро живјели и са осталима. Никад нећу заборавити мени драге породице Ане Такић, бака-Маре Ковачевић, Анице Додик и мужа јој поштара Косте, тетка-Марте и многе друге. Тешко ми је говорити о судбини ових породица. Кад су усташе 1941. преузеле власт, извршиле су масован покољ Срба из Санае и околине: убијено је око 6.000 људи. Међу њима су убијени Алберт Албахари, Пуба Кабиљо, Садо Леви, браћа Пуба и Лоло Атијас. Увијек се питам какво је то зло било у тим усташама да су могли да убијају и злостављају тако миран и недужан народ. Треба учинити све да се то више никад не понови.

*Душко Радић**

БОЛНА СЈЕЊАЊА КОЈА НЕ БЛИЈЕДЕ

Сјењања на страдања Срба на подручју среза Сански Мост 1941. године, а посебно мојих најближих сродника, дубоко су урезана у моје памћење, тако да ево и послје 67 година она не блиједе, те ми и сад неке слике долазе пред очи и узнемирују ме.

У селу Шеховци, сјеверно од Санског Моста, на удаљености од 1,5 км, налазио се заселак Радићи у којем је живјело пет домаћинстава, међусобно блиских сродника, истог презимена по ком је заселак и добио назив.

На брду изнад њих налазио се заселак Загај у ком је живјело осам српских породица. Сјеверније од Загаја, у Горњој Трнови, живјела је једна српска породица, досељеници из Лапца - Лика.

Заселак Радићи је припадао муслиманском селу Шеховци које је бројало око 115 домаћинстава. Старјешина села је био мухтар Осман (Бехрема) Талић.

Заселак Загај је припадао селу Пољак које је бројало 80 хрватских домаћинстава. Старјешина села је био кнез Давид Маријан.

Породица Зорић, досељеници из Лике, живјела је у Горњој Трнови, католичкој. Кнез у овом селу је био Јозо Млинар.

Априлски рат 1941. године, капитулација Краљевине Југославије и долазак њемачке војске у Сански Мост, затекли су ме на занату код Пере Зубера. Изучавао сам кројачки занат и уједно сам становао код свог мајстора. Тада сам био тек зашао у 13-ту годину. Отуда су и моја дјечачка сјењања пуна изненађења, тешких догађања и оптерећења за моју тадашњу животну доб.

Сјећам се да је у то вријеме у Санском Мосту, у основној школи, била стационарирана једна чета војске Краљевине Југославије. Ја сам са групом мојих вршњака радо одлазио код тих војника. Посматрали смо их, и гледали како врше своје дужности и обављају друге редовне послове. Примјетили смо да је и њима било драго што их посјећујемо, па су са нама контактирали кад год су могли.

* Душко Радић, дипл. правник, Сански Мост

Једног дана смо били изненађени и тужни када смо сазнали да су војиници некуда отишли, да их више нема и да се више нећемо виђати и посјећивати.

Недуго после тога мајстор Перо ми је рекао да је формиран народни одбор на челу са адвокатом др Јосипом Церјаном и да је он, са тим одбором, преузео начелство од тадашњег среског начелника Драгољуба Поповића. Након предаје дужности Поповић је са породицом отишао у Србију. Његова жена Мара, рођена Опалић, изузетно добра и нама драга, била нам је учитељица у основној школи. Ми смо је и по завршетку школе радо сретали и поздрављали на улици. Сада је више нећемо ни сретати ни виђати.

У току смјене и конституисања власти на нивоу среза извршена је смјена начелника општина. Градоначелник Цафербег Бишчевић предао је дужност Химзи Пашићу – Решићу, дотадашњем трговцу. Повукао се са дужности градоначелника под изговором да је болестан и да неће моћи даље обављати дужност. Прави разлог његовог повлачења био је што није желио служити усташкој власти. Ову смјену грађани су, а посебно Срби, са страхом доживјели, јер су знали шта губе, а ко на власт долази. То се касније, у наредним догађањима, и показало у пуном свјетлу.

Половином априла, док је још у току било формирање нове власти, у Сански Мост улази прва јединица њемачке војске. Организован је дочек, а био је, како смо дознали, приређен и свечани пријем.

Нашу знатижељу посебно је побуђивала силна механизација, наоружање и дисциплиновано понашање војника и официра. С друге стране организатори дочека су настојали да буду што приснији и љубазнији у контакту са гостима. Нама је то одговарало па смо, поред осталог, групно наилазили поред њемачких официра са подигнутом руком уз повике *Heil Hitler*. Они су нама на исти начин отпоздрављали. У тој еуфорији и расположењу однекуд је наишао Мирко Вранић, тада студент, после у рату и након рата наш истакнути комесар и генерал. Он ми је пришао и ухватио ме за уво, питајући: “Знаш ли ти шта вичеш и шта значе те ријечи?” Када сам рекао да не знам и да и други тако вичу, одговорио ми је: “Одмах иди кући, а ја ћу ти објаснити шта то значи.” Са Мирком сам одрастао заједно, били смо породични кумови, па је због тога он био слободан да се тако понаша према мени.

У првој половини априла почеле су се појављивати наоружане групе које су себе називале „Хрватски прваци“, „Усташка језгра“,

„Хрватске патриоте“ итд. Ове групе су биле наоружане претежно ловачким оружјем, рјеђе војничким. Задатак им је био да, како су сами говорили, одржавају ред и мир. Пресретали су југословенске војнике, разоружавали су их, одузимали им војну одјећу и опрему. Најактивније су биле групе Грге Маричића из Здене, Томе Томића из Крухара, Дане Бановића из Брдара, Анте Бановића из С. Моста и Пољака, Миле Љевара из Сасине и други.

Једног дана у сутон појавише се преко градског моста три коњаника, по униформама би се рекло да су били официри. Нас група дјеце радознало је потрчала према њима да бисмо их боље видјели. Међутим, предухитрио нас је Грга Маричић са још двојицом наоружаних усташа, који су из градског парка истрчали пред њих вичући: “Предајте се!” Ова војна лица су стала и умјесто предаје један од њих је потегао пиштољ и уперио према Грги. Када је Грга то видио, побјегао је са својим људима назад у парк. Коњаници су наставили пут и касом кроз Кључку улицу отишли у правцу Кључа. Касније смо сазнали, од Лазара Радловића, кафеџије, да је један од коњаника био Петар Шкондрић из Санице.

Другом половином априла из жандармерије и полиције отпуштени су Срби, а на руководећа мјеста постављени су усташким властима подобни људи. Неки од њих су касније били врло активни у мучењу и убијању Срба. Међу првим људима, који су смијењени са дужности био је командир жандармеријске станице Ђуро Везмар. Он је касније био убијен и са групом Видовића објешен у градском парку.

Оружничка и полицијска сруктура је постала са усташама главни ослонац усташке власти. Њихов први главни задатак је био разоружавање припадника југословенске војске који су избјегли заробљавање и вратили се својим кућама. Жандарми и усташе су вршили претресе села и градских насеља ради одузимања оружја и војне опреме и при томе спроводили насиље над мирним становништвом, углавном Србима. Те репресивне мјере су проширене, од шиканирања и пријетњи па до уцјењивања. Постављени су комесари у трговачке радње Срба и Јевреја. Србима је забрањено бављење занатом и производним дјелатностима. Тако је и мој мајстор Перо Зубер, договорно, пренио радњу на Рудолфа Катарину, да би могао наставити рад и сачувати постојећу имовину. Катарина је и раније радио као висококвалификовани радник. Послије одузимања радњи и забране бављења дјелатностима неки Срби су отишли у Србију, као на примјер: Весо Милинковић, Бошко Маринковић, Јово Делић и још неки.

Послије расула бивше југословенске војске, једно вече, нашим кућама у Радићима дошла је група војника, њих 10, са оружјем. Рекли су нам да се повлаче из Хрватске и иду својим кућама у подручје Гламоча и Грахова. Нама су их упутили мјештани Усораца. Ми смо их примили, одвели на безбједно мјесто да се одморе, те смо им одмах припремили храну за пут. Полије краћег одмора војници су испраћени у правцу Крухара. Пут до тог села су морали прећи ноћу, због личне безбједности.

Ти војници су нам оставили девет пушака и један пушкомитраљез, те извјесну количину муниције. Неколико ручних бомби, два пиштоља и војне бајонете су понијели са собом.

Оружје смо правилно упаковали, а мој брат Милан и Вељко, брат стричевић, однијели су га у шуму и закопали. Нама су рекли реон гдје су закопали оружје, али нису направили скицу нити нам рекли микро локацију. Послије њиховог стријељања ми смо неколико пута прекопавали цијели реон, али оружје никада нисмо нашли.

Усташке терористичке мјере су непрестано јачале, посебно над српским становништвом. Српска села су стално била под надзором усташа, вршене су сталне контроле праћене пљачком и одузимањем имовине под изговором компензације за заштиту становништва у селима насељеним хрватским и муслиманским становништвом. Формиране су локалне заштитне групе, тј. организоване патроле, а задатак им је био чување села од четника.

У Шеховцима, нашем селу, организоване су ноћне страже у које су по, налогу мухтара, били укључени и моји Радићи. На тај начин су их стално држали под контролом. Дању је у наш заселак долазио, два до три пута, Хасан Талић звани Побро, налазећи увијек неки разлог за своју посјету. То му је било олакшано тиме што је био наш први комшија, куће су нам биле удаљене од муслиманских око 300 метара.

Наша крсна слава је Ђурђевдан. Славили смо по обичају, као и раније, али нам нису дошли гости из других мјеста. Једино су нам дошли кумови и рођаци из сусједног заселка Загај, звали смо их Брђани, а они нас Пољани, јер су нам куће биле у пољу поред пута између Шеховаца и Трнове. На Ђурђевдан нам нису дошли комшије муслимани, као што је то био случај ранијих година, али су организовали осматрање и праћење да би утврдили ко нам је долазио у госте. Послије подне су нас посјетиле усташе: Никола и Јозо Маричић, пошто су се добро

познавали са мојим оцем Пером Радићем, одсјели су у нашој кући. Угостили смо их како то обичаји налажу. Они су се интересовали јесмо ли имали гостију и ко нам је долазио. Кад су добили одговор нису уопште реаговали, пристojно су се понашали, рекли су да је разлог њиховог доласка контрола терена за који су они задужени. Рекли су мом оцу да ако примијети нека дешавања, посјете и слично, одмах то њима дојави.

Тих мајских дана сазнали смо да су усташе ухапсиле Рајка Стојановића из Кијева, а да су у српском дијелу Кијева залазили у куће људи који су славили Ђурђевдан, растурали им славске трпезе, бацали суђе, газили славске свијеће и малтретирали укућане. Усташе су наставиле са пљачком имовине сељана, али их је, из оближњих кућа, на граници Кијева и Трамошиње, дочекала пушчана паљба, па су се морали повући и побјећи у муслиманско Кијево.

Седмог маја дошавши у С. Мост, примијетио сам на улицама већи број грађана него иначе, а посебно дјеце, те сам одлучио да им се придружим. Тада сам сазнао да су тог дана стријељана три побуњеника испред жандармеријске касарне и да се позивају грађани да их виде. Телал Миле Крунић обавјештавао је грађане о извршеним стријељањима, узвикујући да ће тако бити са сваким ко се побуни против власти. Кад смо дошли на лице мјеста видјели смо три мртва тијела како леже на ледини. Био је то страشان приказ над којим су се многи грађани згражавали, ми дјеца смо се препали и побјегли. Сазнали смо да су убијени били: Рајко Стојановић, Ђурађ и Мирко Кондић из Кијева.

Већ сутрадан су стигли Нијемци из Приједора и одмах кренули у борбу против побуњеника у Трамошињи и Кијеву. Чула се пуцњава, употребљена је и артиљерија, а негдје око подне из града се могао видјети дим у Трамошињи, вјероватно од запаљених кућа и других објеката.

Њемачки командант је наредио да се сви Срби и Јевреји похапсе. Телал је позивао све Србе и Јевреје од 16 до 65 година да се јаве у зграду основне школе ради пописа, ко се не јави биће стријељан. Градом се није смио кретати нико осим оних који су кренули у зграду школе. Како је ко долазио у школу био је одмах затваран у школски подрум. Послије подне су доведени и ухапшени грађани из Томине, Лужана и осталих околних села. У дворишту школе формирали су групе Видовића, Ковачевића, Чичића и осталих. Био их је 24. Томљанима

су прикључили: Везмара, Мартиновића, Милана Гвоздена, попа Ђуру Грбића и Јевреје. Све су их затворили у подрум школе и око њих поставили страже. Деветог маја затвореници су изведени из подрума и постројени у дворишту школе, у присуству њемачког генерала који је дошао из Бање Луке да би присуствовао стријељању талаца. Колону ухапшених потјерали су из дворишта кроз парк у Кључку улицу до Машинског моста на ријеци Сани. Превели су их преко моста, на лијеву обалу, и издвојили 28 Томљана којима је саопштено да ће бити стријељани због погибије једног њемачког војника и двојице рањених. Тада је отпочело стријељање. Када је завршено, преостали таоци су пренијели жртве на десну обалу, натоварили их на запрежна кола и довели до парка у којем су већ били везани конопци на дрвећу. Нијемци су на тргу сликали жртве са таоцима, а затим им наредили да жртве пренесу у парк под дрвеће, те да их повјешају. Двадесет осам стријељаних, а затим повјешаних талаца пружали су стравичан приказ. Сви који су пролазили преко трга били су натјерани да прођу кроз или поред парка, а позивани су и остали грађани да дођу видјети повјешане. Свима који су дошли пријетили су да ће тако проћи свако ко покуша да угрози живот њемачког војника или буде против ове државе. Нормално, ове пријетње су се односиле на Србе и Јевреје.

Сутрадан су таоци из школе изведени у парк да поскидају објешене. Жртве су натоварили на запрежна кола, одвели на православно гробље Шушњар и покопали на крају гробља. У парку су се на дрвећу дуго њихали конопци о које су жртве биле објешене.

(НАПОМЕНА: Недавно је откривено гробно мјесто ових жртава које, још ни сада, није ничим обиљежено.)

Послије свих ових догађања и све теже опште ситуације која је владала у граду, нисам више могао остати на занату, па сам се вратио својој породици у Шеховце.

Моји родитељи и рођаци су ме знатижељно испитивали о ситуацији у граду и шта се све дешава. Ја сам им испричао шта сам знао и видио, посебно сам говорио о хапшењима Срба после борбе њемачке војске и мјештана села Трамошиња, довођењу, хапшењу, стријељању и вјешању Видовића у градском парку. Тај догађај нас је највише потресао и унио страх да би усташе могле и код нас вршити злочине. Ипак је преовладавало мишљење, посебно код мушкараца, да неће доћи до најгорег, јер смо ми лојални грађани, нема код нас побуне нити неких догађања због којих би нас усташе прогањале, ми се покорavamo власти. Таква су код нас била размишљања.

Поред оваквих договора и оцјена, мушкарци су постали опрезнији. Прекинули су кретања ван села, једина веза и контакти били су нам са Србима из Загаја који су се понашали као и ми.

Редовно су одлазили на страже и чували село заједно са комшијама муслиманима. Интересантно је да су те страже увијек постављане између нашег засеока и муслиманског дијела села и усмјераване сјеверно према Усорцима и Томашици одакле би, како су говорили и претпостављали, могли напасти четници. Тако је и наш заселак био ван заштите села. Дању је стално долазио код нас човјек задужен од стране мухтара и провјеравао да ли смо сви код кућа, да се није неко удаљио. У град нису одлазили мушкарци већ жене, а често и ја, и то само кад је требало нешто набавити - купити за кућне потребе. Кад се ишло у град обавезно се свраћало до хрватских породица и то породице Мирка Вранића и Јерке Филиповића. У град је ради набавке намирница ишао са нама неко из тих породица, или смо им давали новац па је неко од њихових одлазио у град, куповао што је требало, а ми смо чекали код њихових кућа. Тако смо набављали намирнице и друге потрештине.

Крајем маја, не сјећам се датума, од мухтара је стигло обавјештење да у Сански Мост долази велики жупан из Бање Луке, Виктор Гутић. Он ће, поред осталог, држати говор грађанима, па би требало отићи на дочек. Наши су се договарали да ли да иду и какве ће посљедице наступити ако не оду. Жене су се бојале и наговарале их да не иду, плашећи се да би их усташе могле преварити, похватати и побити. На крају су се договорили да не иду, него да пошаљу мене. Ја сам дијете, мене усташе неће дирати а ако би и дошло до нечега нежељеног, знаћу се снаћи и побјећи. Тако сам ја отишао на дочек Виктора Гутића. Био му је приређен велики дочек, била је велика маса свијета, међу њима сам препознао и неке Србе. Извели су сву школску дјецу, међу коју сам се и ја умијешао. Гутића је поздравио градоначелник Химзо Решић и пожелио му добродошлицу. На трибини је било доста усташких функционера и представника власти на челу са котарским предстојником Ивицом Симеоном.

Гутић је одржао поприлично дуг говор, али оно што је било најгоре и што ми се урезало у сјећање, биле су ријечи: “Србима, Жидовима и псима нема мјеста међу нама, они су наши гробари и коначно их морамо почистити. Нека се Срби ничему не надају и најбоље би им било нека се иселе у Србију и нека нестану из наших крајева.”

Тужно је било слушати овај говор. Из публике није било никаквих позитивних реакција, само су дјеца аплаудирала и групе представника власти и усташа окупљених на трибини. Народ се мирно разишао, тужно и без икаквог позитивног расположења.

Кад сам се вратио кући одмах су се сви окупили око мене да им причам како је било на дочеку. Кад сам испричао све што сам чуо и шта се дешавало, завладало је код свих неко чудно расположење, видно се повећао страх од најгорег што би се могло десити.

Након овог разговора, мој стриц Миле, он је био најстарији, рекао је отприлике ово: “Ми немамо куд, морамо остати овдје, нисмо ништа криви, па шта нам Бог да. Власт никад није уништавала свој невини народ, па неће ни ова.” С њим су се и остали сложили и тако смо наставили живјети и радити. Повремено су у наш заселак долазиле усташке патроле, и то увијек исти људи. Били су то : Маричићи - Никола и Јосо. Они су се добро познавали са мојим оцем Пером. Очева сестра била је удата у Врањеше на Ђедовачу, а они су били комшије са Маричићима. Често су се сусретали кад би мој отац одлазио код сестре, а управо би тад пролазио поред њихове куће.

У недељу, пред Илиндан, око десет сати навече, нас су посјетили усташе Маричићи и кад смо се скупили пред нашом кућом они су питали мога оца, а затим и остале, да ли нам је неко тог дана долазио у посјету. Отац је рекао да је долазио његов сестрић Бранко Врањеш да их зове да иду код њега жети пшеницу. Он им је рекао да не могу ићи јер морају и себи жети. У том тренутку из мрака је пришао један муслиман и рекао да је он ишао у поље по жито и срео неког човјека са торбом жита на леђима, који га је замолио да га повезе и рекао му да иде у млин да самеле жито. Он га је примио на кола и питао одакле иде, на што му је непознати одговорио да иде из Радића. Мој отац је објаснио да у Крухарима живе Мајкићи које зову и Радићи, па је можда тај човјек из Крухара. Усташе су се задовољиле тим објашњењем уз напомену : “Ми вас чувамо, али и ви сте дужни да се чувате и да јавите нама или мухтару сваки сумњив случај.”

Два дана прије Илиндана почела је пуцњава из правца Шушњара, која се повремено оглашавала. По цијели дан су се чули и фијуци пушчаних зрна која су прелијетала изнад наших кућа. Ти меци су долазили из правца Шушњара, који је удаљен шестсто до седамсто метара од нас. Та пуцњава се наставила и сутрадан. Све то је код нас изазивало повећан страх, посебно код жена. Оне су се бојале да можда не убијају људе, па су молиле мушкарце да се сакрију у оближњу шуму

док ово не престане. Они их нису послушали, стално тврдећи да нису ништа криви и да нико неће убијати невин народ.

На Илиндан, 2. августа, око 12 сати, пред нашу кућу изненада је дошло шест усташа. Сви смо били окупљени и сједили, јер је био светац, па се није радило. Од усташа препознали смо једнога, Асима Чекића, који је усташе и довео код нас. Један усташа нам је саопштио да су они дошли да поведу пунољетне мушкарце у Сански Мост да потпишу лојалност Независној Држави Хрватској, па ће се вратити кућама. Док је он то нама говорио остале усташе су се распоредиле по кућама и без присуства неког из породица претресали куће. Касније је установљено да су из кућа покупили новац и неке друге вриједне ствари које су им могле стати у џепове. За то смо вријеме ми сви сједили на окупу и разговарали са тим усташом, није било покушаја насиља, све је мање-више изгледало нормално. Мој брат стричевић Вељко чак је питао усташу да ли би могао ићи извршити нужду, што му је овај и одобрио. Вељко је отишао мирно, без икакве пратње и надзора, око педесет метара иза куће, обавио нужду и вратио се. Могао је да је хтио побјећи без икакве потешкоће. Тада су нам пришле и остале усташе и затражили да пунољетни мушкарци крену са њима. Моја стрина је замолила да им спреми одјећу, да нешто понесу са собом, на што јој је одговорено : “Не треба ништа, брзо ће се они вратити.” Тако се кренуло низ цесту, па кад су се мушкарци одвојили, један усташа је показао прстом на мог брата стричевића Петра, а затим и на мене, да и ми кренемо. Пошли смо и ми. Било нас је укупно осам, и то : Радић Перо - мој отац, Радић Милан - мој старији брат, ја - Радић Душко, Радић Миле - мој стриц, Радић Вељко - син Милин, Радић Петар - унук Милин, Радић Лазар - мој стриц и Радић Илија - син Лазарев.

Ишли смо мирно до пута, а кад смо изашли на пут и кренули према граду, усташе су нас пресреле и почеле окретати на другу страну, према селу Трнови. Ту је настала пометња, почели смо викати да су нам рекли да идемо у Сански Мост. У том моменту усташе су, као по команди, крвнички навалили на нас, почели нас ударати пушкама, а Асим Чекић, како није имао пушку него пиштољ, на брзину је дохватио колац из ограде и почео нас тући. За тили час они су нас тако испребијали да неки нису могли сами да се крећу. Више су ударали снажније и јаче и тако их онеспособљавали да се не могу бранити или бјежати. Тако је мом стрицу Мили избијена нога у куку, Вељку сломљена рука, Лазару такође сломљена рука, Перу су ударили у лице, поломили му зубе и сасули му их у уста, тако да није могао говорити, само је стењао

од болова. Мене и Петра су тукли мање, ваљда зато што смо били најмлађи, па тако и мање опасни по њих. Тако измрцварене потјерали су нас према Трнови. Наредили су нам да они који могу некако да се крећу, воде или вуку оне који се нису могли сами кретати. Ја и брат смо се залијепили за оца, Вељко је вукао свог оца Милу, а Илија и Петар Лазара. Били смо толико претучени и испрепадани да смо се једноставно погубили. Ја сам се био просто парализовао. Чуо сам стрица Милу како виче : “Побиште нас.” И даље су нас тукли и гурали путем, а како нисмо могли више да се крећемо, усташе су нас скренуле с пута поред једног поточића који се зове Трњак и вукли нас још око тридесет метара. Ту су нас зауставили и почели редати за стријељање. Нико од нас више није могао да говори или јауче. Ја сам био стално уз оца, и кад су се усташе окренуле од нас да узму одстојање за стријељање, мене је отац јако одгурнуо од себе тако да сам пао у врбе, то ми је ваљда био сигнал да бјежим и ја сам потрчао низ поток према ријечи Сани. Иза себе сам чуо повике “Побјегоше!”, у исти мах настала је пуцњава, а затим тишина. Ја сам убрзо стигао до Сане и скочио у воду. Тад сам се растријезнио и мало дошао себи. Био сам добар пливач, па сам запливао узводно до једне криве врбе и ту се завукао испод дрвета, тако да су ми само уста и дио главе били изнад воде како бих могао дисати. Кад сам се примирио вода се брзо избистрила око мене. Зачуо сам на обали гласове, неки су трчали узводно вичући:

“Нема овдје ништа!”

У води сам остао до пред ноћ, кад сам изашао на обалу и кроз кукуруз, а затим кроз шуму отишао у Горњу Трнову, до куће Стеве Зорића. У близини куће затекао сам Ђуку - кћерку Стевину, и јавио сам јој се. Она је дотрчала до мене на ивицу шуме и онако запрепаштена викала : “Зар ти ниси погинуо, па ми смо чули да су сви Радићи побијени?!” Замолио сам је да јави мојој мами да сам жив и да се налазим код њихове куће. Она је одмах отишла, а к мени је дошла њена сестра Мара која ми је донијела нешто хране и неки џемпер јер сам на себи имао само хлаче и мајицу. Након сат времена до мене је опет дошла Ђука и рекла ми да је ишла до куће Ђорђе Љепојевића и они су послали дијете да каже мојој мајци да сам ја жив и да се налазим код њихове куће. Рекла је да је тамо нашла Петра Радића, и он је побјегао и крије се у близини Ђорђине куће.

Послије Петровог и мог бијега на стратишту су тог дана убијени :

Радић (Петра) Миле - стар 54 године

Радић (Миле) Вељко - стар 22 године

Радић (Јове) Перо - стар 47 година
Радић (Пере) Милан - стар 18 година
Радић (Марка) Лазар - стар 52 године
Радић (Лазара) Илија - стар 17 година

Изгинула су три оца и три сина. Избјегли су стријељање Радић (Васе) Петар, унук Миле Радића и Радић Душко, син Пере.

Наш трећи стриц, а брат Лазарев, Тодор Радић, који је живио у Подлугу, погинуо је са сином Остојом, кад су побијени Подлужани.

Кад су усташе завршиле стријељање Радића, одмах су отишли у заселак Загај, похватили девет Срба и одвели их у Сански Мост и затворили у жандармеријску касарну. Затворени су: Радујко (Пере) Гојко, Бранковић (Миле) Стојан, Љепојевић (Васе) Ђорђе, Љепојевић (Ђорђе) Миле, Љепојевић (Васе) Милош, Љепојевић (Милоша) Јово, Љепојевић (Милоша) Перо, Каурин (Петра) Ђурађ, Каурин (Петра) Љубо и Вајкановић (Николе) Миле.

Ови људи су задржани у затвору док није прекинуто масовно стријељање Срба. Њих су сваки дан посјећивале породице и носиле им храну и преоблаку. Послије прекида стријељања ови људи су, по наређењу логорника Анте Бановића, уз пратњу усташа враћени својим кућама.

Касније сам сазнао да се логорник Бановић договорио са шеховачким мухтаром Османом Талићем да усташе похватају Радиће и побију их, а затим похапсе Србе из Загаја и доведу њему. И сам Анте причао је преживјелим Србима да је тако урађено и да их је он лично спасио.

Кнез из Трнове - католичке, Јосо Млинар, међу првима је узео оружје и радио на организацији власти, полиције и оружних снага, те чувању територије и успостављању мира. Међутим, кад су усташе почеле прогонити Србе и Жидове, затварати, пљачкати и убијати, он је усташком стожеру изјавио да је као Хрват спреман и даље борити се за усташку ствар, али да не може прогањати и убијати невин народ. Предао им је пушку рекавши: “Убијте ме, али ја од ове моје одлучности не одустајем, и повлачим се на дужност кнеза у моје село.”

Чим је дошао кући отишао је код Србина Стеве Зорића, а били су и кумови, и рекао да ће усташе прогањати Србе и убијати их, те да се он и његов син Перо морају одмах сакрити, и то тако да ни њихове породице не знају за њих, већ само он као кнез и кум. Зорићи су се одмах сакрили. Усташе из муслиманске Трнове долазили су неколико

пута, тражили их, малтретирали породицу, али њих нису нашли, јер ни породица стварно није знала гдје се налазе. Тако је кнез Јосо Млинар спасио своје кумове, Србе Стеву и сина му Перу Зорића.

Након два дана дошао сам кући скупа са Пером. Морали смо због сигурности доћи ноћу. Мајка ми се обрадовала, говорише: “Нек си ми, сине, бар ти остао.”

Наставили смо живјети у сталном страху, упућиване су нам пријетње, да ћемо бити побијени, да идемо у Грмеч јер нам је тамо мјесто. Нас двојица дјечака смо се скривали дању и само смо ноћу прилазили кући.

Једног дана посјетио нас је Давид Маријан, кнез из Пољака,. Донио је нешто новчане помоћи, и рекао нам да му је жао наших убијених очева, те да је за њихову погибију крив мухтар шеховачки скупа са Асимом Чекићем. “Ми смо наше Србе из Загаја заштитили и спасили. Ви Радићи нећете више припадати Шеховцима, ја ћу вас преписати у Пољак. Убудуће за све што будете требали обраћаћете се мени, ја ћу вам пружити помоћ и заштиту.” Послије ове посјете мало нам је лакнуло, осјећали смо се нешто сигурнијима. Међутим, пријетње и малтретирања и даље су долазиле од неких комшија из Шеховаца, па смо се због тога морали иселити у Загај код Срба, наших пријатеља и рођака.

Одатле смо ишли радити на наше имање, али увијек у друштву и пратњи неког од католика. Они су нам били нека врста заштите.

У Загају смо остали до половине 1942. године, до првог неуспјелог напада партизана на Сански Мост. Тада су нам усташе спалиле куће, а моја породица је отишла у Крухаре код мамине родбине, ја и Петар отишли смо у партизане.

Послије ослобођења Санског Моста, оно становника Радића што је преживјело, вратило се на своја згаришта и обновили су имања, те наставили да живе у слободи.

Године 1995. становници Радића, скупа са Србима из Загаја, још једном су били принуђени да напусте своје домове и крену у нови егзодус. Иза њих је порушена и уништена сва имовина, гробље је оскрнављено и уништено, тако да нити су могли нити имали гдје да се врате.

На том подручју више нема Срба.

*Зорка Делић-Скиба**

ДЕВЕТОРО РАТНЕ СИРОЧАДИ ДУШАНА И ДРАГЕ ДЕЛИЋА ИЗ КРУХАРА

Моја мајка

Моја мајка је била кћерка Теофила Праће, солунског борца из Првог свјетског рата, и Анђе Арсенић. Кад је напунила шеснаест година, на вашару у Санском Мосту 1927. године, младић двије године старији од ње, Драго Делић, син Пере, родом из Крухара поклонио јој је црвену јабуку. Кад младић у нашем крају поклони дјевојци црвену јабуку, то је знак да му се свиђа и да ће се њом оженити. Будући да је Драго живио на селу и бавио се земљорадњом, а његова изабраница је рођена у Санском Мосту, и била је грађанка, њен отац Теофил, кад је чуо од кћерке да се заљубила у сељака и да ће се удати за њега, савјетовао ју је да би било боље да се уда за лугара из Санског Моста, који се интересује за њу и који има државну плату, јер је живот на селу тежак. Једне ноћи Драгица је одлучила да побјегне из куће, а у дворишту ју је на бијелом коњу чекао њен Драго, који је одлучио да је украде. Попео ју је испред себе на коња и кренули су пут Крухара. У кући, гдје ју је довео, дочекао их је Драгин брат Душан, његова жена Вукосава и једногодишњи син Драшко. У заједничком домаћинству до 1941. године изродили су деветеро дјеце. Душанових четворо: Драшко, Петар, Славка и Рада и Драгиних петеро: Невенка, Дара, Милан, Зорка и Јовица.

Најранијег дјетињства слабо се сјећам, али сигурно је да сам имала срећно дјетињство све до пете године живота. Окружена пажњом и љубављу моје мајке, бригом мог оца, многобројном браћом и сестрама, живећи у топлом дому, хране сам имала у изобиљу. Цијело љето са

* Зорка Делић- Скиба, професор, Оштра Лука

својим сестрама ишла сам на ријеку Сану на купање. Играла сам се са псом Жућком, ваљала сам се по трави гањајући пилиће и паткице. Од воћа, највише сам вољела јабуке. Моје срећно и безбрижно дјетињство прекинуто је негдје у другој половини јула 1941. године. Тада сам и задњи пут видјела своју мајку. Задње што памтим јесу њене прелијепе топле и умиљате очи пуне суза кад је нас деветеро дјеце редом помиловала и изљубила, а затим нам рекла да идемо у кукурузе, како би се сакрили од злих људи. Кукурузи су се налазили одмах иза куће и били су високи готово два метра. Ми, дјеца, тада нисмо знали због кога треба да се сакривамо, али мајчино узнемирено понашање и сузе у очима били су знак да смо у великој опасности.

Пожуривала нас је, да што прије уђемо у кукурузе.

Савјетовала је Невенку да води бригу о мени, Дари је рекла да чува Јовицу, након што га је подојила, и да га љуља на рукама како би што прије заспао. Славку је упозорила да води бригу о својој сестри Ради.

Најстаријег Драшка замолила је да се брине о осморо дјеце и, ако се њој шта деси, да нас одведе у Трамошњу гдје имамо пуно родбине с очеве стране.

Само што смо ушли у кукурузе, већ је неко запалио нашу кућу и шталу у којој се налазило неколико крава и два коња, те црни бик с којим је отац учествовао на грмечким коридама. Страшна рика крава, коња, а највише црног бика, који су се гушили у диму затворене штале која је горјела, парала ми је уши и одзвањала у глави. Видјела сам мајку како отвара врата штале из које је излазило несрећно благо. Препала сам се да ми ватра не ухвати мајку. Кад је пошла према кукурузима, видјела сам неког човјека у црној униформи са пушком у руци, који је стао испред ње. Чула сам мајку и запамтила сваку њену ријеч:

„Омере, злотвору један, зашто си ми запалио кућу и шталу? Врати ми мужа или дјевера, како ћу сама отхраним деветеро дјеце?“

(Мамина јетрва Вукосава, умрла је прије рата 1939. године, након што је родила Раду, па се моја мајка од тада бринула и о дјечи свог дјевера).

Омер, како га је мајка звала, узео је пушку нанишанио према мајци и пуцао у њу. Гледала сам како је гађа у чело између очију. Пала је, а на њу је са штале пала ужарена греда и убрзо се моја мајка претворила у ватрену буктињу.

У страху да и нас деветеро не завршимо као мајка, брзо смо се почели кретати, како би за кратко вријеме ушли што дубље у кукурузе. Одједном смо чули неке мушке гласове:

„Омере, кренимо у кукурузе, ту мора да се крију дјеца. Ти иди први, а ми ћемо за тобом!”

У исто вријеме Јовица, којег је у наручју носила моја сестра Дара, стара девет година, почео је да плаче. Драшко, којег је мајка задужила да се брине о свима нама, рекао је Дари:

„Умири Јовицу, како год знаш! Ако настави плакати, усташе ће нас пронаћи и све нас поклати.”

Јовица се ускоро умирио. Неко вријеме слушали смо мушке гласове, ружне ријечи намијењене нама. Трагаоци су вјероватно били љути што нас не могу наћи па су псовали:

„Мајку им бандитску! Јебем им четничку мајку!”

И на крају смо чули:

„Скоро ће мрак, узалуд их тражимо, хајдемо изаћи из кукуруза!”

Кад се све смирило и већ скоро пао мрак, изашли смо и ми из кукуруза. Пред изгорјелом шталом, од мајке смо нашли само стопала која нису изгорјела. Изненада, пред нама се појавила наша крава Шаруља – и она је изашла из кукуруза. Имала је по стомаку опекотине од ватре, али виме јој је било читаво и пуно млијека. Цијели дан нисмо ништа јели и Шаруљино млијеко нам је добро дошло. Будући да нисмо имали посуду у коју би Невенка помузла краву, позвала је прво мене:

„Зорка, сагни се, отвори уста, приближи се Шаруљи да ти у уста умузем млијеко!”

Након што сам се напила млијека, Невенка је позвала сестру Дару, да дође са Јовицом како би и њега напојила млијеком. Јовици је било годину дана и Невенка је мислила да ће и он као ја отворити уста, како би му убризгала млијеко из Шаруљиног вимена. Како није отворио уста, Невенка је рекла Дари:

„Сестро, пробуди Јовицу! Чудо да толико спава, а мора да је гладан, цијели дан није ништа јео.”

Дара је покушала да пробуди Јовицу, али није успјела. Невенки је то било чудно и узела је Јовицу од Даре да га она пробуди. Убрзо је болно јаукнула и рекла:

„Сестро, Јовица није жив! Што си му урадила да је умро?”

И Дара је почела да плаче, рекла је да је Јовици у уста угурала неку крпу да не плаче, како нас не би усташе нашле и све поклале, али да није мислила да ће од тога умријети. Драшко, Петар и Миле ископали су раку близу штале у коју смо сахранили мајчина стопала и мртвог Јовицу. Драшко је од двије даске направио крст, сви смо се прекстили са три прста, а Драшко је, умјесто православног свештеника, измолио неке молитве за покој њихових душа. У нашем дворишту испод крошње велике јабуке, која је била пуна црвених плодова, легли смо на траву и заспали. Кад смо се ујутро пробудили, најели смо се јабука и одвели краву Шаруљу да пасе, како бисмо имали довољно млијека. Шаруља, као ни ми дјеца није знала гдје смије, а гдје не смије да пасе траву. Кад је почела да пасе на ливади која је припадала наешем комшији Дини Вранићу, одједном је из куће са пушком у руци изашао комшија Вранић, уперео пушку према нама дјечи и љутито нам рекао:

„Зар је могуће да је ико од Делића још жив?”

Почео је да пуца. У страху да нас не убије, нас осморо дјеце, сакрили смо се иза краве. Сви меци завршили су у крави. Тако нам је угинула Шаруља. Нисмо је могли сахранити, јер ју је Дино Вранић заклао и појео.

Захваљујући кукурузима, мојој мајци, брату Јовици и крави Шаруљи, који су дали своје животе, како би нас осморо остали живи, сама себи рекла сам да их никад не смијем заборавити.

Највећи проблем нама дјеци, након што смо остали ратна сирочад, био је шта ћемо јести и гдје ћемо спавати. У Крухарима све српске куће биле су попаљене, а у хрватске куће нико нас неће примити на спавање. Што се тиче хране, љети је увијек било доста воћа и поврћа, али шта кад дође зима. Рјешење за нас све нашао је Драшко. По дану највише смо се крили у нашим кукурузима, а кад би пао мрак, улазили бисмо кришом, да нас не виде газде, у њихове штале и спавали на слами заједно са стоком. У коју год смо шталу ушли, прво бисмо се загледали да се између стоке не налазе и наше краве, коњи и црни бик. Помирили смо се тим да нису живи, већ да су их усташе ухватиле, заклале и појеле, као што је то урадио и Дино Вранић са нашом кравом Шаруљом. Да бисмо некако дошли до новаца, а тако и до хљеба, којег смо били жељни, Драшко је рекао својој сестри Славки:

„Од данас, сваки дан ћеш ићи у Сански Мост са Зорком и Радом у просјачење. Рада је лијепа к’о лутка, а Зорка има умиљате очи, које је насљедила од своје покојне мајке.”

Шушњар

Сваки дан, кад би Славка водила Раду и мене у Сански Мост да просимо, пролазили бисмо крај нашег имања које смо звали Шушњар. Тамо су биле ископане двије велике и дубоке јаме. Драшко нам је рекао да наши очеви, да су живи, никад не би дозволили да на њиховој земљи муслимани копају јаме. Славка би га питала откуд зна да нису живи, на што би он одговорио:

„Чуо сам од Стојанке, која је била затворена у житни магацин, да је гледала својим очима како су оба брата, Драгу и Душана, изболи бајонетама, само зато што нису хтјели да један другоме ломе кости руку и ногу, како су им усташе наредиле.”

Невенка, која је све то слушала, рекла је Драшку:

„питај Стојанку, кад је већ све то гледала, да ли зна ко је избо наше очеве бајонетом.”

Драшко је одговорио:

„Ко ће други него Дино Вранић, наш комшија, који нам је убио Шаруљу.”

Он је на бајонет набио тек рођено мушко дијете наше стрине Цвијете Делић, која ми је то сама прчала. Толико се последице тога промјенила да се бојим да не изгуби памет. Стално ми је понављала да се боји да јој Дино Вранић не дође поново у кућу, јер је рекао да се неће смирити док јој не одсијече обје дојке.

Драшко и Невенка, као најстарији, договорили су се да ће се кад-тад осветити Омеру Алагићу и Дини Вранићу, ако остану живи.

Ја нисам вољела да идем са Славком и Радом у Сански Мост да просим. Мало бих испросила куна и старог хљеба, а највише бих доживљавала разна понижења. Кад би нас домаћини видјели онако прљаве у поцијепаним хаљинама и босих ногу, одмах би нам с врата говорили:

„Марш одавде! Срам вас било што просите, губите се одавде док на вас не пустимо псе!”

Мало је било добрих људи, који би нас пустили у куће, нахранили и дали нам који новчић.

Сјећам се добро, био је 31. јули 1941. године. Тада нисам знала датум. Закаснили смо Славка, Рада и ја, враћајући се из Санског Моста за Крухаре, након просјачења. Мрак нас је задесио пред зградом жељезничке станице и нисмо смјеле даље да се крећемо по мраку,

а нисмо знале ни гдје ћемо преноћити. Свртали смо у чекаоницу жељезничке станице у Санском Мосту, како би ноћ преспавали сједећи на клупи једне од чекаоница, којих је било неколико. Међутим све клупе биле су заузете бескућницима, као што смо биле и нас три. Сједили су и спавали уз гласно хркање. Заударали су на ракију. Кришом, да нас нико не види, попеле смо се на таван зграде. Тамо је на даскама спавала нека млађа жена. Било је мјеста и за нас. Прије смо погледале кроз мали прозор и видјеле пун мјесец, који је освјетљавао све око себе. Никога није било од пролазника. Легле смо на даске и заспале. Одједном нас је пробудила нека бука и галама. Прво је устала жена коју нисмо познавали. Погледала је кроз прозорчић и рекла:

„Дабогда, да вам се сјеме затре, што су вам криви ови несретни и јадни сељаци.”

Славка и ја погледале смо, затим, кроз прозор и видјеле дугу колону мушкараца који се крећу врло споро један иза другог. Били су везани жицом и конопцима. Усташе су их тукле кундацима како би се брже кретали. Славка је питала непознату жену одакле иду ти мушкарци и куд их воде. Одговорила је:

„Били су у житном магацину, а сад их воде на Шушњар, како би их бацили у јаме, по ноћи кад их нико не види.”

Цијелу ноћ слушали смо тупе ударце и јауке несрећних људи.

Кад смо ујутро кренули за Крухаре, пролазили смо крај Шушњара. Јаме су биле затрпане кречом и земљом. Близу Шушњара из неког грма искочио је пред нас Драшко. Каже да нас је сву ноћ чекао и био је забринут и преплашен да нас усташе нису ухватиле и бациле у јаму Шушњар.

Кад му је Славка испирчала да смо цијелу ноћ гледали како усташе одводе народ, којег су највјероватније довели на Шушњар и тамо бацили у јаме, и како је она гледала хоће ли међу тим паћеницима препознати свог оца или стрица, Драшко јој је одговорио:

„Рекао сам ти да они нису живи. Чекајући вас, сакривен у овом грму, видио сам и ја ту колону људи и једва сам међу њима препознао нашег стрица Нилолу Делића. Гледао сам и препознао Виктора Туњића, како дрвеним маљем, изнад јаме, удара нашег стрица у главу, а Дино Вранић, прије него што је пао у јаму, зарео му је бајонету у стомак. Толико сам се од тога препао да нисам даље могао да гледам што раде; цијелу ноћ нисам могао заспати. Вјероватно су то радили и са осталима. Чини ми се да су нашег стрица Николу, бацили полуживог у јаму. Пролазећи

крај Шушњара из јаме су се чули јауци и запомагања људи, који су, још живи, завршили у гробу као да су мртви.”

Ускоро из јаме на Шушњару, крв је пробила земљу и текла је поточима. Сви бунари у селу били су пуни људске крви. Морали смо ићи на ријеку Сану да се напијемо воде. Драшко је забранио да Славка, Рада и ја идемо у Сански Мост, како не бисмо пролазиле крај Шушњара и гледале ту крв, која је заударала на врућем љетном сунцу и по којој су се ројиле неке велике зелене мухе. Из јаме, рекао нам је Драшко, успио је изаћи само наш стриц Никола Делић. Драшко нам је рекао да га је видио да излази из јаме и да га није препознао. Дјеловао је 30 година старији, сав наборан и сјед, а било му је свега 25 година кад су га усташе на Илиндан бациле у јаму Шушњар. Кад смо рекли Драшку да би вољели видјети стрица Николу, одговорио нам је да је одмах побјегао у шуму, како га не би усташе видјеле и убиле, а тамо ће га прихватити четници. Ради се о Србима који су успјели побјећи од усташког ножа. Драшко каже да их народ помаже у храни и оружју, како би се једног дана осветили усташама за злочине на Шушњару.

Једном је Драшко дошао сав узнемирен. Кад је у шуми брао печурке, видио је како шумским путем са запрежним колима вози мој дјед Теофил Праћа. Одједном из засједе испред кола, стала су двојица усташа и уперила цијеви својих пушака у дједа. Он је зауставио кола. Усташе су тражиле да подигне коњско ћебе да виде шта вози. Кад су угледали оружје и храну у колима, убили су дједа, не питајући га куд то вози. Били су сигурни да је дјед помагао четнике, доносио им храну и оружје и само су чекали у засједи да га ухвате на дјелу и убију. Драшко је препознао једног од усташа. Звао се Виктор Туњић. Ја сам плакала што нећу никад више видјети свог дједа. Памтим га по дугим брковима и густој црној коси. На православном гробљу на Шушњару, Софија Праћа, дједова кћерка из другог брака, сахранила га је након што јој је Драшко јавио гдје се налази мртво тијело њеног оца.

Мој стриц Никола Делић, као и многи други четници, прикључио се партизанима, али је убрзо погинуо на грмечком ратишту.

Прелазак Срба на римокатоличку вјеру 1941. године у Санском Мосту

Како је покрштавање Срба вршено у Санском Мосту 1941. године описује Бранко Бокан у другом дијелу своје књиге „Сански Мост у НОБ-у” стр. 105.

У току масовног хапшења Срба између 27. јула и 2. августа, на позив римокатоличких свештеника фра-Анте Шеремета и жупника Николе Тојчића, Срби су прелазили на римокатоличку вјеру, јер би у противном сви били побијени. Готово све српске породице из Санског Моста, као и околних села, поднијеле су молбе за прелазак са православне на римокатоличку вјеру. Сви који су подносили молбе, добивали су неке молитвенике како би из њих научили молитве и како се крсте католици.

Пред римокатоличким жупним уредом у Санском Мосту, послје 4. августа 1941. године, била је тих дана велика колона Срба који су чекали у реду да добију потврде за „добровољни” прелазак на римокатоличку вјеру.

Код Славка Одића постоји њемачка фотокопија писма у којем нека жена из Кљеваца, срез Сански Мост, писмом обавјештава, 6. септембра 1941. године, вјероватно свог мужа који је радио у Њемачкој, да су се сви Дабрани пријавили за прелазак на католичку вјеру и да су преко фратра послали молбе бискупу у Бањалуку.

За таксене марке на молбама требало је дати нешто хрватских куна.

У меморандуму од 18. априла 1943. године Алојзије Степинац износи чињеницу да посједује 240.000 молби Срба, које је добио за двије године, а који су тражили да добровољно пређу са православне на римокатоличку вјеру. Толико молби нису Срби написали Турцима за 500 година њихове владавине, како би добили потврде да су постали Срби мухамеданске вјероисповијести.

Моје прво прекрштавање

Невенка је направила осам молби у којима пише да добровољно желимо прећи на католичку вјеру и предала их у католичку цркву.

Одмах послје масовног убијања Срба на Шушњару, у страху да и нас осморо усташе не убију, након 15 дана пошли смо у римокатоличку цркву у Санском Мосту заједно са бабом Миљом, рођеном сестром мог дједа Теофила Праће, која је била удата у Мајкиће. Преко 80 Мајкића бачено је у јаму Шушњар. На врелом августовском сунцу, у дугој колони жена дјецe и старца пред католичком црквом, чекали смо да дођемо на ред.

Прво је на ред за добивање потврде дошла баба Миља. Кад ју је фра Шеремет питао да ли добровољно прелази на римокатоличку вјеру,

она је шутјела. Кад је фратар поново поновио питање баба Миља је одговорила:

„Како добровољно кад сте ми побили толико мојих Мајкића?”

Наоружаном усташи, који је стајао крај Шеремета, фратар је рекао да бабу Миљу испрати из цркве. Гледала сам како је усташа туче по леђима кундаком, све док није изашла из цркве. А онда је дошла на ред моја сестра Невенка, иако је Невенка раније предала осам молби. Будући да је имала куна само за двије потврде, а нас је било осморо, добили смо само двије потврде. На једној је писало:

Римокатолички жупни уред у Санском Мосту, а испод тога:

„Невенка, Дара, Милан и Зорка, дјеца Драге Делића из Крухара, рјешењем Бискупског ординацијата у Бањалуци, примљени су у римокатоличку вјеру. Ова им се потврда издаје с тим, да се горе именовани имају сматрати грађанима као и остали католици.”

У потпису стоји жупник Никола Тојчић уз црквени штамбиљ из Бањалуке и датум 20. коловоз 1941. године.

На другој потврди је писало:

„Драшко, Петар, Славка и Рада, дјеца Делић Душана из Крухара” ... све остало исти текст.

Од 20. августа 1941. године, захваљујући двјема потврдама, нас осморо српске ратне сирочади православне вјере, постали смо римокатолици Хрвати.

Иако смо имали молитвеник, ја нисам знала читати па нисам научила ни једну католичку молитву, нити сам се знала крстити по католички. Срећа, па нас фратар није ништа питао; био је срећан да нас се што прије ријеша. И ми смо били срећни што смо добили потврде без велике муке.

Фра Шеремет је рекао мојој сестри да се са тим потврдама јавимо Дину Вранићу, који ће нас примити у најам, како преко зиме не бисмо умрли од глади и хладноће, а ружно је да се сада, као католици и Хрвати, бавимо просјачењем у Санском Мосту и да то више не радимо, јер тиме само срамотимо Хрватску државу.

Најамни радници код Дине Вранића

Кад смо излазили из католичке цркве у Санском Мосту, пошли смо у Крухаре код нашег пријератног комшије Хрвата, а сада усташе Дине Вранића, да га замолимо да нас осморо дјеце, ратне сирочади, прими у најам.

Драшко нам је рекао да ће му потровати сву стоку, а онда ће и њега убити и отиснути се у шуму четницима, али да о томе не смијемо никоме говорити.

У дворишту Вранићеве куће већ нас је чекала његова жена и хладно нам рекла:

„У кућу не смијете улазити, ваше је мјесто у штали са стоком!”

А онда нам је рекла шта ће ко радити:

„Ти, Невенка, и ти, Даро, два пута на дан треба да помузете четири краве и двије козе и да од тог млијека правите сир и кајмак. Ти, Драшко и ти, Петре, треба да краве, коње и бика водите на пашу и да ујутро и навече очистите испод њих. Ти, Славка, долазићеш ми у кућу само кад ти кажем како би ми опрала суђе, веш и обрисала подове. Ти, Миле, водићеш бригу о свињама и гускама, водићеш их на пашу, скупљати јаја и чупати перје за јастуке.”

Затим се обратила мени и рекла да су моја брига патке, да их водим сваки дан на ријеку да се купају, након што снесу јаја. Ради је остало да се брине о кокошкама и пилићима. Ја сам вољела патке и сјећам се како сам се с њима играла и опонашала их гегајући се у ходу. Моје патке су ме слушале, али не знам какве ће бити патке Дине Вранчића и колико ће ме слушати. Прије него што сам нашла гдје се налазе патке, из штале су Драшко и Петар изводили краве, два коња и црног бика, како би их водили на пашу. Нису им се опирали, већ машући својим реповима давали су до знања да се они већ од раније познају. Кад сам видјела црног бика, била сам сигурна да је то некад био наш бик, коњи такођер. Ми смо имали пет крава, Шаруља нам је угинула, остале су још четири. Док је мајка била жива, пустила их је све из штале коју су запалиле усташе, како се не би угушиле у диму. Сасвим је могуће да је преживјело благо наш први комшија узео себи. Кад сам пронашла патке пошла сам с њима на ријеку. Како сам била срећна кад сам установила да су и патке, као и све остало, благо мојих родитеља. Боље да су живи, па макар били код усташе, него да су их заклали и појели. Кад је пао мрак, намјестили смо сламу за спавање и у штали, заједно са нашим благом, заспали. Важно је да нисмо били гладни и да смо нашли кров над главом. Дину Вранића смо слабо виђали. Рано би одлазио, обучен у црну униформу, а преко рамена увијек му је била објешена пушка на којој је била натакнута бајонета. Долазио би навече, кад смо се ми спремали за спавање.

Драшко је одустао од тога да потрује сву стоку Дине Вранића, зато што је све благо било наше, и ми смо га вољели. Драшко је

одустао и од тога да убије Дину Вранића, јер би онда морао побјећи у шуму четницима и тако нас остале оставити на милост и немилост усташама.

Радећи код Вранића као најамни радници, није нам било лако. Најтеже је било мојој браћи. Не само што су бринули о благу, већ су морали радити и све остале пољопривредне послове. Косили су траву, разгртали и купили сјено и слагали га у стогове. У октобру покупили су са њива сав кукуруз, и Вранићев и наш, који се налазио иза наше спаљене куће, а који је родио као никад до тада. Да бисмо што прије обрали наш кукуруз, сви смо радили. Како сам била захвална тим кукурузима што смо остали живи. Сваки кукуруз којег сам откинула, помиловала сам и пољубила. Из кукуруза сам гледала спаљену шталу, плакала сам и дозивала мајку. У једном моменту учини ми се да ме гледају умиљате очи моје мајке, а затим нестају, претворивши се у ватрену буктињу. Жељела сам да јој одем на гроб, да се прекрстим са три прста, да се помолим за покој њене душе, али нисам нигдје нашла њен и Јовичин гроб. Неко је уклонио дрвени крст и од велике траве и корова око штале нисам успјела ништа да пронађем.

Код Дине Вранића били смо у најму до половине априла 1942. године. Упознао нас је са наредбом, којом НДХ преузима бригу око ратне сирочади и да ће ускоро по нас доћи усташа да нас одведе на жељзничку станицу у Сански Мост. Отуд ћемо ускотрачном жељзницом бити отпремљени у Хрватску гдје ће нас смјестити у неки дом за ратну сирочад. Прва станица биће Јасеновац. Невенка нас је напустила и одлучила да се прикључи партизанима. Ја сам плакала кад смо се растајале, а она ми је рекла да не вјерује усташама, да је то само начин како да дођу до нас и да нас, као и наше родитеље, побију. Петар и Дара, слушајући Невенку, такође су нас напустили и прикључили се неким српским избјеглицама, које су стигле са Грмеча. У страху да нас и Драшко не остави, рекла сам му:

„Остани с нама, сјећаш се да си обећао мојој мајци да ћеш се бринути о нама.”

Остали смо нас петеро, Драшко, Славка, Миле, Рада и ја, и онако у страху и неизвјесности чекали усташу да нас поведе на жељзничку станицу.

У вагонима за стоку

По нас је дошао предратни очев најамни радник, Омер Алагић, у усташкој униформи и наоружан. Како баш он да дође по нас? Одвео

нам је оца, који се више никад није вратио, и убио нам мајку. По нашим погледима, закључио је да га мрзимо. У разговору с Драшком, који је ишао испред нас четворо, у жељи да оправда све зло што нам је учинио рекао му је:

„Ваши родитељи нису заслужили то што сам им учино. Много су ми ваљали прије рата. Хранили су и мене и моју обитељ. Да није било ових усташа из Загреба, не би ни било Шушњара. Сад идете у Хрватску и добро се чувајте Хрвата. Они вас мрзе много више него што вас мрзимо ми муслимани. Међу нама има и добрих, а добри Хрвати могу се набројати на прсте једне руке. Сада их нема овдје. Како су напунили Шушњар православцима, отишли су.”

На жељезничкој станици чекали су на нас сточни вагони. Већ је у њима било доста дјеце. Драшко је питао Омера, откуд иду та дјеца, а он је одговорио.

„Има те сирочади из Бихаћа, Дрвара, Кључа, Босанског Петровца, купили смо их по селима, међу њима има и чифутске ратне сирочади.”

Кад су нас усташе утрпале у вагоне за стоку, толико нас је било у једном вагону да су једва затворили жељезна врата.

Кривци за геноцид над Србима у НДХ

Кривци за скривање истине о броју страдалих Срба

Јама Шушњар није једина у којој је извршен геноцид за вријеме НДХ над Србима православне вјероисповијести 1941. године. Зна се да има безброј јама гдје год је живио српски живаљ у Хрватској и Босни и Херцеговини. Доскора је то била табу тема. У Хрватској и Херцеговини јаме су донекле испитане и познат је број жртава, као и њихови злочинци, захваљујући покојном Перовићу, родом из Старе Херцеговине (чију је књигу о страдању Срба у Херцеговини 1941. године у тајности штампала православна црква 1959. године) и господину Дани Ластавици, Србину из Хрватске (чија је књига „328 јама, септичких јама и бунара” у Хрватској 1941. године, штампана 2007. године у Новом Саду, у Србији). О јамама у Босни готово се ништа не зна.

Инспирисана округлим столом, осјетила сам потребу да том реферату додам још неке непобитне чињенице, које знам, а које су врло значајне

за доказивање истине о томе ко је наредбодавац, а ко извршилац стравичног геноцида на Шушњару, гдје је за кратко вријеме страдало 5.500 Срба, а народ говори да је на подручју среза Сански Мост током рата страдало преко 10.000 Срба, од 38.000 колико их је било по попису становништва из 1939. године.

Имала сам тада шест година када су ме усташе вагонима за стоку из Босне одвезли у Хрватску. Од 24. априла 1942. године до љета 1944. налазила сам се у дјечјем концентрационом логору Јастребарско, 30 км удаљеном од Загреба. Из логора ме узео и одвео у Загреб Хрват Славко Дасовић, коме сам била много захвална и који је тада био домобрански часник и чувар логора. У Приједору 1982. године у аматерском позоришту, након што је приказана монодрама „Дјетињство моје украдено“, аутора Јована Кесара, позвана сам код директора Музеја револуције који ми је показао сву документацију о злочинима на Шушњару 1941. године коју посједује, а која је везана за мог посвојитеља Славка Дасовића уз коментар:

„Ваша казивања у монодрами о Славку Дасовићу, о коме говорите све најљепше, вјероватно су таква због тога што не знате праву истину, а ја сам дужан да вас о томе обавијестим, без обзира како ћете то прихватити.

Масовни злочини на Шушњару почели су доласком Славка Дасовића из Загреба, тада усташког сатника са својом сатнијом „Анте Старчевић“. С њима су у Сански Мост дошли, такође из Загреба, Конрад Хорват са полицијским водом и Фабијан Курилић са жандармеријским водом. Имали су помоћ домаћих хрватских и муслиманских усташа, полицајаца и жандара под водством злогласног Бећира Дураковића.

Сви они су директни кривци за 5.500 страдалих Срба на Шушњару, а да нико од њих није никада осуђен за та злодјела. Наредбодавац геноцида над Србима у безброј јама широм НДХ је политички врх са поглавником Антом Павелићем на челу. Захваљујући јамама у потпуности је извршен план да једну трећину Срба у НДХ треба побити. За то нико није одговарао. Од свих поражених држава у Другом свјетском рату једино НДХ није потписала капитулацију.

Средином 1986. године влада САД објавила је документе своје обавјештајне службе. Из њих се види да је Ватикан за Павелића и 200 његових усташа, одговорних за геноцид над Србима у јамама и логорима, организовао одлазак из Хрватске у Аргентину и тако спасио НДХ да се прогласи за геноцидну државу, како би била ослобођена

плаћања ратне одштете српским жртвама, којих је било преко два милиона. Многи се питају зашто се геноцидно мучење и убијање Срба, Јевреја и Рома у НДХ није више приказало домаћој и свјетској јавности. Јасно је да би се на тај начин геноцид оголио од националистичких и идеолошко-политичких мазања. Није се знала права истина све док британски историчар и филозоф Бернард Расел није дошао до закључка да је Ватикан одговоран за скривање истине о геноциду и броју убијених у НДХ.

Недавно је папа Бенедикт XVI изјавио да су концентрациони логори срамота за човјечанство. Ако је мислио на њемачке и хрватске логоре у Другом свјетском рату, онда је то срамота за Ватикан, а не за цијело човјечанство. И Ватикан би требало да преузме на себе сву одговорност како би се кривци казнили, жртве или њихови потомци обештетили и како би правда била бар дјелимично задовољена. Нека им у томе помогну нацистичка њемачка и НДХ, државе које су након свог стварања прво признате од Ватикана и уз његов благослов отварале концентрационе логоре за које Срби, Јевреји и Роми не признају да су ти логори њихова срамота, већ туга и бол цијелог човјечанства.

За истину никад није касно. Требало би радити на томе да се одржи међународна конференција на којој ће се упознати домаћа и међународна јавност о геноциду над српским народом у НДХ, о јамама, концентрационим логорима, па чак и логорима за грко-православну дјецу. Убијање дјеце заиста је срамота за човјечанство, а још већа за оне који су наредбодавци тих страшних злочина.

Ми, српска ратна сирочад и дјеца логораши, требало би да тражимо од Ватикана да отвори своје архиве и престане даље скривати истину о страдању српског народа, а посебно српске дјеце за вријеме НДХ, како би скинули срамоту са човјечанства. У противном, оправдано ћемо их оптужити да су иницијатори геноцидних радњи у Другом свјетском рату.

Кривци за масовно прекрштавање Срба

Као што свијет мало зна о јамама и логорима у НДХ, још мање зна о прекрштавању Срба, а што, такође, спада у злочине над Србима. Историчар Бранко Бокан тврди да је најмасовније прекрштавање Срба у НДХ извршено у Санском Мосту у августу 1941. године, одмах након масовног убиства Срба на Шушњару.

Ми, који смо преживјели крвави Илиндан 1941. године (а то су махом дјеца, жене и старци), живјели смо у страху да не будемо убијени као

наши најмилији, како су нам стално пријетиле хрватске усташе, ако не промијенимо вјеру и масовно смо се одазвали на позив римокатоличке цркве за прелазак са православне у католичку вјеру. Добивали смо летке у којима је писало:

„Православље је највеће проклетство човјечанства. Ту нема морала, нема начела, нема истине, нема правде, нема поштења.”

У Меморандуму од 18. маја 1943. године загребачки надбискуп Алојзије Степинац, којег је папа из Ватикана поставио за главног намјесника „викара”, упознао је хрватску јавност да је он заслужан заједно са НДХ за прекрштавање православних Срба у римокатоличку вјеру и да је до половине 1943. силом прекрштено, ништа мање него 240.000 Срба православаца. Послије рата проглашен је за ратног злочинца, али на интервенцију Ватикана, пуштен је у кућни притвор. У знак захвалности што је толико Срба прекрстио, Ватикан га унапређује у виши чин, у кардинала, а након смрти, Алојзија Степинаца проглашава за свеца. Јасно је ко је наредбодавац тог масовног покрштавања. Данас се његове мошти налазе у Загребачкој катедрали, гдје му часне сестре свако јутро стављају свјеже цвијеће. Католици из цијелог свијета долазе у Загреб да се поклоне моштима свеца-злочинца. И мртав, Алојзије Степинац пуни буџет Хрватске новцем који се ствара захваљујући вјерском туризму. На међународној конференцији, требало би упознати домаћу и свјетску јавност о том злочину над Србима, тј. о прекрштавању 240.000 Срба. НДХ је и тај план Ватикана остварила, а то је да треба једну трећину Срба прекрстити из православне у римокатоличку вјеру и од њих направити добре и послушне Хрвате.

Ми, српска ратна сирочад и логораши из Босне у НДХ, који смо три пута прекрштавани – први пут у свом родном крају, други пут у концентрационим логорима за дјецу и трећи пут прекрштени смо у римокатоличку вјеру у Хрватској, након посвајања од стране Хрвата, упознаћемо о томе Ватикан и тражити да нам одговори какав је њихов удио у прекрштавању српског народа и њихове дјеце за вријеме НДХ.

Ако нам ништа не одговоре, сматраћемо их одговорним за злочине који се односе на прекрштавања Срба.

Стојанка Мијатовић – Ерцег*

ЗЛОЧИН ЉУДСКИХ НАКАЗА

*„Свршен је јучерашњи свијет, свршен је заувјек
Објаснимо свијет свијету историјом”*

Лисијен Февр

У нашим завичајним хроникама, меомоарима, записивањима разних догађаја у нашим крајевима, и даље од њих по читавој Босни и Херцеговини као и у Хрватској, нижу се многа сјећања преживјелих људи – свједока на те догађаје једног ужасног времена 1941. године у коме се живјело и документовано се приказују још ужасније слике тих злих времена Другог свјетског рата, непојмљивих за нове пристигле генерације. Тада је створена злочиначка, фашистичка, квислиншка Независна држава Хрватска. На челу те творевине налазио се њен вођа Анте Павелић са својим усташама, много њих заклетих и прије рата, из редова хрватског и муслиманског народа, који починише невјероватна злочинства и погром над српским, јеврејским и ромским народом.

Никад као тада, ни у ближој нити даљој историји било којег народа, па и нашег, на њиховим вјековним огњиштима, нису се десила толика масовна звјерства и покушаји истребљења неких народа као 1941. године, у XX вијеку цивилизације на овим просторима, па и у мом родном завичају, Санском Мосту, који је 1941. године био стратиште једног он највећих погрома наше Босанске крајине.

Тај погром, боље рећи геноцид, био је општи, званични план државно-политичког водства те такозване државе Хрватске, који је представљен у многобројним наредбама и одредбама водства са главним извршиоцима увозним, предратним, заклетим усташама и новим домаћим, из наших крајева, са великим бројем изрода – усташа из оба народа. Наш народ, и српски и јеврејски, иако до сржи угрожен, и поред таквих нељудских намјера и планова, није могао ни да

* Стојанка Мијатовић – Ерцег, професор, носилац Партизанске споменице од 1941., Београд

претпостави да ће се баш тако догодити, али се то, ипак, десило на један перфидан начин. Голорук народ су без отпора хапсили варајући га, да иде истоварати шећер, брашно и сличне ствари на жељезничкој станици, као што су то говорили и нама ухапшенима пред сам излазак у школско двориште, па када смо пред опкољеним усташама схватили да смо преварени, било је касно. Преварени су они, а преварио нас је Ивица Симеон, као што ће бити описано у записима о затвору и о томе шта смо све у њему претрпјели.

Моје сјећање и свједочење нека буде посвета затворским жртвама и њиховим сјенима, мом оцу Виду Миљатовићу, трговцу из Санског Моста, који је био у затвору бивше жандармеријске станице у дворишној просторији, и из кога је добротом једног жандарма чувара, вјероватно доброг човјека, можда и једног од запослених Словенаца (а, било је их је и бивших жандарма који су протјерани из Словеније), изашао – Мимо Атијас тражећи од њега да мора ићи како народ каже „поразсебе”, видјевши га младог међу старијима, рекао је:

„Иди и не враћај се више...!”, и тако га спасао. Мимо Атијас се спасао, а његова браћа, Пуба и Лоло, били са мном у затвору и убијени су са осталима на Шушњару.

Мајка покојних Пубе, Лоле и Хајна, добровољца у шпанском републиканском рату, који је као рањен преживео тај рат, и један је од тројице добровољаца са нашег среза, а који је умро у Израелу, звала се Мазалта. Она је са кћерком Швестом свој живот завршила у Јасеновцу. Мимо, који је био официр ЈНА, добар друг мога брата, с којим је често разговарао сјећајући се затвореника и оца, умро је у Београду. Животни пут, захваљујући рођацима породице покојне Луне и Давида Албахарија, те њихове деце Флоре, Рахеле, Јудите и Морица, после бјекства из Санског Моста у Дрвар, одвео га је ка свима њима у Народноослободилачки покрет. Увијек је причао о подареном животу, благодарећи осјећајном чувару усташког затвора. Прије него што и наставим са тужном причом о догађањима у мом завичају и селима око њега, те сликама које неизблијеђено лебде пред мојим очима, пошто су тако упечатљиве у свијести, дајући представе о страхотама агоније хиљада и хиљада људи у времену наше не тако давне прошлости, ваља се укратко упознати са заједничком животом Срба, Хрвата, Муслимана и Јевреја, са условима живота помијешаног становништва, како код нас тако и у цијелој БиХ.

Од давнина се живјело под различитим околностима. Ни у ранијим епохама није се довољно водило рачуна о саставу, интересу, или

тежњама историјских традиција. Било је ту и антифеудалних отпора према туђинској управи, према оријенталној исламској цивилизацији коју су Турци донијели на Балкан, затим отпора према Аустроугарској, а нарочито у XVIII и XIX вијеку, када је империјалистичким силама Балкан био привлачан за разноврсну експлоатацију и политичку доминацију, у вријеме када су јачале нове ослободилачке снаге југославенских идеја. Политички односи и нагодбе буржоазије свих боја у предратној Југославији, са великом заосталашћу у општем друштвенополитичком, културном, просветном и здравственом погледу, те низом других недаћа, доприносили су заоштреним односима. Заостала аграрна земља, у Другом свјетском рату, постаје центар распиривања националистичко-шовинистичке мржње под покровитељством конзервативних кругова и вјерских клерикарних католичких врхова, у служби фашистичког окупатора. Она постаје не само база за експлоатацију богатстава, већ и људства за покварене фашистичке идеје и интересе. Већина живи у мраку, незнању и са оним што им је презентовано, и тако су фашистички окупатори, а тиме и усташка НДХ, могли у таквој средини да нађу слуге, изроде, који ће чинити с њима и без њих најнедостојнија злодјела, таква да у дотадашњој историји нису имали премца. Покушај заваде и истребљења неког народа, као што су српски, јеврејски и ромски, оставио је грозан печат у том времену који се не може упоредити ни са средњовјековном инквизицијом.

Усконационалистичке тежње, па и кроз грађанске политичке партије, раздирале су односе међу народом, уз сву његову непросвјештеност, сиромаштво и биједу. Зато ћу кратко дати пресјек утицаја и дјеловања грађанских странака, те број становника до 1941. године.

Постојале су сљедеће општине на срезу: за град Сански Мост, Стари Мајдан, Лушци Паланка, Будимлић Јапра и Томина.

Становника по националности било је:

- Срба – 38,000
- Муслимана – 18,650
- Хрвата – 9,040
- Јевреја – 90 (приближно)

У 31 селу живјели су само Срби и то у: Отишту, Бојишту, Јелашновцима, Грдановцима, Босанском Милановцу (раније званом Еминовци), Дабру, Ђедовачи, Горњој и Доњој Мајкић Јапри, Козину, Горњем и Доњем Липнику, Слатини, Поткрају, Главици (Предојевића), Миљевцима,

Прашталима, Дугим Њивама, Сухачи, Мркаљима, Хадровцима, Подлугу и Копривни.

У 9 села живјели су само Муслимани и то у: Окречу, Врши, Модрој, Горњем и Доњем Каменграду, Зенковићима, Хрустову, Врхпољу (који је од 1933. припадао Кључу) и Демишовцима.

У 3 села живјели су само Хрвати и то у: Старој Ријеци, Сасини и Шкрљевитој.

У 9 села живјели су Срби и Хрвати и то у: Кркојевцима, Касапници, Бошњацима, Лушци Паланци, Маринима, Гаревници, Батковцима, Овањској и Крухарима.

У 20 насеља живјели су заједно Срби, Хрвати и Муслимани и то у: Кљевцима, Здени, Будимљић Јапри, Фајтовцима, Напрељу, Горици, Лукавицама, Подвидачи, Брдарима, Чапљу, Подбријежју, Пољаку, Шеховцима, Трнови, Старом Мајдану, Цевару, Оштрој Луци, Кијеву, Лужанима и у граду Санском Мосту.¹

Приликом посљедњих избора 1938. године, на посланичким листама нашли су се представници Југославенске радикалне странке (ЈРЗ) и удружене опозиције. На тим листама био је и Хођерин „борбаш”, затим кандидати тадашње удружене опозиције, гдје су спадали Земљорадничка странка, Хрватска сељачка странка (ХСС) и Југославенска национална странка са својим кандидатима. Листа Димитрија Љотића – „Збор”, имала је свог кандидата и групу љотићеваца у Санском Мосту. ЈРЗ је имала утицај на српски живаљ, Југославенска муслиманска организација (ЈМО) имала је утицај на муслимански живаљ, а ХСС на хрватски живаљ. Од 1935. године ЈМО се удружила са ЈРЗ напустивши опозицију. ХСС се удружила и са дијелом Муслимана, чији ће редови, као прохрватски оријентисани за време НДХ, бити на челу усташке власти са осталим усташама – Хрватима у Санском Мосту. Овде је интересантно поменути, да је секретар љотићевског покрета Врбаске бановине био Лазо Милинковић, ветеринар и студент права из Санског Моста, а после њега Душан Додик, и он из Санског Моста. Вративши се једном из Италије Лазо је хвалио италијански фашистички покрет. Обојица су погинула 1941. године – Додик у Смедереву од бомбардовања, а Лазу су усташе мучки убиле. Подаци о томе слиједу у дијелу описа затвора у коме је био са својим оцем Јовом и са мном у истој просторији. Тек тада је раскрстио са фашизмом.

¹ Бранко Бокан, Хроника Санског Моста, дио I – „До јула 1941.”

Што се тиче подручја Санског среза, мора се констатовати да није имао развијену индустрију, па тиме ни већи раднички покрет, али је имао добру групу слободоумних и напредних радника који су били укључени у УРС-ове синдикате. До 1936. године радио је рудник мрког угља у Сухачи, а после затварања ти радници прелазе у рудник Љубију и њихове погоне у Старој Ријеци и Козину. Постојале су двије мање пилане и то у Лушци Паланци и Будимљић Јапри, а велика сплавишта балвана била су у Чапљу са већинским сезонским радницима. Такође, у Грмечу су радили сезонски радници на експлоатацији дрвета, а то је све припадало шумском железничком предузећу ШИПАД које је држало и железничку линију уског колосјека од Приједора до Дрвара, гдје се налазила и фабрика целулозе.

Та предратна деценија била је окарактерисана великом незапосленошћу, као посљедицом свјетске економске кризе од 1929–1933. године, која се осјетила у свим крајевима наше земље. Чињеница да је 80% становника било неписмено, додатно је успоравала промјене у привреди, пољопривреди и другим дјелатностима. Све то утицало је на осиромашење и радништва и сељаштва, те свих осталих. Смањена је производња, примјетна је стагнација извоза па и свих пољопривредних артикала, пропадале су трговине и смањиво се број занатских радњи. Уз то пропадале су новчане установе са средствима улагача, приватне банке у Санском Мосту и Приједору, одакле се извозило у Аустрију и Италију. То је било вријеме када су сељаци били на ивици пропасти, презадужени и присиљени да, као сезонски радници, потраже посао и ван свога завичаја, и то у Славонији, Србији, Црној Гори, па чак је било и одлазака у Америку или у Француску. Наша аграрна земља са врло ниским степеном производње и примитивном обрадом, давала је ниске приносе, недовољне да се породица прехрани. Уз то, велика непросвјешћеност и заосталост успоравала је резултате у свим дјелатностима. Под утицајем, патријархално-конзервативних и религиозних оптерећења у породичним, друштвеним и класним односима, који су диктирали опредјељења осиромашених минималном духовном културом, могли су бити база за свако искориштавање и прихватање понуђеног живота, посебно доцније, пред Други свјетски рат када су код неких људи проговарале унутрашње личне и надграђене друштвене негативности кроз злочине без имало размишљања.

У граду и околним селима било је радника у трговини, угоститељству и занатским радњама. Већина је била у УРС-овим синдикатима. У Санском Мосту, Старом Мајдану и Лушци Паланци било је и оних

радника, међу њима веома напредних, комуниста, који су били запослени ван подручја Санског Моста, па су често навраћали у Сану. Познати су били Гојко Мајкић из Лушци Паланке – машин бравар протјеран у Паланку; Јозо Шашић, Хрват – живио у Паланци, учесник НОП-а; Ахмед Кадић из Старог Мајдана. Сви су тада били или чланови КПЈ или кандидати. У Санском Мосту био је од 1931. године и Милан Гвозден, правник, члан КПЈ коме је суђено у Бихаћу, а који се касније повукао – убијен је у покољу. Најпознатији са те територије из Лушци Паланке, био је познати Симо Миљуш, стари члан КПЈ, учесник радничког покрета прије ослобођења 1918. године, а у вријеме слободног дјеловања Комунистичке партије Југославије био је посланик Загреба у конституанти на листи КПЈ. Долазећи у сукоб са влашћу и након забране Комунистичке партије Југославије протјеран је у Лушци Паланку после доласка из Москве, гдје је био на сједницама Коминтерне. Живио је и тамо радио, али се није пуно експонирао, будући да су га стално пратили. Захваљујући њему Бунца Милан је примљен, као војник у Велесу у Комунистичку партију. Нису били нигдје повезани, али су увијек дјеловали као лијево оријентисани. Затим Гојко Мајкић, машин бравар – о њему ће бити говора када будем обрађивала стање у затвору. Дружио се са Сањанима, лијево оријентисаним, али још неучлањеним у КПЈ, и то Хазимом, Мирком Браничем и другима мени непознатим, а у Приједору са др Младеном Стојановићем. За Миљуша, Гојка Мајкића и Милана Бунцу узела сам податке из Хронике Санског Моста, првог дијела, Бранка Бокана.

Догађаји и настајање криминалне државе НДХ као и стања пред покољ, разлог су да у Санском Мосту није било, а предвиђено је формирање партијске и скојевске организације, где су као кандидати доминирали Хазим Билалбеговић, Мирко Вранић и Славка Миљатовић (моја старија сестра која је била члан СКОЈ-а од прије рата у приједорској скојевској организацији). Све политичке процесе дјеловања те напредне средњошколске и студентске омладине из предратне Југославије наслиједиле су усташе, па су се процеси наставили. Група нас младих под Славкиним руководством тако је била компромитована, иако нико од нас није био пунољетан, и сви доједног били смо процесуирани пред усташким унституцијама и чак ишли под усташким стражама у Бихаћ на суђење Цевљу, званом „Цицо” Кабиљо. Тамо смо спроведени под присмотром жандарма који су нас пратили од Санског Моста до Бихаћа (Стојанка Миљатовић, Тончић Милан звани Брацо, Недељко Милићевић звани Шуле, Обрад „Свиле” Лазић и Флора „Сека” Кабиљо.

Априлски рат и терор који је настао окупацијом наше земље донио је са собом несагледиве тешкоће и у животу нашег народа у Санском Мосту. Формирањем слугеранске Независне Државе Хрватске, формирањем усташке власти и усташких политичких организација, долази до свакодневних психоза, застрашивања и неизвесности опстанка, мржње према српском и јеврејском народу, подстакнуте од саме власти. Народ не зна куда да крене јер се намеће њихова жеља да се сели, да иде за Србију. Неки то и чине. Неки се прекрштавају јер мисле да ће тако остати живи и да ће, евентуално, остати и на пословима у вријеме када све Србе и Јевреје отпуштају са послова. То је било вријеме тоталне неизвјесности. Послије безусловне капитулације, од стране Југословенске војске, потписане 18. априла 1941. године, окупатори подијелише бившу Југославију да би својом политиком допринијели страху и терору који ће нарочито почети успостављањем њихове квислиншке државе.

Сви ратови, па и овај, прекинуо је много живота, и много младости. У свим недаћама које су нас задесиле и које су трајале, настало је вријеме убијања, пљачкања, отимања и вријеме сталне несигурности. Долази вријеме прогона људи са својих огњишта, али на један перфидан начин. Прича се да ће све бити исељено, даје се народу то до знања, тако да многи и без препорука бјеже у Србију. Сва покретна и непокретна имовина бива већ кориштена без икаквих потврда о одузимању. Одузимају се радње Јеврејима и Србима и много шта друго. Пљачкање узима маха, а страх код људи се појачава. Спомињу се међу народом и логори, о којима је он мало знао. Спомиње се и острво Паг, на коме се већ налазе Јевреји као први затвореници. У случају прогона у логоре прича се колико ствари са собом могу понијети – неки кажу до 2, а неки до 5 килограма. Доцније, спомињу се и оне усташе које су се вратиле са имања Јанка Пусте из Мађарске и из других земаља, и да се спрема велико зло. Такво је било то вријеме неизвјесности.

Својевољна убијања почела су много раније, прије јулских и августовских покоља. Закони за Србе и Јевреје нису важили. Било је понегдје, доцније и то, да се ради злочина и пљачке судило неким усташама из Сане и околине, а Сански Мост и његова околина са страшним призорима и убијањима спада, нажалост, међу познатије градове у Босанској Крајини. Убијало се без суђења, по улицама... као кад је у католичком селу Сасина објешен један Србин пореклом из Буснова, само зато што је случајно пролазио туда. О хапшењима да и не говоримо јер су била честа појава, као и о таоцима који су били мета ликвидације у случају какве побуне.

У сваком народу има добрих и осјећајних, па тако и у редовима Хрвата и Муслимана. Нажалост, већина није била таква, али се о хуманим појединцима и онима који су осуђивали злочине према Србима и Јеврејима, морају износити записи и одавати дужно признање, нарочито после покоља, када је једна већа група људи увидјела да то не води ничему, и почела се дистанцирати од почињених злочина. Круна такве политике НДХ била је истребљење – разна појединачна убиства, хапшења, застрашивања и на крају погром. Зато се морамо упитати на којој љествици људског постојања се нашао фактор – човјек, са свим својим особеностима? Какви су то били мотиви нељудских поступака који су нагнали човјека на тако бестијално понашање и свирепост!

У том времену успостављена је државна и политичка власт НДХ. На свечаном дочеку Нијемаца из правца Приједора, када сам са мојим другарицама гледала ту поворку, окићену хрватским и њемачким заставама, били су званичници усташких државних и политичких органа и организација под руководством др Церјан Јосипа, адвоката из Санског Моста, и тек набуситих усташа и усташица, међу којима су бриљирале Софија Дероња и Елза Прокоп, а понајвише се експонирала супруга др Церјана, Паула Церјан. Она је протествовала када је једном приликом нашла госпођу и господина Луну и Давида Кабиља у кафани „Код Аде”, близу парка, да сједе заједно с њима, те су морали ту кафану да напусте. То је тек догађај, али много говори о тим затрованим односима и мржњи према Јеврејима. Иначе „матора” је била старија жена са четворо одрасле дјеце, поријеклом из усташке приједорске породице, чија је најстарија кћерка била удата за злогласног предстојника Санског среза, тада котара, Ивицу Симеона, и његов кум на вјенчању годину дана раније био је др Виктор Гутић. Послије дочека и првог уласка Нијемаца, одржан је свечани ручак у гостионици код Томе Ћорића, гдје су падале сваке похвале и обећања Химзе Пашића-Решаћа, др Церјана и команданта италијанских јединица на рачун тек започете подјеле демаркационе линије која је растављена на три дијела.

Непосредно прије уласка Нијемаца у Сански Мост, остаци југославенске војске били су стационарани по већим просторима, као што су основна школа и други смјештајни простори, па и у нашој кући, која се налазила на углу Кључке улице и „Каљавог сокака”. Она је била кућа на спрат са четири собе у предњем дијелу и са једном таванском собом на другом спрату, као и житним магацином, те шталом за пар официрских коња. Користили су кућу за ветеринарску амбуланту, са

много унесених сандука са љековима. При уласку Нијемаца, који су били на помолу, журно су се спремили и одјахали на својим коњима, оставивши све у кући.

Пар дана прије повлачења, представници те југославенске војске формирали су један ратни одбор, за прелазни период бивших југославенских власти, који су чинили представници Срба, Јевреја, Хрвата и Муслимана. Убрзо је др Церјан успоставио одбор само са Хрватима и Муслиманима. Поред њега у одбор је ушао и Лука Миниго, гостионичар из Санског Моста, велики предратни усташа, човек у годинама, у чијој су се гостионици пред сам рат састајали многи фратри, већином клерикалне старешине, па се још причало и свашта што није доказано, као и то да је и Павелић лично долазио у одори фратра. То су била и остала само нагађања. У одбор је ушао и Миле Љевар, трговац из Сасине, Никола Тојчић, жупник из Старе Ријеке, Мартин Мацан, предсједник санског средског суда, др Ибро Ибрахимпашић, судија, Химзо Пашић-Решић, трговац из Санског Моста, Миле Лујић, земљорадник из Сасине, Анте Бановић, гостионичар из Санског Моста, фра Лука Тешић, жупник из Сасине, фра Анте Шеремет, жупник из Санског Моста, Осман Чехајић, пекар из Санског Моста и Јусо Талић, обућар из Санског Моста, који се по ослобођењу, а можда и прије, иселио у Турску са својом породицом. То су биле саме експонирание и раније прикривене усташе које су окупаторе уздизале до небеса.

Истовремено, то је вријеме полагања заклетви службеника, вријеме отпуштања Срба и Јевреја са свих послова. Само понеки Србин ће уз прекрштавање и прихватање усташке власти успјети да се одржи извјесно вријеме у самој власти. За једног Србина презимена Клепић, који је био ожењен Хрватицом и примитивац, причало се да је њихов агент. Све гласније су се чули гласови усташа и усташаца у Санском Мосту који су у свом заносу давали до знања Србима и Јеврејима где им је мјесто. У то вријеме пред покољ, пропагирало се прекрштавање на католичку вјеру, преузимање јеврејских и српских радњи и добара, пљачкало се и одузимала су се имања, драгоцености и све друго без икаквих потврда. Вршљање бахатих усташа, махом млађих, са опљачканим стварима, одјећом и обућом, посматрали смо ћутке. Десило би се и да понеко препозна своје ствари на њима, као наше нове гојзерице које су купљене у Словенији са добро познатим жутим уметцима, којих у Санском Мосту није било, а имала их је моја сестра. Гледали смо и само им дали до знања да су то наше ствари.

Сански Мост је био пун полицајаца из времена предратне Југославије и жандарма тадашње оружничке станице из муслиманских и хрватских редова. Командир оружничке станице, био је велики предратни усташа Бећир Дураковић. Полицајци и жандарми биће један тандем који ће, тада (мај–јуни), добро радити уз помоћ полиције из Загреба на челу са Конрадом Хорватом и вјерне санске полиције – Ибрахима Налића, Ферхата Крупића, Салиха Куршумовића, затим агената попут Ивице Сарића, многих чланова породице Бановић из Санског Моста и села Брдара, те Божићи из Сасине и Дудић Заима из Здене (олош, познат био Сањанима као цепарош за вријеме пазарних дана (понедељком)). Дудић је био мучитељ у нашем затвору који је, по наговору сатника Силајџића, заједно с њим рукама и скинутим опанком шамарао ухапшене Марјановиће и Мандиће из Здене. О томе опширније у опису затвора. Ту су били још и путар Миле Сорих, муктар Зафер Церић, и многи други. Најизразитија доушница, Српкиња, мислим једина, звала се Зора, дјевојачког презимена Делић, из Крухара испод Шушњара, бивша сељанчица која је и нама донсила млијеко заједно са својом мајком Маром. Пред рат, или у рату, удала се за једног физичког радника, који се за разлику од ње није компромитовао. Виђала сам га и последије ослобођења. Она, као усташка и окупаторска доушница, цинкарила је сараднике НОП-а, шуровала је с војницима и дојављивала којешта усташама. Заједно са мужем имала је једну мању гостионицу у кући Бошка Маринковића, који је раније избјегао за Београд. Када су усташе једном приликом привеле наше сараднике НОП-а и стрпали их у затвор, тад су је у кући Љубка Љепојевића, видјели како сакривена иза врата извирује, показује прстом на моју мајку, коју су тукли и чупали јој косу са главе, и говори: „Удрите! Она је најопаснија црвена, има ћерку у партизанима” (мислећи на мене). Издавала је многе сараднике НОП-а и зато је после ослобођења осуђена и заједно са осталим осуђеним усташама, као једина жена, убијена. Клепићев брат, је био добар човјек, ожећен једном Сањанком, имао је двоје дјеце, није се огријешо ни према коме и остао је жив захваљујући његовој жени Милеви која је била кућна помоћница код др Ибрахимпашића, судије и његове жене учитељице Сафије, која је молила мужа да га поштеде што је он и учинио. Сав српски народ у Санском Мосту подржавао је НОП, а оне минорне, просте и необразоване особе, заједно са усташама биле су бескарактерне, срећом није их било много. Имали су лице, али не и карактер. Уз помоћ такве „жгадије” које је на усташкој страни било доста, а највише из редова избеглица и из муслиманских села,

те која је под руководством усташке и домобранске војске, са својим сатницима Маковцем и Силајдићем, обучавана за најцрње злочине, у вријеме погрома биће од велике помоћи при покољу становништва.

Реконструишући у својим сјећањима оно што сам видјела својим очима, не могу а да не напишем нешто знано и већ описано у нашој санској Хроници, Бранка Бокана, која веома реално описује прва јавна стрељања „четника”, како су звали Србе. Петог и шестог маја, ухапсили су Рајка Стојановића (посједника који је са породицом живио у Чапљу, пресељен из Санског Моста двадесетих година), осумњичењог као „четника”, као и Марка и Ђуру Кондића-Миладиновића из Српског Кијева – и они су седмог маја 1941. у шест ујутро стријељани у Санском Мосту на травњаку испред мале куће Миле Крунића, телала из Санског Моста, тј. преко пута оружничке постаје, бивше жандармеријске станице, где сам са неколико другарица била присутна том стријељању.

Шестог маја, на Ђурђевдан, усташе су кренуле у своје походе, наводно да траже оружје у оближњим селима око Санског Моста и тако стигли у Српско Кијево где су на један недостојан и вандалски начин рушили и претурали славске трпезе и малтертирала укућане, жене и дјецу. Сељаци, изазвани и повријеђени, побунили су се и дали отпор. Усташе су притом устукнуле, да би се преко Муслиманског Кијева вратиле у Сански Мост тражећи појачање усташке и њемачке војске. Сељаци из Козице, Хазића, Стратињске и Обровца изнад села Кијева, сазнали су за борбу и кренули у помоћ Трамошњанима и Кијевљанима са оружјем којим су располагали, као и са вилама, сјекирама и коцима. Било је ту и пушкомитраљеза, остатака југословенске војске. Са побуњеним људима нашао се и познати Ристо Ковачевић, радник – комуниста, организатор устанка око Мулежа. Он је покушао да са Видом Ђаковићем и Дорђем Суљићем, каналише ту побуну. Из Приједора и Бањалуке, стиже Њемачка помоћ, те се 7. и 8. маја воде борбе на познатом Сјенокосу у Кијеву, где су побуњеници фронтално дочекали војску, још увјек спонтаним отпором без руковођења. Било је рањених усташа и Нијемаца међу којима и сански усташа Хусеин Шабић. Пошто је пала ноћ, Нијемци су били принуђени да се врате у Сански Мост тражећи додатна појачања. У то вријеме у Санском Мосту 7. маја 1941. био је тадашњи предстојник Котара др Анте Меркадић и он издаје наређење да се хапсе таоци, Срби и српски добровољци из Првог свјетског рата који су се борили против Њемачке и Аустроугарске Монархије, као и интернирци из Арада,

међу којима је и мој отац који је 4 године био тамо. Причало се да ће таоци, према раније донесеним њемачким наредбама под командом капетана Хенигса, бити побијени ако Муслимани, Хрвати и Нијемци буду нападнути. Јединице њемачке војске су уз јаку артиљеријску ватру и борбе које су трајале на Сјенокосу 8. маја 1941. око 3 сата изјутра, успеле да угуше побуну, односно устаници су се повукли, а Нијемци и усташе су хватали успут све мушкарце и спроводили их у Томину. Доласком италијанског официра, који је преузео сектор, да интервенише, народ се разбјежао. Тада су Нијемци и усташе са Фрањом Хафнером, општинским биљежником из Томине, зашли по Томини, Лужанима и Чапљу, похапсили извјестан број људи, који нису учествовали у борбама на Сјенокосу, и одвели их у Сански Мост.

У санском затвору до тада је већ било 350 талаца из града Кркојеваца и Подлуга, те још неких села. Врши се прецизан избор од око 100 талаца, међу којима је било четрнаесторо људи из Томине, укључујући и десеторо браће Видовића, затим, деветоро из Лужана, по двоје из Чапља, и Санског Моста – укупно двадесет седморо. Постројени у двојне редове, праћени њемачким и италијанским војницима, као и домаћим усташама, одведени су на шљункару испод жељезничког моста у Санском Мосту. Остала 73 таоца присуствовала су њиховом стријељању, а потом мртве и кржаве своје познанике, носили назад и преко моста у већ припремљена сељачка кола, да би потом били објешени и висили на дрвећу градског парка у Санском Мосту, као застрашујућа опомена Сањанима који ће причати покољењима о одмазди цивилизованих људи XX вјека. Према изјави тадашњег таоца Милана Ђурђевића у присуству свих усташких функционера и власти, њемачких и италијанских преставника и војске, приликом саопштења да ће бити стријељано двадесет седморо, Рецо Курбеговић, обућар из Санског Моста, који је присуствовао одвођењу рекао је: „Немојте убијати људе, дозволите мени да идем у Кијево да покушам смирити народ, па ако ја не будем могао...” – овдје је проговорио човјек. Тужно и жалосно било је гледати, а гледали смо из наше куће, како кола пуна беживотних тјелеса, наслаганих једни преко других, пролазе Кључком улицом, испред наших кућа, док стојимо иза затворених прозора са пригушеним плачем и јецањима, и криком кога не смијемо пустити, а срце хоће да се распукне од бола. Дрхтимо и не знамо шта нас чека сутра. Још ружније је било гледати како та изрешетана тијела висе и њишу се окренута лица према тргу – призор од кога је свакога, па и непријатеља хватала језа.

Догађаји половином маја у Санском Мосту, само су увод у најмасовнија крвава убиства која ће тек услиједити. У настојању те усташке власти да све више затрује ионако затроване односе међу муслиманским, српским и хрватским народом, отворено су стизале пријетње усташа и њихових идеолога, чије је настојање било да се што већи број из муслиманског и хрватског народа припреми и увуче у злочин против Срба и Јевреја. Усташки идеолози су стално били присутни на јавним и интерним скупштинама и зборовима, нарочито у мјестима са помјешаним становништвом. Поводом издане наредбе да се све матичне књиге из православних цркава предају католичким жупанима, српски живаљ је био веома забринут, с обзиром и на то да су православни свештеници већ били протјерани у Србију. Тада су др Виктор Гутић и Миле Будак говорили: „...они који су примили православну вјеру треба одмах да пређу у католичку, да не би морали по томе доносити посебне одлуке”.² А када је Гутић, маја 1941. године, по повратку од Анте Павелића, поглавника НДХ, који му је дао највећа овлашћења за наставак започетих злочинастава и прогона, стигао у Бањалуку, изјавио је својим усташким првацима: „На моје велико задовољство и на корист народа свршио сам у Загребу велике и важне послове. Сада имам да приступим грандиозном дјелу чишћења хрватске Босанске крајине од непожељних елемената, а нарочито Бањалуке јер она постаје главни град НДХ. Без сумње предузети ће се најстрожије и најенергичније мјере које се уопште могу извести. Оно што сам ја сада предузео, тек је ситница, једна таква мала маленкост..., па онда можете мислити шта још чека непријатеље НДХ. У нашој питомој крајини, у том погледу, имамо одријешене руке, хоћу да служим служби божјој и вољи народној. Сви непожељни елементи биће у нашој крајини у најкраћем времену уништени, тако да ће се ускоро затрти њима траг, а једино што ће остати је зло сјећање на њих.”³ На усташком скупу у Бањалуци даље је рекао „...али, од сутра ћу притегнути. Пуцаће кичма... Поручите то нашим непријатељима, поручите им – пуцаће кичма! Настаће чишћење... Нема милосрђа. Поглавник и хрватски министри једва чекају да дођу у очишћену Бањалуку, а то ће бити брзо, брзо ћемо и ми да радимо. Ја ћу бити гвоздена метла овдје и ја кажем нека ми ни један не долази молити за душмане.”⁴

² Цитати говора усташких функционера по документу „Злочинства окупатора”, Државне комисије за злочине, рег. бр. 12/1, к 312, Војноисторијски институт, Београд.

³ Исто.

⁴ Исто.

Када је стигао у Сански Мост у својству усташког стожерника и великог жупана жупе „Сане” и „Луке”, да на чувеном збору од 28. маја 1941. одржи НЕЗАПАМЋЕН говор, мјесне усташе су организовале свечани дочек уз почасну смотру италијанске јединице. Тада га је поздравио Химзо Пашић-Решић и захвалио му што се одазвао њиховом позиву, да би потом Гутић пред око 4,000 присутних отворено пријетећи, тражећи себи подршку, између осталог рекао: „Нема више српске војске! Нема више Србије! Нема геца наших крвопија, нестало је циганске династије Карађорђевића, а и код нас друмови ће пожељети Србаља, ал’ Србаља више бити неће. Издао сам драстичне наредбе за њихово потпуно истребљење. Не будите слаби ни прам једнога. Држите увјек на уму да су то били наши гробари и уништавајте их гдје год стигнете, а благослов нашег поглавника и мој неће вам узмањкати. Сваки који се за њих буде заузимао, постаје самим тим непријатељем хрватске слободе... Срби нека се не надају ничему и за њих је најбоље нека се иселе, нека их нестане из наших крајева, из наше домовине.”⁵ Химзо Пашић-Решић тада захваљује Гутићу на патриотским ријечима и упутима за даљи рад, те у име својих грађана обећава да ће се у танчине тих упута држати.⁶ На још свечанијем ручку код Томе Чорића уз измијењене здравице, команданта италијанског гарнизона и Гутића, здравицу и захвалницу одржао је др Јосип Церјан. И поред директног напада на Србе није се ни тада могао претпоставити најтрагичнији завршетак. Веома важан говор, изразито тежак, поред осталих је и говор који је одржао др Мирко Пук, такмичећи се са др Миланом Будаком, ко је већи Хрват, и у њему каже „...Срби су дошли у наше крајеве као талог и смеће Балкана. Не можемо допустити да у нашој народној држави владају два народа. Један је Бог, један је народ који влада, амо је Хрватски народ...” а доглавник Миле Будак је на једној скупштини рекао да за њега вриједе хрватске ријечи „или се уклони или нам се поклони”, а ја вам кажем или ћете се уклонити из наше домовине милом, или ћемо вас истјерати силом!”⁷ Све су то биле планске припреме на које су насједали најнепросвједенији, а чије је снаге требало искористити за извршење крвавих злочина.

Са колико су нечовјечства и ускогрудог шовинистичко-националног схватања наступали ти школовани људи, а да не говоримо о примитивним, неписменим, ограниченим по својим интелектуалним способностима,

⁵ Исто.

⁶ Бранко Бокан, Хроника Санског Моста, дио I, до јула 1941, стр. 289.

⁷ Исто цитати.

конзервативним по свим питањима, онима на којима осташе сви трагови тешке заосталости и насљеђа, који су према ступњу своје еманципованости могли да насједну демагошким обећањима усташких фанатика који ће их гурнути у амбис незапамћених злочинастава. Мучити, клати, убијати – биће девиза једне непромишљене политике. Гурнуће их и искористити у гнусним и ужасним злочинима. Какав флуид је могао бити подстрекач човјеку са својствима нормалне психе да постане инструментом једне групе фанатика, једне силе, да у својим личностима побуде дивљачке и звјерске нагоне за одабирање смрти својих жртава. И животиња се може подредити васпитним утицајима човјека на добре и корисне подухвате, а 1941. године људска моћ и резонување појединих особа је омануло.

Један интересантан догађај почетком јула десио се групи логораша поријеклом из Бихаћа који су међу првима у Босанској крајини били протјерани у логор код Босанског Петровца, а међу којима је било комуниста бихаћке организације. Неко је у логору дознао да су им бишћанске усташе поновно за петама, пред покољ који ће велики број усташа тамо починити. Чедо Гавриловић, кад је сазнао да сам изашла жива из санског затвора и да пишем о тим данима смрти и покоља, у писму ми говори о стању које је владало тада по градовима и селима Босанске крајине и патњама које је народ трпио. Између осталог и ово: „Одмах по доласку у Петровац повезао сам се са Војом Крецом и тражио да ме повеже са Илијом Дошеном, јер је он био једини човјек на том терену, који ме је добро познавао из београдског студентског покрета. Међутим, Крецо је, наводно, последије саветовања са неколицином другова, тражио од мене да останем у Петровцу као комесар логора и да поред политичког дјеловања међу Бишћанима надзирам и регулишем правилну расподјелу намирница и осталог. Убрзо... Крецо је нестао и није се више појављивао у Петровцу.” Какав апсурд тог човјека да тако размишља – умјесто да им помогне побјећи из тог логора, кад су то били прогнани људи, а близу њих налазио се и још један логор изгнаних Јевреја из Бихаћа, којима је све одузето, до прстена на руци.

Даље пише: „Вијест о масакру Срба стизала је са свих страна, долазиле су у логоре и усташе из Бихаћа – Владо Бунјић и Перо Шинић, и тражили мене, Ђуру и Владу Фундука. Петровчанин Брацо Стојановић био је избјеглица у Београду и замолио је свог ујака Пуркаревића да пребаци његове другове (нас) и још неке људе за Србију, с обзиром на то да из Београда није први пут ишао у

Петровац по ствари неких одбјеглих петровачких трговаца. Овог пута кренуо је са камионима (3 камиона) и већом екипом у којој је био и један фолксдојчер из Баната који их је за добре паре снабдио свим могућим документима од окупаторских власти из Београда. Ради лакшег пробијања кроз НДХ, повили су хаубе хакнкројцевима – и поред тога овог пута нису могли ништа пребацити (прим. аут. – То је било вријеме хапшења Срба пред покоље и већа контрола од стране службеника НДХ). Владо, Ђуро Фундук и ја дежурали смо кријући се дању и ноћу... Сачекали смо их... Потрпали су нас у један камион, полијегали на под и натрпали на нас цираде са сва 3 камиона. Гладни... Изнемогли... У Сански Мост смо стигли по мраку, ту нас је дочекала и зауставила усташка полиција. Вође пута биле су у првом камиону, дошли су у контакт с полицијом, прикључили су им се и сви шофери, помоћници и настало је дуго разјашњавање... Били смо у посљедњем камиону. Заустили смо се у једном доста мрачном дрвореду... Почели смо да се извлачимо испод цирада и одлучили да скачемо и покушамо бјежати. Тада се отвори прозор куће пред којом је био паркиран наш камион и са њега су бојажљиво извиривале двије дјевојке. Оне су нас посматрале... На једном се прозор јаче отшкринуо и једна од њих пригушеним шапатам рече: „Ђуро, Ђуро...” Ђуро се загледа у њу и усхићено, тихо прошапта: „Славка...” Славка је схватила ситуацију и у часу се нашла у дворишту, полако је отшкринула врата, а ми један за другим – Владо, Ђуро, ја и остали (осморо), полако смо се спустили позади камиона и кроз мрак се убацили у двориште и у кућу. Ту ми је Ђуро испричао да му је Славка колегиница из приједорске Гимназије (када је био искључен из Бихаће...) и даље је наредио читав низ епитета о њој као човјеку и као другу. Неколико минута иза нашег изласка усташе су опколиле и претресле камион. Сјећам се да је Славка кроз пар дана требало да има процес на усташком суду и ми смо је звали да бјежи с нама, да ћемо је без знања посаде камиона укрцати под наше цираде. Сити, свјежи и одморни пред зору смо се завукли под наше цираде и ускоро кренули.

Писмо Чедо Гавриловића чувам у мојој архиви. Овдје се радило о мојој сестри и мени када смо опрезно провиривале кроз прозор. Моја сестра је одмах тог јутра првим возом побјегла за Приједор, и јавила се Илији Стојановићу и др Младену Стојановићу. Они су Славки дали неку повезницу и адресу др Бесаревића коме је требало да се јави у Београду. Стигла је у разрушени бомбардовани Београд; адресу и кућу није могла пронаћи. Одсјела је код нашег избјеглог свјештеника Терзића

и његове фамилије, радила на некој грађевини за храну, да би се после извесног времена повезала са скојевском илегалном организацијом. Илија је био секретар партијске или скојевске организације, а Младен Стојановић још није био ухапшен. Познато је да је Младен приликом хапшења у Приједору у Женској Стручној школи исценирао пожар и побјегао на Козару. Он је био пријатељ мога оца и познавали су се прије Првог светског рата, јер су обојица били припадници и симпатизери организације Млада Босна, ради чега је мој отац Вид Миљатовић, трговац из Санског Моста био интерниран из Аустроугарске војске у логор Арад у Румунији, где је са осталима (било је ту и Сањана...) провео четири године.

Чедо Гавриловић који је мени написао писмо био је потпуковник у пензији, учесник НОП-а од 1941. године, предратни члан КПЈ и секретар мјесног комитета СКОЈ-а предратне Бихаћке организације СКОЈ-а. Када је писао ово писмо живио је у Сплиту. Ђуро и Владо Фундук – скојевци из бихаћке и приједорске организације погинули су у рату као припадници НОП-а. Моја сестра Славка, предратна скојевка приједорске организације СКОЈ-а и учесник НОП-а од 1941. године, данас живи у Београду.

Тих дана у Сански Мост стигло је око 300 Словенаца који су послуже анектираног доњег дијела Штајерске, били прогнани из Марибора, Цеља, Птуја и других мјеста, и депортовани прво у Славонску Пожегу, а потом у Сански Мост. За вријеме покоља били су смјештени у предратном соколском дому. Међу њима је било напредне омладине која по сили инерције увјек проналази себи сличне по схватањима. У прво вријеме били су затворени у дому, жицом ограђени, усташе су их чувале, а послуже покоља постали су слободни и тражили себи смјештај у Санском Мосту и Приједору. Ја сам већ била у затвору када се мој брат Драгољуб Брацо Миљатовић први упознао с њима, и то са Михајлом и Миланом Михелић. Моја мама је послала храну коју је Брацо преко жице предао њима, пошто је иначе за свакога била добра па тако и за те депортоване Словенце јер је и она била поријеклом Словенка. Слала им је, преко Браце, још хране, а кад сам ја изашла из затвора одмах су били укључени у илегалну групу, за помоћ устаницима, о чему сам ја одмах извијестила Хазима Билалбеговића. Они су се одмах укључили у илегални рад, неки су потом отишли у НОП, а Михелићи су 1942. отишли за Приједор, гдје су се укључили у илегални рад приједорске скојевске организације. Те 1942. године били су затворени од стране усташа, побјегли из затвора и кренули

за Козару. Учесници су НОБ-а од 1941. године, носиоци споменица и пуковници у пензији. Наше другарство се наставило и даље, послије рата у Београду.

Словенци су били очевици поворке која је хитала са жељезничке станице под потјером усташа. Био је то народ Кљеваца, Чапља, Врхпоља, чак и Личке Калдрме, који је похванат у селима и успутним жељезничком станицама, без обзира на то одакле је, а прије тога хватали су по баштама, кућама, и жене и дјецу и све смјештали у ШИПАД-ов воз за Сански Мост гдје су их истоварали и тјерали преко трга и моста на Сани у сточни магацин гдје је већ било похапшеног другог народа. Гледали су дуга малтертирања тих људи. Они који би посустали били би убијени. Жене и дјецу су накнадно пустили, а мушкарце су одвели на Шушњар и побили. Тог дана чули смо и ми у затвору топот усташких цокула, вриску, гламу и пуцњаву, и видели кад се низ падину испод киоска према парку стропоштала нека несрећна жена. Тај киоск држао је Милан Мијатовић (и његова супруга Милева) који је у покољу такође страдао. Са прозора затвора, нашег ограниченог видокруга, успјели смо да примјетимо како су неког бацили у ријеку Сану.

Прије доласка у сточни магацин убијен је наочиглед мајке и Милан, брат Ђуре Карановића (данас генерала у пензији који живи у Београду) од 28 година. Прво је био упуцан у зглоб ноге, а потом и бачен из воза са жељезничког моста у реку Сану. Другог сина, Душана, задржали су и одвели са осталима на Шушњар. Сам Ђура избјего је ту судбину само усљед разборитости мајке која га је умотала у женску мараму, те се у гомили жена које су пустили извукао. Ђуро ми је причао како је било и беба, конкретно једно шестомјесечно дијете из Кљеваца које је мајка, како је на тавану било мало ваздуха, држала високо на рукама да би дисало. Тај дјечак, како сам сазнала касније, постао је наставник у Санском Мосту. Нажалост, нисам успјела послије да га пронађем. Никад се неће сазнати колико је народа страдало пошто су убијани свукуда и насумице.

Поред овога, Михелићи су ми причали да су у затвору морали послуживати усташе и у невјерици слушати њихове разговоре из прикрајка. Били су згрожени оним што су чули. Од једног усташе из Каменграда који се хвалио пред осталима на какав је начин убијао, чули су за једну од српских жртава: „Бајонетом сам га пробио да ми се бајонет у патос забио! А он, кучка српска, ни да јаукне.”

Пред сам покољ, често су затварани таоци, као евентуални заморци јер су по наредбама усташа и Нијемаца убијали за сваког повријеђеног или убијеног војника. Усташе, су увјек имале преглед људства од старијих до млађих, као и сасвим младих, међу којима је било и Муслимана и Хрвата за које је био обавезан „кулук”, тј. присилни рад на копању ровова и сличних радњи на путевима. Тај присилни рад уједно је био свакодневна контрола над Србима и Јеврејима, које би могли одмах стрпати у затворе смрти, наравно од стране цивилних усташа и униформисаних усташа који су их чувале да не бјеже. Уједно, усташе су, како би могле лакше хапсити, стварале паничне ситуације на срачунатој политици немира, иако њих заиста није било. Над тим људима на присилном раду контролу су вршиле домаће усташе међу којима је био познати Грга Маричић са синовима, из околног села Храст, Миле Сорих, цестар из Здене, Бановић Јуре, Дане из Санског Моста и Брдара, Срећо Љевар из Сасине, Муктар Церић из Здене, Хусеин Мушић из Томине и други. Ту гомилу „раје” држали су увијек на оку. У вријеме хапшења народа пред покољ, многи Срби ће са тих присилних радова поћи у затворе смрти, али се не смије заборавити, како то каже Мићо Дошеновић (тада на присилном раду, иначе из села Грдановаца, бивши генерал у пензији) да је постојао и Џанан „Гале” Рамић (цестар из Каменграда, који је послѣ постао сарадник НОП-а, а задављен од усташа из Старе Ријеке 1942. године) који није дозволио одвођење људи и омладине у затворе смрти на дионици коју је он контролисао. Да је било више Џанана!

Моја сурова животна истина уз реалне догађаје је потресна прича о једном времену код нас, времену фашистичке усташке творевине, у том рату са насиљем, да ме и данас прожима „струја” и срце ми лупа, на сваки упамћени ситни детаљ патњи нашег народа, јер је толико снажно урезан у памћење, да га нећу заборавити док живим. Само НОБ у којем сам учествовала био је моје олакшање.

Описаћу хапшење и дане проведене у затвору до самог извођења прве групе за одлазак на Шушњар. Прича је тужна, али истинита. Још увијек послѣ толико година, ја то често проживљавам, па ми још увијек одзвањају ријечи полицајца Ибрахима Налића: „Газда Виде, спреми кћерку, водим је у затвор!” То су изговорене ријечи после четири сата ујутро упућене моме оцу који ми је тада рекао: „Хајде сине, морамо ићи.” И тада 27. јула 1941. у мојој 16. години испратио ме до затвора, и написмено, залажући своју главу, молио је усташе да дозволе да ме одводи кући на спавање и да ме сутрадан прије шест

сати ујутро поново доводи. Два дана ме је одводио и доводио и након тога више га никад нисам видјела, јер је и он био ухапшен, а до мог изласка из затвора био је убијен на Шушњару.

Била сам једна од најмлађих затвореника, мислим да је исти број година имао и Обрад „Свиле” Лазић, који је са братом Бранком и оцем Пантелијом, шефом жељезничке станице у Санском Мосту, и тог јутра такође доведен у затвор гдје сам ја била. Тамо се већ налазио Недељко „Шуле” Милићевић чија је кућа била одмах на тргу. Са њим је било још троје затвореника. Редали су се доласци ухапшених, међу њима су од млађих били Пуба и Лола Атијас, обојица електромонтери, па смо чинили групу од нас неколико млађих које су усташе звале „црвени”, док су старије Србе назвале „четници”. Тај затвор се врло брзо напунио у свим просторијама школе. Са школских прозора гледали смо злочине, неке од њих већ описане, попут поворке. Након поворке усташе су дошле са даскама и затвориле прозоре како не бисмо више гледали; тад је завладао мрак. Наша просторија је гледала на парк, у њој је био затворен дио грађана Санског Моста. Затим су довели из Здене све одрасле мушкарце који су се презивали Марјановићи и Мандићи, њих око 12. У другим разредним просторијама били су сељани из Томине, Чапља, Подлуга, Фајтоваца, Шеховаца, и још неких приградских села. Просторија је била крцата. Једна просторија школе која је гледала на ријеку Сану имала је свој посебан улаз и такође је била пуна. Подрумска просторија која је била одмах испод наше била је попуњена Јеврејима из Санског Моста. Ти Јевреји су пуштени послје говора Ивице Симеона, два дана прије нашег одласка за Шушњар, да би 1942. сви до једног били одведени у Јасеновац где су скончали.

У вријеме боравка у затвору сваки дан се дешавало понешто. Већ у сриједу усташе су донијеле једну плахту, држала су је двојца, понегде и четворица, да бисмо све што имамо од новца, злата, прстења, бацали у њу. Ја сам имала код себе у џепу, за оне услове, једну фину патент оловку и моју слику, те су ми казали да и то морам бацити. Послије тога у сриједу долази судија Мацан са својим судским биљежником Вејсилом Вајзовићем, братом нашег познатог санског фризера, а трећи им је брат био усташа. У просторију је донесен један мали сто и двије столице. Мацан је био и прије рата судија у Санском Мосту. Био је ожењен Српкињом из Бањалуке. Тада је био члан усташког одбора града, са Химзом Решићем, Томом Ђорићем и другима. Некад је важио за финог господина, пристојног, који је, док говори, имао обичај да трља руку о руку. То је чинио и у нашем затвору када су му

грађани упућивали питања: „Шта ће бити с нама господине судија?” Он је, трљајући руке по обичају, брзо одговорио „Не знам, не знам, не знам”. Вејсил је тада прионуо на рад, записујући наше биографске податке. Кад сам ја дошла на ред одговарала сам на питања и рекла да сам ћерка Вида Миљатовића, трговца из Санског Моста, да се зovem Стојанка и да имам 15 година (а у затвору сам баш тих дана навршила шеснаест). Није ми познато да ли су те уписе вршили и по другим просторијама, јер се с њима нисмо смјели мијешати као ни излазити из наше просторије.

Храну из куће добијали смо до сриједи, а у тој храни биле су сакривене цедуљице које је слао у затвор Хазим Билалбеговић и Мирко Вранић. Хазим нас је обавијестио да је Нада Марјановић, учитељица, ћерка попа Марјановића из Санског Моста, приведена у срески затвор, али брзо пуштена и да ју је силовао усташа Кљако, који је дошао заједно са херцеговачким и славонским усташама, те да јој је Симеон омогућио брз одлазак за Београд, јер су били познаници по његовој жени Љерки, кћерки др Јосипа Церјана. Писао је, ваљда, бојећи се за мене и како бих имала на уму да су једно четири-пет санских дјевојака усташе одвеле у неку просторију, скинули их, али када је нешто запуцало на улицама, брзо су изашли, а оне су, искористивши то, успјеле да побјегну. Ја, тада млада патријархално васпитана дјевојка, провинцијско дјете, иако сам ишла у гимназију у Приједору, нисам уопште била свјесна да се тако нешто може и мени и другима догодити – на крају ништа се није ни десило. Ја сам све вријеме била са мојим суграђанима у тој разредној просторији. Најважније што нам је Хазим написао било је кратко и јасно: „Свашта се очекује па и најгоре од усташа... покушајте побити стражу!” Сама стража тада још није била толико јака – на улазима су била двојца муслиманских старих хаџија, вероватно избјеглице, са старинским муслиманским панталонама са широким туром, а у рукама су уздигнуто држали по једну сјекиру, припремљену да млатну човјека у случају бјекства. Усташе су тада биле мало даље од њих, чула сам да су већином ти цивили били избјеглице из околних муслиманских села.

Послије Хазимове дојаве, јасно је свима дато на знање да нам нема другог начина него бјежати, а то је била права истина. Смјелости за овакав чин могао је имати само наш добри предобри Хазим. Податке је вјероватно добијао од свог зета, правника и судије шеријатског права при Котару. Уз то његов познаник био је Ивица Симеун и сви остали из усташке власти из Сане (послије ослобођења постао је наш

дипломатски представник у Египту). Он је могао нашим илегалцима, муслиманима давати сличне податке.

Добри илегалци били су и Ибришагић Наим звани Штроцо, који је набављао разне пропуснице нашим сарадницима, Хасан Китић који је мобилисан као домобрански сатник у Сани – он је имао своју јединицу, крао оружје и предавао га партизанским јединицама; и Ибрахим Агановић-Хашимовић који је возио личну запрегу и под сијеном шверцао муницију. Хасан (иначе познати књижевник и учитељ, тајни члан партије) је тог љета дошао у Сански Мост да замијени убијену Драгу Зурунић која је била просвјетни референт среза. Драга Зурунић (дјевојачко Шемса Табаковић) била је учитељица у Босанском Милановцу, тада званом Еминовци, удала се у Санском Мосту за Перицу Зурунића и прекрстила се у православну вјеру. Била је позната интелектуалка, руководилац југославенске „соколске” организације, а на свакој светосавској прослави прва је водила српско коло. Њу је ухапсио Зукић Химзо звани Цико, и уз нахушкавање гостионичара Миниго Луке, повео је ка махали према жељезничком мосту на ријеци Сани. Кад је она видјела шта ће бити, истргла се и скочила у ријеку Сану. Нажалост он ју је пристигао и убио. Сахранили су је потом у некој рупчаги у усправном положају. Послије ослобођења из Санског Моста стигао је њен свекар Симо, познати велепосједник из Београда, коме су оба сина страдала на Шушњару, и пренио је посмртне остатке своје снаје у породичну гробницу на Шушњару. Треба додати и да је рођени брат тог Зукић Химзе био наш поштени и дивни кочијаш Адем Зукић који је тату увијек обавјештавао о томе шта усташе раде. Мама је причала да је он, док сам ја била у затвору, прије хапшења мога тате дошао пред кућу и молио га да са мамом, крене у његову кућу у махалу како би их сакрио. Отац ни тада није вјеровао те је и рекао: „Адеме, шта сам ја коме лоше учинио? Запошљавао сам сиротињу муслиманску и само добро чинио, никакво зло! Зашто би мене убили?!” У тихом разговору у нашој затворској просторији старији Срби су одбили Хазимов приједлог, који смо нас неколико млађих подржали. Они су то одбили бојећи се за последице над њиховим породицама. Само је Драго Ачић био на нашој страни и рекао: „Па и ја имам породицу и петоро дјеце, али бих покушао са њима бјежати (мислећи на нас)”.

Истог тог дана стражари нас обавјештавају да се припрема збор у школском дворишту и то само нас из наше просторије и Јевреја из подрумске, и да ће на њему бити тадашњи предстојник Котара Ивица Симеон. То се и догодило, те је он пред нама говорио. Поред осталог

рекао је и ово: „Грађани, не бојте се, немојте покушавати бјежати, неће вам се ништа догодити, ви сте под мојом заштитом, длака са главе вам неће зафалити.”⁸ Послије овога више није било смисла инсистирати на бјежању. Ово је вјероватно изрекао чувши да је већ било устаника који су у Будимлић Јапри ослобађали таоце из затвора.

Усташе су и даље наставиле малтетирати нас заробљенике. Прво је било наведено купљење накита, новца и друго, да би потом кренули у опасна пребијања народа. У нашем затвору прва пребијања била су над Здењанима. Вјероватно је неко имао „пик” на њих јер је било и доста усташа из Здене. Ту се појавио и Дудић Заим, „бивши” локални џепарош, који је дошао са усташким сатником Силајџићем. Кад су усташки стражари из ходника донијели столицу за сатника Силајџића, поставио је поред себе Дудића и позвао све Марјановиће и Мандиће, колико их је било из Здене, да поред Дудића стану у ред. Силајџић се потом загледао по нашој просторији као да је тражио неког и кад је угледао мене, сакривену иза леђа колега мога тате, испружио је руку и прстом ми се, мрзовољно, обратио: „Ти, црвена, долази овамо!” Ја сам се следила од страха, снебивала да устанем, па су ми моји суграђани на крају рекли „Мораш ићи.” Морала сам гледати како сатник прво шамара ове људе, са образа на образ, сваког, да су им се главе окретале од силине ударца. Потом је наредио Дудићу да и он то уради. Образи Здењана били су црвени. Када је Дудић то завршио онда му је Силајџић рекао да скине опанак и да их опанком и са једне и са друге стране туче. Послије тога Здењани су били кржави. Тако повријеђене и кржаве вратио их је на своја мјеста.

Само што је Силајџић изашао ван просторије, чула се гужва и гурнули су Гојка Мајкића, машинбравара, искљученог члана партије, протјераног у родно мјесто, и Бранка Вукашиновића, бившег пристава општине Лушци Паланка. Њих су прозвали „устаницима” што тада нису били. Њих двојца су нам причали да су их ухапсили на спавању и тада их у „букагијама” стрпали у кола и довели у Сански Мост. Од њих смо у затвору чули да су се устаници заиста дигли и да су у Будимилић Јапри ослободили затворенике, тако да смо и ми по њиховом причању чули и жељели да дођу и да и нас ослободе. Усташе су често преносиле алармантне вијести о устаницима и у својим извјештајима писали онако како се њима допада. Поред тога, што су изазвали конфузију

⁸ Вјеран цитат, каквим га се ја сјећам.

и несигурност, то су чинили и да би евентуално имали разлоге убијати таоце. Све се ово догађа послје Симеоновог говора, па се и ови старији запрепашћују и не знају да ли их је Ивица преварио или је говорио истину. У једном часу, по Симеоновом одобрењу, а на приједлог др Весе, бива пуштен старији син Јове Миљковића – Весо, пошто је имао високу температуру и ангину. Његов лигештул остаје у просторији и Јово Миљковић га мени даје да ја у средини просторије спавам на њему, пошто мој тата више није долазио. Те ноћи сам спавала на њему, а ујутро кад је свануло казали су ми како је „наша дјевича, наша принцезица” у сну звала свога тату и плакала. С обзиром на моје године, тепали су ми и уопште били јако пажљиви. За то вријеме Гојко и Бранко су причали шта су све доживјели у Паланци и уопште о животу тамо, те и о могућем налету устаника што у ствари није било реално, нити могуће, а ми смо прижељкивали. Баш у то вријеме усташе су биле охрабрене Симеоновим говором да нико неће stradати и вјеровали су да су Срби насјели на превару. У таквом су убјеђењу и изгинули.

У том времену када су се свугдје дешавале страшне ствари, било је предивних, хуманих људи из редова, више муслиманског него хрватског народа, који то нису одобравали, а чак су и помагали. Међу њима су и наш Адем Зукић, кочијаш, Мухарем Алагић, помоћни службеник бивше општине, који је сакрио на општинском тавану „Перицана” – Перу Видаковића, такође бившег службеника. Лазо Живковић се у прво вријеме крио на таванским просторијама своје куће и радње; у најтјеже вријеме сакрио га је пекар Анте Тунић, у пећницу која није радила, док покољ не прође. Сам Анте је имао брата усташког злотовра Виктора Тунића. Било је још примјера о којима мало знам.

Народ се и даље хапси у граду, затвори се пуне, ближе се први и други август. У једном моменту, тог петка 31. јула, како би на људе застрашујуће дјеловали, кроз врата су улетјеле униформисане усташе, с њима познати сански полицајац Алагић Мустафа, много цивила са моткама и кочевима свих величина (причало се да су у питању избјеглице из муслиманских околних села). Ми смо мислили да су пијани јер су почели од врата тући све одреда, кундацима, бајонетима, кочевима, металним шипкама и слично. То је био такав налет попут побјеснелих паса. „Запамтићете ви нас херцеговачке усташе!” говорили су. Људи су падали, мене опет хвата страх и бјежим у крај, сакривам се иза леђа старијих. Кад би ударили ја бих пала на патос и тиме избјегла веће батине, старији нису тако добро прошли. Било је масница код

мене, али ни близу броју њихових масница. Најтеже је било када су на команду тих усташа морали журно да изврше наредбу лези – устани. Ко не би могао то да испуни био би тучен. Најтеже су прошли они са раскрвављеним главама, нарочито Брако Вукашиновић из кога је лила крв. Овакво батинање починили су и над сељанима у сусједним просторијама, гдје сам улазила и видјела мртво тијело човјека на патосу. Грозно ми је било, познала сам тог човјека, виђала га у радњи мога тате, звали су га „Американац”, вјеројатно је био у Америци. Имао је златне зубе који су вирили из отворених уста. Те златне своје зубе сигурно није понео са собом у гроб, а гроб му је вјероватно била ријека Сана. Касније сам сазнала да му је име било Ђуран Мишић.

Бранко је највише крварио. Иако сам се плашила, успјевала сам себе храбрити, те сам се нашла пред испитом својих снага, незнаљачког превијања, купљења крви са рана тешко повријеђених. Ту су били и Гојко са лакшим повредама, затим Перо Гвозден, а да не говорим о Марјановићима и Мандићима који су били у тешком стању. Потискивала сам свој страх од крви. Никад у животу то нисам видјела, а у ствари немоћна и слаба, плакала сам и дрхтала, што не знам боље то радити, јер први пут се у животу срећем са тим стањем. У сваком болном уздаку и јецању мојих суграђана у мени одзвања гласни крик, и онако уплашена јецаје сам задржавала, да би потом сами из мене извирали. Тада када више нисмо имали ни марамца ни крпица, ни воде, молили смо усташе да људи оду до пумпе да се оперу – нису дали. Рекли су: „Може само ова мала”. И ја сам ишла са недовољним бројем малих посуда и малим бројем крпица, те су морали кошуље тргати са себе. Силазила сам сваки час и одлазила на пумпу, страх сам побјеђивала, нисам се више плашила усташа, ја која сам се као мала и мрака плашила. Ни „аца” са сјекирама на улазу нисам се плашила. Једног младог усташу, који ме је посматрао и пратио, мрзовољно сам гледала, то ми је била једина освета. Плачући сам ишла, плачући се враћала, и прала те крваве дроњке од кошуља.

Ова истина је болна и описујући ово, плачем и све проживљавам изнова. То је тешка саздана стварност, до максимума сурова, а пишем је да би била поучна за све генерације које долазе. То је данас немогуће објаснити, та биједа људског рода, узорци једне средине, били су вјероватно пијани, јер ја то другачије нисам могла објаснити. Никад се више боли није поднијело него тада када је живот о концу висио, зависио од њих – усташа. Маса, али и појединаца. Та сурова животна истина и реалност догађаја прича само ту потресну причу о једном

времену, о једној трагедији у најкрвавијој држави, ако се тако могла и звати. Прича о патњама и понашању људи тога доба. Моја сјећања можда су идентична са многим сјећањима на вријеме Павелићеве НДХ, која је у наш дивни град довела изроде, кукавице и бездушнике да изврше најнечасније дјело у историји незапамћених погрома. То су сјећања која у свом трајању никад не блиједе, нити ће бити потиснута и говоре о много чему. По свом физичком изгледу то су људи, али су у себи сажели све животињске страсти, када су садистички све то чинили према немоћном и ненаоружаном народу. Никада, па ни сада, то себи нећу моћи да објасним. То понашање спада у домен психоаналитичара, психолога и социолога. У инкарнацији психопата тирани су вршили свакаква злодјела, као најцрњи бездушници и антисоцијални типови, насилници са особинама садиста, које су усташе искористиле за провођење и остваривање својих крајњих циљева, без икакве моралне, етичке и друге вриједности, тако да се по својим поступцима исказаним кроз свој „его“ могу мерити само са психопатама и настраним људима у својој наказности, са особама помућене свијести. Велика људска трагедија у овом малом граду, људи са својим личним невољама, бригама, радостима, недужне жртве, одведене су на губилишта као јагњад и клане по наређењу наизглед ментално здравих људи – све то давало је слику крвавих обрачуна и наказне стварности.

Боравећи у затвору чули смо од нових хапшеника о устанку у Дрвару, па у Паланци. Тај ехо стизао је до свачијег уха. Мислило се да ће заиста неко да нас спаси. За вријеме покоља, познати усташа „Кљако“ (по кљакавом прсту на руци) пред зградом среске управе бајонетом је Хазиму расјекао непце у устима кад је чуо да је он „црвени“. Све те усташе иживљавале су се на језив начин, ваљда су у томе уживали.

Долази субота, 1. август, очекујемо свашта, ипак, постало је нешто мирније. Кроз наше затворске прозоре нисмо могли ништа видјети, само смо могли шкиљити кроз пукотине меду даскама. Субота 1. Август 1941. године, око пет сати послије подне, када су љетње врућине јењале, нама саопштавају – опет лажу: „Спремите се јер идете на жељезничку станицу шећер и брашно истоватарати.“ Припремају се они, а ми чекамо да нам дозволе излазак, да идемо у двориште. Изашла сам на ходник јер сам прозвана. У ходнику сам угледала 4-5 усташких официра, има их више него икад, међу њима један високи човјек у цивилном одјелу, Шабић Хусеин. Пред њима ме пита како се зovem, ја одговарам, пита колико имам година, ја кажем петнаест, слагала сам. „Чија си?“, и то кажем, да сам Вида Миљатовића ћерка.

Он објашњава усташама да сам ја та мала и каже: „Она је само дјете које је држало књиге у рукама, али она старија...”, ја кажем: „Она није крива”, „Ћути ти мала!” и ја заћутим. Нисам схватила ништа од тих разговора. У међувремену моји излазе у двориште, редају се по двоје. Тамо су и Шуле и Свиле и сви остали. Схватила сам касније, да је овај усташа добротом мојих родитеља, честито зарађивао код мог поштеног оца, а моја мајка Марија Марица Миљатовић заклела га је, преко келнерице Јозефине, хлебом који му је давала, да ослободи њено дијете, јер су му оца већ убили.

То је био последњи минут. Упркос томе што је Симеон, по молби Мирка Вранића који му је био комшија и који је с њим проводио пуно времена, молио да ме ослободи, овај рекао је: „Не, она ће бити убијена.” Јозефина је преко Сабићеве невјенчане жене, Хрватице, мајчину поруку саопштила, чиме га је заклела. Он, као усташа који је добио награду од 2,000 динара од Гутића за гушење Мајског устанка, мене спасава.

У том реду, причао ми је Шуле Милићевић, био је присутан и Кратохвил Антон, усташа, који је често долазио у њихову кућу да једе, те се пред његовом мајком и сестром Ковиљком хвалио да је он лично убио око 1.500 Срба. Молили су га да спасе Шулу и он је њега из реда извадио, затим и Свилу, али је Свиле морао да буде парњак једном кога су везали. Тако је Свиле остао у реду међу посљедњима. Шуле ми даље прича о Кратохвилу. Рекао је да је био ружан, здепаст и разрок, па је имао пик на лијепе, плаве и високе људе. Каже, имао је обичај да се игра са људима „Овог хоћу, овог нећу.” На Шушњару је мучио Лазу Миленковића, ветеринара, и на крају га је питао која му је посљедња жеља. Лазо је одговорио да жели да се помоли Богу. Након што му је жељу услишио, убио га је.

Мој посљедњи поздрав са мојим друговима и осталим људима из затвора био је у школском дворишту, мене на путу својој кући, а њих завезаних у редове за посљедњи починак на Шушњар. Њихов пут до Шушњара био је тежак и жалостан. Пратили су их Сањани који су живјели крај улице и кришом иза завјеса гледали и слушали јауке и крике несрећне поворке. На путу до куће, први мој сусрет био је са мојим другарицама Јеврејкама, које су провиривале из својих дворишта, кад су ми саопштиле тужну вијест: „Тата ти је убијен, прије неки дан.” Само сам жељела да одтрчим до маме, која се толико жртвовала, да је видим и да мене види живу.

Излазак из затвора и мој живот после тога тек ће добити своје контуре и своју заршницу у току и после Народноослободилачке борбе, наше борбе у којој смо и ја, а и многи други свим срцем учествовали од почетка па до краја 1945. године. У нашим сјећањима и свједочењима једног времена документовано се слика наша блиска и за мене не тако давна прошлост, но још увијек недовољно да се објасни много тога. Потребно је ствари много смјелије објашњавати, смјелије извучити поуке из Другог свјетског рата, рата против фашизма, чије је обиљежје било физичко и психичко злостављање на најсвирепији начин, и чије су последице оставиле бруталне трагове и на територији мога завичаја.

Шушњар

*Букашин М. Давидовић**

У СПОМЕН УБИЈЕНОМ ОЦУ МИЛАНУ И СТРИЧЕВИМА, СТЕВАНУ И ДУШАНУ

Зашто тетак плаче?

Док смо се враћали се из школе у Здену, често би нас дјецу свраћала у кућу, наша омиљена тетка Сава Марјановић, коју смо ми звали Сеја, и при том нас увијек нечим частила.

Једном приликом смо затекли тетка Триву, гдје са чашом ракије у руци плаче и пјева:

«Ој усташе, усташе, јебем ли вам све ваше, јебем ли вам сивог тића, Анту Павелића!»

Ми смо тетке помогли да га подигне на лежај, јер је од рођења био тешки инвалид, и кретао се помоћу штака. Та сцена је незаборавна и тражила је касније одговор на питање мајци: «Зашто тетак плаче?». Од тадашњих сазнања о усташким злочиним према Србима у Здени, Санском Мосту и шире, наметало се увијек питање: Како је могуће убити човјека, а поготово жену и дијете, ко је то и зашто радио?

Осврт на историјат злочина према Србима

Писати било шта о злочинима, о било чијим злочинима, било би нелогично, ако се не бисмо осврнули на историју, чије истине су непобитна чињеница. Ја сам запамтио мајчине клетве: «Дабогда им земља кости избацила!», или «Дабогда им змија очи попила!» и друге, приликом разговора о начину страдања наших очева. Тада ми се чинило да видим себе у њеном наручју и браћу и сестре како се држе за њене скуте, док нас воде у затвор, па из затвора кући и, на крају, у католичку цркву на покрштавање. Причало се о некаквој «остији» чији значај нисмо могли дуго схватити, а и старијег брата кога су задиркивали, што то није знао правилно изговорити и што је испљунуо «оштију», и да ће га због тога неки поп уштројити.

Ти трагични догађаји су оставили трајан печат на сваког Србина који је то доживио, па наравно и на мене, који сам слушао приче старијих о крвавој 1941. години.

* Букашин М. Давидовић, професор, Приједор

Ја се нисам могао смирити ни до данас, док нисам нашао писане доказе и одговор на питање «Због чега и зашто?». О томе су написали томовете књига преживјели мученици, јер план да се уништи један народ никад ником није успио, па ни Хрватима 1941. године.

Поријекло Хрвата

У Босни и Херцеговини живе три народа, три различите вјере, и поуздано се зна да је та вјерска разлика увије била извор сукоба.

У првој књизи «Хрвати у свјетлу историјске истине» и у другој «У име Христа светиње у пламену» аутора Велише Рајичевића Псуњског, репринт издање марта 1944., издавач ИПК «Никола Пашић» 2004. године, аутор описује злочине Хрвата над Србима, у вишевијековној историји ова два сусједна народа. Балкан је увијек био «буре барута», што је везано за долазак Хрвата на ове просторе, а разумије се послије њих и Турака. Интереси вјере, сад католичанства, онда ислама, а често и обје заједно, оставили су дубок траг у односима народа на овом подручју. Хрвати су у својој сиромашној историји увијек остављали отворене капије за своје везе са Романима, Германима, а ако затреба и са Словенима.

Највећи хрватски историјски ауторитет Фердо Шишић писао је 1914. године: «Бранимир је убио кнеза Здеслава у прољеће 879. год. и обратио се папи ИВАНУ ОСМОМ у Рим и тако се одружио од цариградског патријарха.“ Тада је православно српство, у дошљачким Хрватима, добило вјечитог језуитског противника, који је ослањајући се на западни католицизам, сву своју пажњу усредредио на то да помјери свој простор, на рачун српског историјског и етничког простора. Овдје ћу споменути Томислава, који је приграбио сву власт 924. год. и потпуно се отргао од српске заједнице. Од тада почиње крађа српске историје, коју су Хрвати увијек приписивали себи. Ми смо свједоци да је Фрањо Туђман писао такву «ПОВИЈЕСТ», по којој Југославија никад не би била ослобођена, да хрватски домобрани нису партизане снабдијевали оружјем у II свјетском рату.

Томо Маретић у својој књизи «Славени од давнина» пише: «Ми смо већ рекли да се српско име налази код старих писаца, као што су Плиније и Птоломеј», а Фрањо Рачки у свом дјелу «Историја Славена» пише да су Срби имали поротне судове у доба Христово».

Хрватски шовинизам и грамзивост, уз помоћ Ватикана, преотели су велико српско историјско богатство. Београд је увијек био завараван

лажним братством, утонуо у неку врсту материјалистичког сна, гледао беспримјерну харангу и непрекидно гусарење по српској етничкој баштини, као и беспризорно вријеђање највећих српских светиња. Наш историчар и земљак, родом из Слатине, др Васо Глушац, то је назвао «историјским безобразлуком». Далеко би ме одвело набрајање примјера покатоличавања Срба у Војној Крајини, а нарочито за вријеме Марије Терезије, када су борбу против Турака углавном водили Срби. О томе је Ј. Ј. Змај писао у свом «Јавору» 1875. године. У тадашњој аустроугарској војсци Змај наводи имена 15 генерала и фелдмаршала, који су поријеклом Срби. Ја ћу овдје споменути само двојицу, генерала Јефту Љубибратића конте де Требиње и фелдмаршала Андрију Стојчевића. Србин није могао бити ни обичан пандур, ако није примио католичку вјеру.

Покатоличење Срба у Аустроугарској монархији

За вријеме аустроугарске владавине, Хрвати су добили велику подршку и изузетне привилегије, нарочито у БиХ, а све по принципу Хрвата као добрих слуга. Бечки двор је уз помоћ мађарског Сабора 1878. године декретом Војну Крајину предао под управу хрватским бановима, јер су им помогли у окупацији БиХ. Зато су ове наше просторе начичкали, самостанима и некаквим сјемеништима, из којих су излазили кадрови, оспособљени за вршење покатоличења Срба и муслимана.

Аустроугарски министар у БиХ Бењамин Калај је као млад писац «Историје српског народа», написао: «Нека буде довољно речено, да по испитивању најбољих словенских научника, сви словенски народи у прастаро доба, називаху се Србима.» „За вријеме његовог управљања Босном, српско-муслимански живаљ се нашао између двије ватре, пред највећим физичким и духовним искушењем», наводи наш аутор Псуњски. Они муслимане проглашавају Хрватима, због чега муслимански прваци у БиХ пишу протестни плакат 24. августа 1894. год., под насловом «Нашим дин-душманима», који Хрвати неће да објаве у загребачком «Обзору», него новосадски «Србобран» у броју 74 из 1894. године. Плакат је потписало 18 муслиманских првака, као Мухарем-бег Куленовић, затим бег Бишчевић и др.

Људе затварају због неодзивања дјеце у школу, због регрутације у аустроугарску војску, што је наш велики Петар Кочић, у својим дјелима

добро описао, па ће један Србин, код манастира Гомионице сликовито казати: «Више волим да ме прогони турска сабља него аустријско перо». Долази до појаве омладинске патриотске организације «МЛАДА БОСНА». Престолонаследник Франц Фердинанд долази у Сарајево на највећи српски празник ВИДОВДАН, на маневре и војну параду. Познати догађаји и I свјетски рат су на прагу и Срби у Санском Мосту ће их добро по злу запамтити.

Зелени кадар

(Казивање брата Раде Давидовића 2006. године у Приједору)

Први свјетски рат је повела Аустроугарска монархија са главним војним циљем: «Дранг нах ОСТЕН» тј. продор на исток. Сметала је само Србија и повод за рат се морао наћи. Убиство Фердинанда у Сарајеву 28. јуна 1914. године било је као наручено. У свим словенским земљама под аустроугарском влашћу, изражава се опште задовољство, само у Хрватској се организују антисрпске демонстрације, а у Загребу на Јелачићевом тргу Иван Франко позива Хрвате на обрачун са Србима. У Славонском Броду, Петрињи, Ђакову и другим мјестима његови франковци позивају у рат против Срба. И на крају аустроугарска војска је кренула на Србију, наравно преко Дрине. У тој војсци су и Срби, муслимани и Хрвати у истим униформама под једном командом, који никако не могу да утуве у главу због чега их «фелдвел» назива босанском марвом.

У Санском Мосту су српске трговине затворене, а роба опљачкана. Око 200 Срба се нашло у Румунији, у логору Арад, на челу са најбољим трговцем и домаћином Ристом - Риљом Павловићем, који је оставио кости тамо далеко. У граду на Сани живот је замро. Након извјесног времена живот се покренуо и нешто је заталасало успавани чаршијски живот. У мојој Здени муктар-кнез Омер-бег Крупић је добио писмо на свом српском и на оном швапском језику: «Омер-беже, ако ти је глава мила, не долази у Јелашиновце по трећину», а у потпису вођа комита Перо Топић.

Мобилисани Срби у аустроугарску воску послуже одсуства, рањавања или једноставно неодржавања на војне позиве, нису се враћали у своје јединице, него су се крили по шумама. Прозвани су «зелени кадар» и домаће власти, преко кнезова и муктара, имале су задатак да их преко својих полувојних формација званих «шуцкори» хапсе и враћају у јединице, или по потреби убијају. Међу шуцкорима је било свих нација.

Један број комита се склонио на Челић косу (кота 960), Мрежницу (кота 688) и Градину (кота 731). У Мрежници се налазила једна пећина и ту им је била база. Замјеници вође Пере Топића су Ђурађ Чичић из Чапља и Милан Новаковић из Хусимоваца.

Омер-бег позива још десетак бегова, међу којима и бегове Цериће из Миљаковаца, код Приједора, да му са својим вјерним момцима дођу у помоћ и да заједно казне влашку дрскост, која се није чула за турског вакта, до данас. Остала је прича да је Топић био неки «цугсфирер» или »фелдвел», јер је поставио типичну тактичку војничку засједу у Градини, ближа локација Калдрма, мјеста са кога је лако било искочити и послје првог плотуна извршити препад и ножевим завршити посао.

Послије првог плотуна убијен је Омер-бег, бег Церић је рањен, а остало, што није убијено, разбјежало се. Они су ионако пошли у ту авантуру, да нешто опљачкају и штогод ушибаре. Затим су бегу из Приједора поломили обје ноге и руке, посадили га на коња и по некој жени послали у Сански Мост, опет са поруком на два језика да ће овако проћи свако онај ко пође да купи трећину. Овај догађај је за дубоку анализу, јер је претеча великих догађаја и промјена у политичком, културном и друштвеном животу нашег народа. Догађаји из маја мјесеца 1941. године, потврђују значај ове анализе. Према томе, намеће се закључак о намјери да се посије сјеме мржње, у БиХ.

Сјеме мржње у првој Југославији

Анте Трумбић је у Паризу формирао Југословенски одбор, с циљем да Хрватску «прикрпи» Србији, да би преко Србије лакше дошао до независне државе, што је и успио. Први циљ је био прикрити злочине Хрвата у Мачви, 1914. године. Народно вијеће из БиХ се изјаснило за уједињење југословенских народа. Убиство хрватских посланика у Скупштини 1928. године Трумбић је искористио и као министар спољних послова одмах затражио отцјељење Хрватске из заједничке државе, тадашње Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Затим долази до новог назива, а то је Краљевина Југославија, када усташка странка Анте Павелић прелази у илегалу, као и Комунистичка партија. Након убиства краља Александра 1934. године у Марсељу, почињу припреме за крваву 1941. годину.

Генеза Хрватског злочина

Овде ћу се послужити нашим аутором Псуњским, који је савременик свих догађаја и злочина које су Хрвати починили према Србима. Он

помиње Сибињску побуну код Славонског Брода, коју је организовао и водио фратар Миховил Праскић, са пјесмом: «Цвијетом цвала Павлића рука, која уби српскога хајдука». Том приликом су покидане све табле на школама, општинама и др. са двојезичним тј. ћириличним натписима, а о увредама на рачун Срба да се и не говори. Фрањевачке гимназије у Сплиту, Мостару, Високом, Широком Бријегу, Суњи и теолошки факултет у Загребу, одгајали су «борце усташке свијести», како се наводи у листу «НДХ».

Већ позната сјеменишта само су наставила свој рад. Павлићев доглавник Миле Будак у «Новом листу» од 16. јуна 1941. пише: «У села и градове слали смо усташе и фратре, који су под мантијама разносили материјал за распиривање усташке мржње дилем НДХ, а наши пријатељи Нијемци и Талијани, када је дошао час, не нађоше нас потпуно спремне, него и ослобођене.“ Овде ћу само навести још неке Хрвате, који су дали допринос таквом раду на ширењу мржње према Србима: др Миливој Жанетић, фра Цецел, жупник Илија Томас из Клепаца код Мостара, фра Бјелобрк из Метковића, а фра др Срећо Перих из средње Босне, упућује усташе да побију све Србе, најприје његову сестру која је удата за Србина, па да онда дођу код нега, на опрост греха.

Увијек и свугдје су на челу католички свештеници - фратри или „ујаци“, како су их звали. Примјер из Фоче неког Хрвата Драге Коловрата, који из утробе жене вади живо дијете, са повиком да га је тако учио његов жупник «да у православљу не треба ни дијете у трбуху живо оставити». Толико примјера злочина према Србима било је у Краљевини Југославији, да су створени сви услови да ти злочини 1941. године буду само наставак онога што је већ почело и прије рата. Споразум Цветковић - Мачек из 1939. године и стварање Хрватске бановине, дјело је Влатка Мачека, вође ХСС и првог бана др Ивана Шубашића, о забрани рада и распуштању свих српских патриотских организација, наговјестили су оно што ће се догодити само двије године послје тога. Српски чиновници, учитељи, жандари и други запослени у било којим институцијама, као и наш писац Псуњски, добили су упозорење под смртном пријетњом да морају напустити Хрватску. Агенти Мачекове «Хрватске грађанске заштите» за ту прилику су наоружани специјалним аутоматским пиштољима.

Резултати Хрватског злочина у Санском Мосту - Шушњар

Погледом на историјска збивања само у Краљевини Југославији може се с правом закључити да су Хрвати вршили велике припреме за злочине у 1941. години, само се чекао повољан тренутак на историјској и политичкој сцени. Тај тренутак је дошао нападом Њемачке на Југославију. Какве припреме су код нас у Санском Мосту извршене, да би та 1941. година била тако трагична? На територији НДХ порушено је 288 српских цркава и манастира, а само у 24 среза у БиХ око 80 српских цркава и других објеката.

Усташку организацију у Санском Мосту је формирао адвокат др Јосип Церјан, за кога сам сигуран да је послан на овај терен као агент из Загреба. Такви су били учитељ у Дабру Милан Удовичић и сански фратар Анте Шеремет. Ова тројка је формирала усташку организацију звану «НАРОДНИ ОДБОР» у који су ушли: ЉЕВАР МИЛЕ, трговац, МАРТИН МАЦАН, председник суда, ЛУКА МИНИГА, гостионичар, НИКОЛА ТОЛШИЋ жупник из Старе Ријеке, ЛУКА ТЕШИЋ фратар из Сасине, МИЛЕ ЛУЈИЋ, земљорадник из Сасине, АНТЕ БАНОВИЋ гостионичар. Ових десет одборника су Хрвати. Затим имамо и четири муслимана из града. То су: ИБРАХИМ ПАШИЋ, судија, ХИМЗО РЕШИЋ, трговац, ОСМАН ЂЕХАЈИЋ, пекар и ЈУСО ТАЛИЋ, обућар. Петнаести члан овог одбора је ГРГА МАРИЧИЋ из ЗДЕНЕ, који је имао своју групу, у којој су се налазила и његова четири сина, са задатком обезбјеђења овог одбора. Дакле, у саставу тог одбора је 11 Хрвата, од којих три католичка фратра. Циљ је јасан, да се обезбједи послушност са највишег црквеног мејста, а то је надбискуп Алојзије Степинац из Загреба. Овај одбор је, по мојој процјени, формиран прије убиства краља Александра у Марсељу 1934. године. Наиме, моје комшије из Здене Драго Марјановић и Ђуро Удовчић су ми то потврдиле, на основу чињенице да им је те године био учитељ поменути Милан Удовичић. Он је имао радио на батерије и када је краљ убијен распустио је ђаке и читаву недјељу дана банчио са члановима одбора у гостионици Луке Миниге у Санском Мосту. То је кућа између Зурунића куће и кафане «Ловац».

Када је проглашена НДХ, овај одбор је одржао свечану сједницу, поздрављајући тај догађај, а након тога су отишли у католичку цркву у граду, гдје су фра Анте Шеремет и други фратри одржали мису захвалницу. Већ 15. априла овај одбор је организовао дочек 132. њемачке пјешадијске дивизије у Санском Мосту. Са њемачким

заставама, тракама са кукастим крстом око рукава, са хрватским шаховницама и тробојкама, као припадници ХСС, прострли су ћилиме, испред аутомобила, да њемачки официр не упрља чизме о чаршијско, санско платно. Пошли су им у сусрет и код куће Бошка Маринковића обављен је чин поздрава ослободиоцима, како су рекли. Наравно да је улиједио свечани пријем, па здравица у част ослобођења од омрзнуте краљевске власти.

Ево шта се догодило сутрадан, 16.априла - полицијски час, са објавом о смртној казни ко се послје тога ухвати на улици. Ухваћена су три Србина и један Јевреј, са оптужбом да су запалили њемачки камион, што је била подвала. Објава за Србе је била да морају предати оружје, војну опрему и радио апарате. Патроле су хапсиле све повратнике из војске, с тим да су Хрвате и муслимане послали кућама, а Србе у заробљеништво.

Њемачки официри су запосјели најбоље куће и станове. Срески начелник Драгољуб Поповић, родом из Чачка, предао је дужност предсједнику одбора Јосипу Церјану, а градоначелник Џафер Бишчевић предао је власт Химзи Решићу. Командир жандармеријске станице Ђуро Везмар је предао дужност жандару Бећиру Дураковићу. Предаја власти је обављена и по сеоским општинама и све то за три дана, до 18. априла.

Срби нису могли обављати никакве функције. Сву власт су преузеле тзв. «Дивље усташе», као припадници разних странака, гје није било никаквих војних формација, а звали су се «усташке војнице». Већ прво стријељање је извршено 7. маја 1941. године убиством тројице Срба из Козице и то: Ђуре Кондића, Марка Кондића и Рајка Стојановића. А зашто? Па дан прије, на Ђурђевдан, велику српску славу, Бећир Дураковић је је по задатку испровоцирао сукоб, тако што је извријеђао Србе, српску славу, газио славску трпезу, гасио свијећу, псовао српску мајку домаћинима и дирао им жене. Такве увреде Срби нису могли отрпјети него су се супротставили, па је овај побјегао, да би се успут ранио и сав као без главе вратио се у Сански Мост и испричао своју причу. Истог дана у 17 часова воде се борбе са Србима, које трају до 21 час.

Сутрадан, 8 маја, стиже њемачки батаљон из Бање Луке, једна чета из Костајнице и једна моторизована батерија из Приједора, и српски отпор је сломљен већ до 11 часова. Тога дана је похватано око 300 људи, које Италијани пуштају кућама, а Фрањо Хафнер,

натурализовани Аустријанац, који је радио као некакав биљежник у Томини, а који је већ регистрован као усташа, на своју руку хапси око 30 Срба и спроводи их у Сански Мост. То се све догађа у Томини. У граду њемачки командант, капетан Хенингс, наређује хапшење Срба из Здене, Подлуга, Кркојеваца, Дабра, Хусимоваца, Сухаче, Ђедоваче и Кљеваца, и те вечери је око 350 Срба, један Хрват и 30 Јевреја затворено у подрум школе. Сутрдан, 9. маја, стријелано је 27 Срба, од којих 10 из породице Видовић из Томине, да би ујутро, 10. маја, сви били повјешани у парку.

На дан 28. маја у Санском Мосту главни усташки стожерник из Бање Луке др Виктор Гутић завршава велики збор у граду ријечима: «Уништавајте Србе гдје год стигнете, а благослов нашег поглавника и мој неће вам изостати...Срби нека се не надају ничему и за њих је најбоље, нека се иселе, нека нестану из наших крајева, из наше домовине.» При том је позвао на бину ђавола у људској одори, кољача Ш.Х., који је тог дана поклао највише Срба и наградио га са 2000 динара. Резултате тих његових упута, како их је назвао, Срби у Санском Мосту ће врло брзо осјетити и свакодневно главама плаћати, да би злочини достигли врхунац масовним покољем на ИЛИНДАН, 2. августа 1941. године.

Прота Вид Марјановић у «МЕМОАРИМА И ЛЈЕТОПИСУ», на стр. 31. пише: «10. јула 1941. год. сам спроведен у Соколски дом у Сан. Мосту, гдје сам затекао моје родитеље и двије сестре са дјецом. У току следећег дана и ноћи спроведени су и остали свештеници, среза санског са њиховим породицама. Ту су нас посјећивали разни емисари, предлажући нам као једини спас прелазак у римокатоличку вјеру.» На страни 37. прота казује: «Тако ми је почетком септембра 1941. год. у Малом Црнућу код Пожаревца, дошао отац, и причао о страшним злочинима, на Илиндан, у Сан. Мосту и сусједним селима, а ја га упитам: «Па је ли онда ико од Срба остао жив?», а он ми одговори да су остала само двојица, и то Станко звани «ЛОНГА» и неки Лукица. Њих су оставили, ваљда, да се српско племе одржи. Мој отац наводи, како је чуо да је побијено око 10.000 нашег народа.“ Проти Виду такође прича избјеглица из Санског Моста комшиница Драгица Добријевић: «Ликвидација затвореника је вршена ноћу 1, 2. и 3. августа, и то одмах по хапшењу, највише на Шушњару, и «Старом плацу» у Сан. Мосту, на Кујином потоку-Троски и Предојевића гају, код Старог Мајдана, на жељезничкој станици у Врхпољу, у Кљевцима, Чапљу, Лужанима, Будимлић Јапри и др. селима. Број убијених углавном Срба са нешто

Јевреја, по мом чувењу, само за та три дана августа мјесеца, износио је око 10.000 душа.»

Хапшење Стевана Давидовића

Стеван је био кнез села Здене. Познато ми је да је у Подлугу то био Свиле Чорокало, у Кркојевцима Лазар Чамбер. У свим селима кнезови су били носиоци власти. Тамо гдје су муслимани били већински народ то су били «муктари». Сви кнезови су позвани у Опшину код новог градоначелника и добили су некаква упутства за рад. Тада су пуштени кућама. Међутим, послвије 7. маја и првог стријељања тројице Срба, и наређења капетана Хенингса, по Стевана долази патрола већ 8. маја, па пошто га не налазе код куће остављају поруку да чим дође да се јави у Општину, код градоначелника, по нова упутства.

Стеван је морао отићи послвије велике драме у породици и питања ДА или НЕ и оног хамлетовског «Бити или не бити». Похапшени су сви носиоци «Карађорђевог звезде», и сви носиоци војних чинова и разних признања и одликовања. У Здени су то били Милан Мандић и Никола Вукић. Ови људи су затворени у жандармеријску станицу, која се тада зове «оружничка постаја», и међу првима су ликвидирани, ко зна на који начин.

Начини убијања Срба у Санском Мосту

УБИЈАЊЕ У «КАРИ» (По опису Сафета Бурине, «ПОДГРМЕЧ У НОБ, том 1) - На губилишту на Сточној пијаци усташе су групе по 100-200 људи нагониле у «кару» да трчећим кораком трче до изнемоглости, док не почну падати од умора, па кад сви нападају, онда их испребијају ђускијама и кољем, и на крају по групама из митраљеза стријељају. КАРА је начин борбе пјешадије против коњице, када 10 x 10 војника савладава коњанике. Значи да су наши патеници тако трчали у по двије каре.

ПОКОЉ У САНСКОМ МОСТУ (**Раде Бркић**, народни херој) - ЖИТНИ МАГАЦИН - Они што су остали у магацину били су мучени на језив начин. На примјер, усташе су наредиле једнима да туку друге чекићима и мацама. На заповијед «Удри га» сваки онај који би одговорио «Не могу» убијен је метком из пиштоља.

На заповијест да жртва викне «Живио Анте Павелић или краљ Петар» слиједио је пуцањ и један млади живот се угасио. У тај магацин на

пазарни дан 28. јула, усташе су утјерале Србе из Санског Моста и околних села. Жене и дјецу су попели на таван. Магацин је велик 40 x 12 метара. Поред осталих су ту затворили и 600 омладинаца доведених са кулука. До зоре у приземљу магацина није било живог затвореника. Ужас жена и дјеце на тавану не може нико описати.

Јово Чорокало

Кум Јово Чорокало из Подлуга је, по неком старинском кумству, нас у Здени звао кумовима. Тако је и мене звао. Када се кум Јово враћао са посла из пилане у Здени, морао је наићи преко наше земље «Ограде», јер му је туда био краћи пут до Подлуга. Ми из Подлуга смо, прича кум, били затворени у житни магацин, иза школе, на обали Сане, тамо гдје је кланица за стоку. То што сваке ноћи стражари изводе неког по оној старој: «Изиђиде да припалимо и поразговарамо на мјесечини», то се зна, тај се више не враћа, па како је који стражар из којег села, тако је призивао своје комшије, па их клао и обарао у воду.

Међутим, најгори су били митраљези. На почетку магацина су имали митраљезе, постављене један горе, а други доље. Магацин пун, а он командује «Диж' се!» и ми сви стојимо, а онда командује «Лези!», а ми сви лијежемо. Тако нас као увјежбавају. На команду «Лези!» пали се горњи митраљез. Ко није легао, зна се. Када смо као легли, пали се доњи митраљез па ко се није прилијепио, уза земљу, ми чујемо, јауке оних које је закачило. Они су то звали «српска пегла».

Јово каже да су преостале извели над јаму, стријељали или побили ћускијама и будацима у главу, па завршава причу: „... а ја сам био ситан, па су они пали по мени. Видиш какве су ми ноге, да ми није овог штапа, не бих могао ићи на посао. Ту је побијено 150 мојих комшија из Подлуга, а одвела су их тројица усташа из Побријежја. До иза поноћи сам тако затрпан тијелима мојих комшија слушао њихво пијано хвалисање, да бих се пред зору извукао и спасио.»

Миладин Папрић из Кљеваца у запис **Давидовић Вукашину** 2004. године у Приједору:

«Ја сам као 10-годишњак чувао говеда у Кљевцима, са комшијама Хрватима у љето 1941. године, па ме мој парњак Иванковић Перо, Хрват, питао знам ли ја зашто смо ми дјеца и жене остали живи последије убијања мушкараца. На мој одговор да не знам, он ми објашњава: «Зато што сте ви требали да обавите јесењу сјетву, а најдаље до

ЛУЧИНДАНА, па ће све Србе побити. До нашег Божића све муслимане ћемо претворити у Хрвате, а на прољеће, ми ћемо бити Германи.» На моје питање како он то зна, рекао ми је да је то чуо од свог брата Гојка Иванковића, који је члан усташа и да су они о томе синоћ разговарали на састанку.“

Станислав - Брацо Блонски, Давидовић Вукашину, маја 2008.: «Поред моје куће у Приједору пролазиле су усташе са пјесмом:

«Неста крста са три прста, а и вјере што гузицу пере».

Ја сам имао 17 година и после тога отишао сам у партизане.»

Дијете на улици...

(Хазим Билалбеговић, Подгрмеч у НОБ, књига 1)

Усташе су доводили српски народ из свих праваца. Успут су их тукли свим и свачим, убијали, клали одмах ту на улици. Србин је био ван закона, могао га је свако убити, ту на лицу мјеста, па смо тако посматрали како убише жену која је носила мртво дијете, а друго двоје се држало за њену сукњу. Сутрадан смо видјели једно дијете како избезумљено лута улицом, и дозива мајку. У том изиђоше из кафане двојица усташа, полупијани, знам да је један звани Шаро родом из Г. Санице, и за опкладу Шаро први уби то дијете ту на улици.

Усташе у дворишту

Пошто је Стеван Дсвидовић ухапшен, а вјероватно и убијен, једног дана бану у Давидовиће група усташа из Напреља, и посједаше у хладовину под грожђе. Стрина Мика рећи ће јетрви Боји да коље кокоши, а она већ развија питу. Ту се створила и ракија, па усташе распоређују коме од њих ће кућа, штала појате и др. Презимена тих усташа нећу споменути. Они се враћају из града, гдје су се уписали у усташе, добили униформе и пушке, те право да у Здени бирају имања, куће и другу имовину, јер је то њихова награда за вјерност. Мајка Боја шаље једно дијето од 10-ак година по комшију Садика Крупића. Садик-бег, пошто саслуша дошљаке, нареди: «Сиктер, из мог села, тамо одакле сте и дошли, па тамо радите по свом, овде је по мом!» Остаде тако наше имање.

Мјесеци смрти

Убијање српског народа у Санском Мосту је трајало читав мјесец мај, јуни и јули 1941. године. То су чинили усташе из оних сеоских

општина, као рецимо из Томине, гдје их је било уписано 49 заклетих усташа. Они су побили народ у Врпољу (Босанско Врхпоље) 450 људи, у Чапљу 160, на бари званој Жегар 120, код кућа Кумалића и у самој Томини 20 људи, што укупно износи 770 мушкараца, жена и дјеце. У Горњој Саници је убијено 560, а у Бусијама 500 мушкараца, жена и дијете. У Брдарима, Сувачи и Џевару, а највећи покољи су извршени у Старом Мајдану на мјесту звано Троска, гдје је убијено око 150 Срба, а што нису успјели побити водили су у Сански Мост да их побију на Шушњару. На терену Старог Мајдана народ је избезумљено лутао, тамо-овамо, из шуме на чистину, из кукуруза директно у ријеку, у воду, гдје су се читаве породице давиле. Неки су упадали усташама у руке, од којих су тек били побјегли. И што је велика срамота за мајданске муслимане, да су ту одјећу, са побијених Срба, поносно носили по мајданској чаршији.

У току та три мјесеца свакодневно су довођени Срби из околних села, формално затварани, а ноћу извођени на Шушњар и убијани, на све могуће начине: ћускијама, крамповим, дављењем, клањем ножевима и убомом бајонета у срце, одсијецањем глава, уз претходно сакаћење одсијецањем ушију, носева и руку итд. Највеће покоље је извршила 13. сатнија, која је носила назив «целатска», а њени припадници су били из околине Чапљине, Љубушког, Габеле, Метковића, Посушја и Широког Бријега. То је трајало до краја јула 1941. године, а врхунац убијања Срба је августа 1941. Дан раније дошао је у Дабар Срећо Љевар, брат логорника Миле Љевара, и у засеоку Црновода похватао око 60 људи и повео у Сански Мост на стријељање. И сад наступа најзначајнији тренутак послје побуне Срба у Козици и стријељања тројице Срба 7. маја. Тада Срби из Дабра, Никола Лукић и Глиша Бањац, организују отпор, нападају усташе и ослобађају заробљенике. Лично ми је познато да се људина, громада од човјека, Никола Лукић, никад није одвајао од свог пушкомитраљеза, који је тада отео од неког усташе.

То је велики историјски дан за српски народ, који представља буђење, освјешћење и схватање истине да се сами морамо супротставити и вратити ударце истом мјером. Још један такав покушај усташа био је када су из Напреља покушали један такав упад учинити у правцу српских села Бошњака и Миљеваца, па су наишли на јак отпор. Такви су били посљедњи дани јула 1941. године. Усташка власт у Санском Мосту и око 300 регистрованих усташа је захватио страх. Срби су кренули. И одмах се на православно-католичко-јеврејском гробљу на Шушњару, око 500 метара од града, копају огромне раке.

То су биле двије јаме широке 3 метра, дубоке 2 метра и дугачке 40 метара. Аутор Сафет Бурина у едицији «Подгрмеч у НОБ 1» наводи да су Србе затварале усташе из «Целатске сатније» коју је предводио Анте Здилер из Имотског, који су крајем јула и почетком августа, на више губилишта и на Шушњару побили око 6.000 лица. Како су усташки фанатици говорили да «све Србе и Јевреје треба побити», јасно говори ко су жртве.

Милан Инђић у свом свједочењу о злочинима усташа у Санском Мосту на стр. 485. у едицији «Подгрмеч у НОБ» наводи: «Најмасовнија стријељања била су првог, другог, и трећег августа 1941. год. На читавом терену среза Сански Мост убијено је за та три дана, 6.500 - 7.000 људи. Поред стријељања оних из затвора, по селима су ишле групе усташа, прикупљале људе, изводили их у јаруге и стријељали. Иза усташа су ишли цивили пљачкаши.»

Покрштавање Срба

Према одлуци свих структура власти хрватске државе 1941. године, паралелно са убијањем Срба у Санском Мосту, текао је и процес прогона преко Дрине у Србију. Наравно да су богатији Срби давали богатства која су имали за привилегију да спасу породице и главе. У Санском Мосту покрштавање је почело одмах паралелно са почецима убистава Срба. Прота Вид Марјановић наводи 10. јули, а свакако после 3. августа, када је већ све побијено. Усташе више не смију правити «излете» у српска села, по нове жртве. Отпор је већ организован, и устаници –герилци у Лушци Паланци имају везу са Козаром и Дрваром. Међутим, католички фратри настављају злочин варијантом број 3 - трећину покрстити. Здена и ближа села под управом фра Анте Шеремета, већ су покрштена. «Па јесам ли вам рекао, покрстите се и спасите главе, па свеједно крст је један!». Мајке су нас носиле и водиле у католичку цркву.

Милан Инђић у свом свједочењу, пишући о трагедији српског народа у околини Старог Мајдана, после убистава, говори о покрштавању: «Многи су се окупили око једне старице, која је сједила пред кућом. Отхранила је једанаесторо дјесе. Изгубљеног гласа, понекад изусти: 'Бјежите, бјежите у шуму, не би ли ико остао жив.' Уз воће, наиђе у село Милка, црна и крупна жена. Сједа поред тужне старице и, уз напрезање, мало засузи. Старица извади из њедара кесу са новцем и рече Милки: 'Спаси ми дјecu... тражи шта хоћеш'. Зато сам и дошла,

нека сви иду на покрштавање у Марића гај. Стријељање је обустављено за оне који приме нашу вјеру. Хајде пожурите. На малој ледини испод дуда Франо је групи људи објашњавао покрштавање исто као и Милка. Након неког времена из правца Марића гаја зачуше се митраљези. Ето како усташе покрштавају. За оно преосталих Срба фра Никола Тојчић (Тојшић) из Старе Ријеке, држи слово: 'За ове што смо оставили живе, преблаги Створитељ нам поручује да се и ми смилујемо, да их примимо у нашу католичку вјеру'. Свима су подијељени мали молитвеници, преко Хрвата из Старе Ријеке, који су обилазили села и дијелили те књижице, да Срби уче нову молитву. Као прво научите да није 'Помози Бог' него 'Хваљен Исус и Марија'. Покрштавање је заказано у петак. На провјери знања из вјеринауке Франо је био поносан јер су његови били најбољи.

У петак је гомила жена и дјеце, те нешто мушкараца, ишло према католичкој цркви. По једно црквено лице их је пратило, по групама, да их усташе не побију. У цркви стадоше испред олтара. Поп је молио а народ понављао за њим, али не тако гласно. Неко је нешто прогунђао а неко само мицао уснама. Поп прекиде и упозори их да ријечи изговарају тачно и гласно, да он чује. Кад је требало да се клекне, они клекнуше невјешто на једно кољено. Послије колективне молитве, почело је појединачно прилажење попу. Кад је дошао ред на високу Боју, поп приносећи кашику пита: 'Је ли драга воља?' а Боја одговори: 'Па ето морам....каква драга воља, кад сте ми све побили'. Опет ће поп 'Реци јасно је ли драга воља или није', а Боја: 'Није', на што ће поп 'Хајде ван'. Гојко држећи марамицу на устима изиђе напоље и испљува све да га нико не види. Враћајући се кућама послије покрштавања, многи су скретали са пута и повраћали.»

Деса Марјановић-Мирковић

«Послије убиства мојих Марјановића, ми смо сви покрштени. Било нас је само 5 сестара, све испод 10 година, а остало браћа. Најмлађе дијете није имало ни годину. Код нас су становале двије дјевојке, које су биле однекуд избјегле. Ми смо их звали 'мухаџери'. Међутим, сваке недјеље су нас будиле и пожуривале да не закаснимо на мису у католичку цркву. Касније смо схватили да су оне биле послате од цркве, да врше надзор над нашом породицом.“

Зашто тетак плаче

Из моје Здене је 1941. године убијено је 34-оро мушкараца, жена и дјеце. Списак тих мученика чини прилог овом тексту. Међу тим

жртвама су и њихова дјеца, као код породице Стевана Пуркића, од кога нико није остао жив. Из породице Кудре остало је само једно женско дијете и једна стара бака. Уз овај прилог жртва Здене из 1941. године иде и прилог, списак становника мога села из 1942. године, жртва логора Јасеновац, такође 32 жртве. Нико од њих са оба стратишта није остао жив. Породице Тодоровићи, Мандићи, Кудре, Пуркићи, Давидивићи и друге, имају велик број настрадалих, од троје, четверо, осморо итд. Међутим, породица МАРЈАНОВИЋ је са највећим бројем настрадалих чланова. То су дјеца мога тетка Триве, његове браће, синоваца и других, укупно 10 чланова породице Марјановић. Зато тетак плаче, псује мајку Павелићу и његовим усташама и оплакује своје Марјановиће, које до своје смрти није престао оплакивати.

Ширина Словенске душе

За ствар демократије српски народ никад није мјерио своје жртве, због своје широке словенске душе, лако је заборављао, а дјеловањем дневне политике, морао је праштати злочине учињене према њему, у првом реду од стране Хрвата. Какви су они, најбоље говоре примјери из 1944. године, када су на Ускрс Англоамериканци бомбардовали Београд, а у једном биоскопу у Осијеку приказан журнал о томе. Присутна публика је хистерично плескала и аплаудирала. Један од најсвежијих примјера је када је Стјепан Месић у Аустралији, са оригиналним усташама, пјевао усташке пјесме, пред сам рат 1991. године.

Списак жртва из Здене

СПИСАК УБИЈЕНИХ СРБА ИЗ ЗДЕНЕ НА ИЛИНДАН 1941. ГОДИНЕ

1. Вукић Вицо
2. Вукић Никола
3. Вукић Васо
4. Ђурђевић Душан
5. Врућинић Нине
6. Врућинић Божо
7. Врућинић Јово
8. Врућинић Мића

9. Врућинић Спасе
10. Давидовић Стеван
11. Ђурђевић Никола
12. Јакшић Дане
13. Јакшић Лука
14. Јакшић Владе
15. Ковачевић Ђуро
16. Љубоја Јово
17. Мандић Милан
18. Мандић Мара, Миланова мајка
19. Марјановић Миле
20. Марјановић Веселен
21. Марјановић Војислав
22. Марјановић Перо
23. Марјановић Зора
24. Марјановић Перо-лугар
25. Милошевић Љубо
26. Милошевић Тодор
27. Мијић Никола
28. Петровић Обрад
29. Пртија Јово
30. Пртија Симо
31. Топић Перо
32. Ћалић Ђуро
33. Цвјетковић Илија
34. Сакрација Илија

СПИСАК СТАНОВНИКА ЗДЕНЕ СТРАДАЛИХ
У ЛОГОРУ ЈАСЕНОВАЦ ОД 1942.

1. Врућинић Стево
2. Врућинић Јока
3. Врућинић Дара
4. Давидовић Милан
5. Давидовић Душан
6. Кудра Перо
7. Кудра Мара, супруга Перина
8. Кудра Васо, син
9. Кудра Зора, кћер

10. Кудра Милка, кћер
11. Мандић Мирко
12. Мандић Сава, супруга Миркова
13. Мандић Божо, син
14. Мандић Ђуро, син
15. Марјановић Никола
16. Марјановић Дара
17. Марјановић Ђуја
18. Марјановић Гојко
19. Пуркић Стеван
20. Пуркић Јелка, супруга
21. Пуркић Дара, кћер
22. Пуркић Милева, кћер
23. Пртија Триво
24. Топић Бојана
25. Топић Митар, син
26. Тодоровић Миле
27. Тодоровић Ружа
28. Тодоровић Урош
29. Тодоровић Милица
30. Тодоровић, дијете од 10 год.
31. Тодоровић, дијете од 8 год.
32. Тодоровић, дијете од 6 год.

*Здравко Кеџман**

ШУШЊАР, УСМЕНО ПАМЋЕЊЕ

За Шушњар се дуго није знало. Није се говорило о њему. Требало га је прећутати, а о некој осуди се није ни помишљало говорити. Злочин о којем се ћутало, о којојем није било пожељно званично говорити, био је у мноштву сличних и много већих злочина. Правда није смјела да се појави на видјело, да се било шта говори. Неке мање изречене казне биле су у склопу почињених других дјела. И, уопште, званично се морало све прикривати. Истина, фашизам је био побијеђен. Побиеђили су га они који су се налазили на гилјотини жртвовања. У деведесет девет процената били су то Срби. Било је то - бити или не бити. Ко су убице, упријети прстом у злочинца, а поготову одакле је долазио, из ког народа, о томе се само могло шаптањем говорити. И говорило се. Све се налазило под велом тајне, у прећутном мирењу са злочиним. Тако није било годишњица обележавања, паљења свијећа и других обреда које жртвама припадају. Земља је ћутала, а људи су нијемо ходали по њој. Тако су се низале године, и десетине година. И тако би то остало ко зна колико дуго, да се поново из мрака убилачка рука није појавила пред овај нови рат, и тада, страх од геноцида међу српским народом поново се појавио. Свака српска кућа, пороговорила је шапатам страха. Знало се одакле тај страх долази. А долазио је не од јуче, не од претходног рата и Шушњара, већ много вјекова уназад. То је био осјећај пред надолазећом опасношћу, нешто уписано у људским генима страдалника. Поново су се појавили исти целат, и иста жртва. Гномско памћење, дубоко је, много дубље него што знамо, што можемо помислити, оно је записано у нама.

Приче о Шушњару (али и Козари, Јасеновцу, «крвавој Дрини») и другим мјестима, почеле су да круже око нас, мене, сваког појединца, веома рано. Дакле, још у првим годинама живота, када се све догађало веома близу, у времену. По правилу, оне су најдубље улазиле у нас, наша људска памћења, и добијала, ону гаму, која остаје неизбрисива. Коју свјесно и још више несвјесно, дубоко записујемо у нама. Имао сам необјашњив осјећај, када год сам долазио на Шушњар, као да идем, успињем на неко светиште гдје Бог пребива својим духом. А то

* Здравко Кеџман, књижевник, Бања Лука

је дух жртава, који се налази у једном, који је неуништив. Међутим, памћење се проширивало. Уз Шушњар, било је толико много других мањих «Шушњара», на територији Санског Моста, да их је тешко све побројати. Јер, није се све догодило и издогађало само на Шушњару, тих илинданских дана 1941. године, посвуда околу одвођени су људи из кућа, или на други начин хватани и убијани.

Тако су приче о Шушњару кружиле око свих нас, пратећи нас и када смо одлазили на спавање, и у разговору који се преносио од старијих, који су знали како се све догодило. И како се, гдје догађало. Вјетар који би дувао ноћу, лишће које би опадало са дрвећа, препричавања уз петролејску лампу, гдје је коме страдао отац, мајка, стриц, ујак, комшија, дубоко су утискивали у памћење. Душа је памтила, а то би могла бити права ријеч. Путници намјерници који би преноћили у кући, такође су говорили, и још више поткрепљивали памћење. Школе у које смо ишли, мање-више су ћутале о томе, јер с нама су била дјеца, која су били потомци оних одакле су долазиле убице. Усташа – је била једна ријеч. И једна слика. Њу си могао запамтити јер је створила сама слику о себи. Кама у руци, црна униформа (премда је било и других) и усташко слово на капи: «У». Симбол је означио сам себе. О убијеним смо знали све. Не само име и презиме, него смо знали куће из којих су, жене удовице које су касније читав живот носиле црнину, њихову дјецу, браћу, очеве ако нису и они побијени, јер су најчешће читаве куће затиране, породице. Чак смо и сусретали на улицама, у граду, неке од убица, показивали су нам, и говорили шапатом старији. Њихова дјеца су такође ишла у школу са нама, иако никоме није падало на ум да им било шта каже. Вјеровало се да се никада тај ужас неће поновити. Али се поновио, под истом пријетњом. У задњем рату, али не само од истог непријатеља. Били смо сатанизовани од других, што нисмо помишљали ни у сну да би се могло догодити.

Дакле, усмено памћење. Те приче су биле тако очигледне, стварне, живе, и потпуно су се објашњавале. Чак смо могли замислити њихове слике. Из тих прича су израњала имена са словом «У» на капи; Анте, Иво, Јосо, Хасан, Але, било их је све више. Осим из града Санског Моста, знало се из којих су села долазила. Та села ће бити трајно уписана у наша памћења. (Па иако многи у њима нису сносили кривицу.) Била су то нама сусједна села: Сасина, Трнова, Чапље, Алишићи, Бришево, Хусимовци, Каменград... Убице су биле комшије. Прије тога често су били у нашим кућама, ручали са осталом чељади, радили жетвене и друге послове у пољу и на њивама, по свим

правилима могло им се вјеровати да нешто тако не би никада ни помислили. Знали смо да је «Стожер» (Главна команда) тих свих злочина био град Загреб. Домаће усташе су биле раме уз раме оним из најближег Поглавничког окружења. (Касније сам прочитао књигу италијанског новинара Курциа Малапартеа «Капут» у којој пише да му је Поглавник Анте Павелић нудио пуну корпу српских очију које су му на поклон донијеле његове вјерне, херцеговачке усташе.) Загреб је био град црнокошуљаша који су имали заврнуте рукаве и сијајуће ножеве за појасом и у чизмама.

Касније, са одрастањем приче, истините, нигдје записане, улазиле су у наша памћење, али са једним дубљим размишљањем. Размишљањем које је опомињало. Наш град Сански Мост у парку имао је још увијек живо дрвеће (има га и данас) на ком су били објешени Срби. Обични људи, сељаци. И становници града. Имали смо сталан осјећај, како се високо међу гранама још њишу њихова тијела. Знали смо да су их тако држали како би иокано престрављен народ још више престравили, убили сваки живот у њему. Тај страх, баш тај, преносио се у на нас годинама. Страх памћења. Могла се претпоставити свака слика, сваки догађај, јер је било тако очигледно. На Шушњару, и другим мањим мјестима, било је више побијених него лишћа које би у јесен бар накратко могло прекрити њихове гробове.

(Пред надолазећи посљедњи рат, није било тога у Подгрмечу, али и читавој земљи, који није осјетио да се она иста омча свакоме стеже око врата. То је дубоко памћење којег до тада нисмо били свјесни.) Тада је још више оживјело памћење. И, наравно, са њим страх. Почели смо поново да спомињемо ко је из које куће убијен. Знало се скоро све тачно, поименице.

Стрица Јована Кецмана, убио је Анте Мандић у Сасини. Баку Стану Ибрахим Незиревић пресрео је на путу и замахнуо брадвином да јој одсијече главу. Дочекала га је рукама, и чудом се спасила, побјегла. Била је сва крвава. Але Алишић, кажу да је био керезуб и шепав, доносио је усташама жицу из свога амбара и говорио – «имам ја још жице, колико год треба». И ту слику понијели смо у памћење. Зарђала и безвриједна жица, одлично је послужила. Убили су их! Убили! Јурила је сва обезглављена кроз Усорце Госпова Кецман, рашчупане косе и без мараме које су жене тада обавезно носиле. Слично или још страшније догађало се у свим селима Поткозарја и Подгрмеча. Те приче које су се касније преносиле усменим путем само су се умножавале. Од њих су нам се често кости тресле ноћу, а мрак био гушћи. Тако смо их усмено, дубоко у себи запамтили. Носили их и, живјели са њима.

Из Подлуга који се налази уз сам град одведено је 110 Подлужана и побијено. У Кркојевцима, много година касније подигнуто је камен обиљежје. Из раке пред стријељање спасила су се двојица: Ђуро Бурић и Маркан Ђурђевић, имали су чакију у цепу, пресјекли канап и имали срећу – побјегли. Таквих случајева среће било је мало. Као на примјер у Усорцима, када су усташе дошле на врата Тодора Црнобрње (солунског борца) и његовог сина Алексе (који су искочили на другу страну кроз прозор и побјегли). Али нису успјеле побјећи друге Црнобрње, Родићи, Џаје, Бркићи, и други. Тако се читава санска земља претварала у Шушњар.

На гробљу Шушњар, гдје је побијено
пет и по хиљада невиних Срба, никла
је људска коса

У Сасини гдје су побили
више виђених Усорчана,
у земљи су откопана огледалца, чешљеви,
наочари, и друге личне ствари.

Чешљеви су личили на стоноге
наочари на љуске очију

Коса није никла
као да је нису ни имали

Ако су убице из очију воду пиле
као из малих чаша
у шта су се претвориле

(Из књиге З. Кецман, «Одјек графита», Рад, Београд, 1995)

На Шушњар се успиње као под небо. Хумке су под небом. Ми се на њега успињемо да бисмо боље видјели. Не само прошлост, него и садашњост. Па и будућност. И да бисмо били што ближе истини.

*Душан Праћа**

КЊИЖЕВНА МАНИФЕСТАЦИЈА “ШУШЊАР” И ШУШЊАР КАО ИНСПИРАЦИЈА У КЊИЖЕВНИМ ДЈЕЛИМА

“Клањам се сенима Шушњара чије име носи ова престижна награда коју примам свестан да она осим литерарног има и ореол живог живота и живе смрти. То је признање које од мене, ситног и грешног лауреата, тражи подвижнички пут и дуг оличен у молитвеној ћутњи и бдењу.”

(Ненад Грујичић: Милошта шушњарских душа – бесједа поводом књижевне награде “Шушњар”)

Овај кратки одломак из пригодне бесједе пјесника Ненада Грујичића, а поводом књижевне награде “Шушњар”, некако се сам наметнуо као прикладан и природан увод у оно што би се о Књижевној манифестацији “Шушњар” и Шушњару као инспирацији у књижевним дјелима имало и морало рећи. Само је дубока укоријењеност у језик и (самим тиме) биће народа и инскристалисана национална свијест, а изнад свега висока пјесничка самосвијест могла да се оваплоти у оваквим ријечима, набијеним смислом, смјерношћу и осјећајем дуга према невино пострадалом народу.

Иако је Шушњар једно од већих стратишта у БиХ и цијелој Југославији, о њему се дуго ћутало или се полугласно или криомице разговарало на крсним славама (а и на њих је комунистички режим гледао попријеко), на народним зборовима, цијелима или код ракијског котла. Али и тада опрезно и завјеренички, јер је увијек и у свакој, па и таквој прилици постојала реална опасност да се ту негдје наводи непознати неко ко је задужен (или је сам себе задужио) да те “јеретичке приче” преприча на “једном мјесту”. А онда – зна се. Чувари братства и јединства, “инжињери људских душа” узели би ствар у своје “праведне руке”. Па ти причај, мајчин сине! Због тога не треба да нас чуди што о стварном илинданском покољу нема нити једне једине народне пјесме. Толико је био “благ” тај “другарски” стисак на народном “грлу бијелом”. Толико “благ” да је умукнуо и народни гениј, који је као ни један други народ, сву своју историју испјевао и опјевао. Зар и ово није један од доказа колико је васколик српски народ платио и плаћа данак и својој

* Душан Праћа, књижевник, Бања Лука

наивности и стеги, али и немару (својих) државних органа и (својих) институција.

Послијератна генерација (мисли се на Други свјетски рат – а свака нам је генерација ратна и/или међуратна) знала је о шушњарској Голготи онолико колико је знало породично памћење (само парцијално, дакле), а од званичних институција учила се еуфемизму о “жртвама фашистичког терора”. Као да тај фашизам није имао своју личну карту, као да је био природна непогода.

Тек након 27-28 година од покоља српског (и јеврејског) становништва на Шушњару је изграђено спомен-обилежје. И том приликом се манипулисало са избором понуђених рјешења. Изабран је трећенаграђени рад вајара Милована Крстића, но и он је прилагођен “естетском “ укусу тадашњих властодржаца, па се аутор Крстић одрекао споменика због тога што није урађен по пројекту.

Величанствени споменик и помен жртвама илинданског покоља је Књижевна манифестација “Шушњар”. Но ни са организацијом и одржавањем ових књижевних сусрета није нам (оваквима какви смо) ишло нимало лако. Почело је 1975. године уочи Илиндана, на Шушњару, захваљујући великом труду и ентузијазму тадашње књижевне омладине Санског Моста. Поетско вече се те вечери спонтано претворило у народни збор и блиски и лирски сусрет живих Срба са умореним Србима, побијеним по правди Бога. То је НЕКОМЕ засметало, па се следеће књижевно окупљање чекало пуних осам година. У неравноправној борби против тадашњих чувара “свијетле будућности” и тамничара прошлости младе санске литерате су успјеле обновити овај књижевни сусрет. Од тада, од августа 1983. године ова књижевна сретања се нису гасила. Од 1995. године, послје егзодуса Срба из Санског Моста Књижевна манифестација “Шушњар” се одржава екстериторијално, у Оштрој Луци.

За протеклих 25 година непрекинутог одржавања ова илинданска књижевна светковина је угостила на стотине књижевника који су своју пјесничку придарили на олтар жртава усташког терора, геноцидне Независне Државе Хрватске.

Мора се одати дужно поштовање свима који су припомогли да се о овим трагичним догађајима сазна што више. Прије свега, мисли се на историчара Бранка Ј. Бокана, аутора тротомне монографије о Санском Мосту, као и њеном издавачу, те његовим сарадницима, свједоцима усташких злочина, али и напору још неких аутора (Милан

Црномарковић, Петар Додик, на примјер) који су унијели нешто више свјетла у поменути историјску помрчину.

Изгибија српског народа у Подгрмечу, првих дана августа 1941. године још увијек чека одговарајућа књижевна дјела, достојна ове трагедије, достојна своје мученичке димензије, коју иједан живи смртник тешко да може до краја сагледати. Изузмимо ли (тек) неколико књижевних радова неколицине (санских) пјесника, ова апокалиптична тема није бог зна како примила на српској књижевној мапи.

Зашто је то тако? Својевремена цензура или аутоцензура. Тачно је да су се у прошлом режиму, када је о стваралаштву ријеч, знале неке табу-теме, а највећи дио њих се односио на национализам и на то шта је ко коме радио у Другом свјетском рату. Надајмо се да табу-тема више нема и да ће одговарајуће књиге на ову тему тек бити написане.

А, према ономе што је до сада објављено, колико нам је познато, могу се с лакоћом набројати аутори који су се одазвали поменутој теми као и њихове књижевне творевине (махом пјесме).

МИРКО СТАНИЋ се у пјесми НА ХИЉАДЕ (потписана новембра, 1944. године) обраћа шушњарским жртвама и у три катрена римовано казује како су их усташе, ни криве ни дужне, похватале “на вјеру, на пријевару”, “на жртвеник насиља ставили”, па потом “своју звјерску побједу славили”.

НЕДЕЉКО РАШУЛА у пјесми ВАРЉИВА НАДА (Шушњар, 2.8.1995.) ламентује над изгинулима и призива покољења да не забораве “тешке жртве, неповратну младост, / кобне дане крвавога лета, / сва издајства, звјерства, ину гадост.”

Пјесма ДУШКА СТОЈИСАВЉЕВИЋА ПОЕТСКИ ЗАПИС НА ШУШЊАРУ уклесана је на споменик у облику крста, који је подигнут на Шушњару почетком деведесетих година.

СТЕВКА КОЗИЋ ПРЕРАДОВИЋ, пјесникиња из Бање Луке (једина у овом кратком прегледу није из Санског Моста) у пјесми НА МОСТУ ОД РИЈЕЧИ (Бања Лука, 11.12.1995.) саосјећа са избјеглим Сањанима, па, између осталог каже: “У поетско вече / ШУМ ЖИВОГ ШУШЊАРА / као да се рана раном лијечи, // журим да сретнем/ САЊАНЕ У ЗБЈЕГУ/ на мосту / од ријечи”. Њен стих ШУМ ЖИВОГ ШУШЊАРА узет је за назив пјесничког зборника са шушњарских књижевних сусрета.

У пјесми ШУШЊАР (август, 1992.) ГОЈКО МАНДИЋ се клања “сјенима мртвих” и вјерује да дух народа овог ту се не слама”.

ГОРАН ОСТИЋ у краткој пјесми ОТИЋИ...КАКО? (Размишљања о гробљу Шушњар у Санском Мосту) размишља о томе “како гробља оставити / како гробља пренети / како себе собом носити”.

САВА БИЛБИЈА у пјесми НА ШУШЊАРУ као да се поистовјетила са жртвама, сва у екстази, испјевала је патетичне младалачке стихове, пуне бола.

БОРО КАПЕТАНОВИЋ у пјесми ШАНСОНА О ПЕТ ХИЉАДА МРТВИХ СРБА НА ШУШЊАРУ (1992.) постиже висок пјеснички домет. Снажна експресија и силна енергија бије из његових убојитих стихова : “Замисли слику најмилија, / На Шушњар у смрт пешице / Маршира свети Илија / И пет хиљада светаца”.

И на крају (мада се надамо да то није и крај књижевне приче о Шушњару) МИХАЈЛО ОРЛОВИЋ је 2005. године објавио књигу кратких, језгровитих и језовитих прича ГРАД НА ЈЕЗЕРУ КРВИ у којој на основу свједочења живих мученика који су преживјели покољ (у књизи је поименично наведено дванаест свједока) као у каквој НАРОДНОЈ “КАЖИ”, како је примијетио рецензент Бранко Брђанин, “као да ова слова шапућу душе давно упокојених, помиловане и спасом спасене, христијанске душе уснулих слугу Господњих, Срба православних, синова и кћери, раба Божјих”. Ова невелика књига кратких прича уједно је једина књига до сада чија је тема у цијелости шушњарска трагедија.

Ето тако и ето толико су до сада књижевници (њих деветоро на броју) имали рећи о страдању народа србског на локалитету званом Шушњар код Санског Моста, мјесеца августа 1941. године.

Надам се да ће нам и овај скуп помоћи да боље сагледамо ко смо и шта смо. Сада када, по ко зна који пут, од крхотина живота поново састављамо живот. Сада када су нам остала закоровљена и напуштена огњишта, “остављене и затрављене куће, од којих су остали само темељи”. И, коначно, сада када србомрсци разне провенијенције насрћу споља и изнутра на наш национални идентитет и интегритет, када покушавају да нам одузму чак и “људски кредибилитет”.

Вјерујем да ће нам баш ово помоћи да очврснемо и изборимо се за част и достојанство и сва људска права која припадају цивилизованом човјеку у друштву.

*Михајло Орловић**

ПРИЧЕ О УЖАСИМА

Осамдесетих година прошлог вијека одлучио сам да напишем књигу о злочину на Шушњару. Намјеравао сам да саслушам приче преживјелих и оних који су нешто знали о том незапамћеном злочину. Слушајућих их, јежио сам се од ужаса. Рукопис сам одложио јер га напросто нисам могао читати ни сређивати, јер је ужас, о којеме су ми причали преживјели, био такав да се нормалан човјек и послије толико година осјећа запањеним и ужаснутим. Ипак, начинио сам књигу испрличаних ужаса. То су кратке и невјероватне приче. Какав је то био ужас на Шушару 2. августа 1941. године најбоље илуструју ове исповјести:

Супа од ноктију

Мога оца су затворили у стару школу која се налазила у парку. Једном, кад сам му донијела храну примијетила сам да на рукама нема ноктију.

Питала сам га шта му се догодило. Одговорио је да су нокте усташе почупале и од њих скували супу.

Послије су тјерали затворенике да је једу.

Хвалисави крвник

Било је јутро. Сунце се од стида није могло појавити. Све око нас је имало врштећу боју крви.

Пред нашом кућом појавили су се усташа и човјек с одсјеченом руком. Крв је цурила из ње. Рана је била свјежа.

Усташа је затражио млијека. Мајка му је дала, а он је попио на искап и показао руком на човјека који је кварио.

- Ово сам му ја урадио.

Освета

Усташе су над јаму на Шушњару довели оца и сина. Отац је препознао комшију, усташу. Клекнуо је пред њега и почео да му љуби ципеле.

* Михајло Орловић, публициста и књижевник, Бања Лука

- Као Бога те молим, убиј ме прије сина.

Сироти човјек је знао да ће их усташа убити. Хтио је да умре прије са трунком наде да ће кољачи поштедити живот његовом сину.

- Како те није срамота тако нешто тражити - усташа га удари ногом по лицу.

Дјелић по дјелић тијела несрећног младића је сјекао и бацао пред ноге свезаног оца.

“Добро” за добро

Химзу су звали Чико. Био је никакав. Сви су га избјегавали. Једино га је Јован, надничар из Дабра, понекад частио пићем.

Кад су усташе дошле у Сански Мост овај чудак је видио своју шансу. Обукао је црну униформу и постао кољач.

Међу таоцима нашао се и Јован, надничар. Кад га је угледао, усташа Чико му је пришао и рекао да га памти.

- Нисам те заборавио. Добро које си ми чинио вратићу ти добрим. Нећу те мучити. Имам оштар нож. Љут је као змија. Заклаћу те, нећеш трепнути.

Лијепа боја

Кад год дође јесен, сјетим се Боје Атељ из Кљеваца. Била је лијепа као вила. Анђели да су је стварали нису је могли онакву извајати. Вољела је дуње и увијек их носила у њедрима. Куда прође траг је мирисао за њом.

Четворица усташа, неки Кењари, стргали су јој одјећу и почели да кидишу на њу.

Њена снаха Смиљана покушала је да је спасе.

Усташе су јој поломиле руке и ноге. Онако рањена она их је преклињала да не скрнавe лијепу Боју.

Кад су је опоганили, усташе су несрећницу рашчеречили и бацили у трње.

Око

Усташе су нас стјерале у гомилу у Врхпољу, близу „ћирине“ станице.

Кружили су око нас с пушкама на готвс и пријетили.

Илинданско сунце упекло, а народ престрављен моли и јауче. Старица у бијелој марами шапће:

”У бога се уздам. Шта ми може учинити човјек? Не бојим се ничег.“

„Човјек можда не може, али могу ја“, усташа јој се уноси у лице.

Чује се пуцањ. Старица пада.

А тад се догодило нешто што никад нећу заборавити. Двоје младих стоје и у наручју држе мушко дијете. Одједном чу се рафал. Мушкарац и дијете падају погођени. Млада жена не може да истрпи бол. Забада нокте у очи. Крв јој липти низ лице. Њен јаук одјекује наоколо.

Онда су нас из тог проклетог, Врхпоља одвезли „ћиром“ у Сански Мост.

Тамо су нас стрпали у житни магацин. Она млада жена, што је изгубила мужа и сина, вади себи око.

Умире ли се у вашој вјери?

Постројили су их над јамом. Усташа је шетао пред њима.

- Имате шансу. Узмите нашу вјеру.

Сви су ћутали.

- Још једном вам кажем – пријетио је.

Из гомиле се издвоји старији човјек.

- Да ли се у тој вашој вјери умире? – упита.

- У свакој се умире - признаде усташа.

- Ако је тако, онда нећу да прљам образ - чича се врати у гомилу.

*Божо Раковић**

ДОВОЉНО КОНОПАЦА И КУРШУМА ЗА СРБЕ

Рођен сам 1927. године у Подлугу. Мој отац је имао деветоро дјеце, двије кћерке и седам синова. Отац је био земљорадник и сплавар на ријеци Сани, у вријеме када је она била пловна. У Санском Мосту сам завршио основну школу и три разреда гимназије. Као дијете слушао сам приче старих људи о Првом свјетском рату и Војсци Краљевине Југославије. Био сам опчињен тим причама.

У априлу 1941. године, након слома Краљевине Југославије, усташе у Санском Мосту су формирале свој табор, а по селима некакве ројеве. Лично сам познавао неколико усташа: Луку Миниго, Химзу Решића, Гргу Маричића, Виктора Туњића... Усташе су, како сам касније сазнао, у Санском Мосту тајно дјеловале много година раније.

Када је Краљевина доживјела слом, ја сам одлазио у град и продавао млијеко. Једног дана један усташа ме је питао како се зovem. Када сам му одговорио, он ми је рекао : „Сиктер!“

Шестог маја многе српске фамилије су славиле Ђурђевдан. Усташе су кренуле да им покваре славље. Након хапшења и убистава неколико сељака, Срби су организовали самоодбрану. Ми, у Подлугу, нисмо знали шта се догађа. Сјећам се да су тада похапсили скоро све Подлужане и затворили их. Међу њима је био и мој отац. Пронијела се била вијест да ће их стријељати, уколико неко од Нијемаца буде убијен или рањен. Дошли су Италијани. Рекли су да је Сански Мост њихова окупациона зона. Подлужане су пустили. Лакнуло нам је, али су зато стријељали, а потом објесили 27 мирних сељака из Томине и неких других мјеста. Својим очима сам их видио. Био је то ужасан приказ.

Задесио сам се у Санском Мосту 28. маја 1941. године и слушао говор Виктора Гутића. Посебно су ми застрашиујуће дјеловале његове ријечи да они, усташе, имају довољно конопаца и куршума за Србе.

* Божо Раковић, дипл. политолог, Бијељина

Химзо Решић је толико аплаудирао да се уморио. Када су дошли Италијани, настао је релативан мир. Усташе су одузимале имовину од Јевреја и Срба. Сјећам се, наши Подлужани су морали ићи сваки дан на присилни рад. Нисмо имали никакве информације о томе шта се догађа у околним селима, а посебно у Подгрмечу.

Пред нашом кућом био велики бор, а под њим бунар. Под бором је био велики хлад. Многи Подлужани су ту долазили и разговарали. Пронио се глас да усташе из Трнаве хапсе људе у засеоку Брлог. Предводио их је неки Хусеин Бешвић. Купили су све мушкарце старије од 15 година. Људи су под нашим бором разговарали о томе шта да чине. Једни су били да се подигне устанак и пружи отпор усташама. Други, старији, били су против. Сматрали су да ће усташе за одмазду побити све. Сељаци су одустали од пружања отпора. Мој отац је говорио да му није жао што ће погинути, него што не зна како ће се све ово завршити, а имао је деветоро мале дјеце.

Отац је слутио најгоре. Обукао је стару одјећу и пред нашом кућом сачекао усташе. И мене је усташа повукао за руку да идем с њима. Мајка је успјела да га намоли да ме пусти. Од Војина Чучка, који је успио да побјегне, сазнали смо да су усташе тукле све немилосрдније како су се приближавали граду. Тукли су их немилице. Мили Радујку је позлило од батина. Оставили су га у неком дворишту. Он је, чим је дошао себи, побјегао. Латиф Хасић је долазио да га тражи, али га није нашао. Усташе су побиле све таоце из Подлуга. Село је било завијено у црно. Настала је кукњава и плач.

Усташама као да није било доста крви. Долазили су и послије тражећи оне који су успјели да се сакрију. Највише смо се плашили усташа и Побријежја. Ускоро су се појавили неки Хрвати, тобоже наши заштитници. Они су тражили од нас да се прекрстимо и пређемо у њихову вјеру. Ми смо то учинили како бисмо сачували главе.

Ускоро смо сазнали да је у Подгрмечу подигнут устанак. Хтјели смо да се иселимо на слободну територију. Успјело нам је то у зиму 1942. године. Под окриљем мрака све породице су пребјегле у Копривну. У прољеће 1942. године услиједила је усташка офанзива из Приједора и Санског Моста. Ми смо били принуђени да одступимо према Подгрмечу. Моја породица се смјестила у селу Скуцани Вакуф, код оца мог школског друга Душка Богдановића.

Упркос великом броју пострадалих, из Подлуга су у антифашистичкој борби учествовала 53 мјештанина. Њих 14 дало је живот за слободу.

*Миленко Башић**

ЗЛОЧИН НА ШУШЊАРУ ЗВАЛИ СМО ПОКОЉ

У то вријеме у Санском Мосту главну ријеч водили су начелник котара, Химзо Решић, дипломирани правник и полицијски службеник, Ивица Симеон, иначе зет адвоката Церјана, Осман Чехајић, гостионичар Лука Миниго, судија Ибрахим Ибрахимпашић, адвокат Јосип Церјан, пружни радник Јандре Сарих ... Многи од њих постали су чланови усташке организације још прије рата.

Крајем јула 1941. године почела су масовна хапшења санских Срба који су потом одвођени у просторије школе. Усташе су ухапсиле и мог оца. Мајка, која је била енергична жена, одјурила је код Ивице Симеона, преклињући га да да избави оца. Оца су из магацина пребацили у општинске просторије. Он се потом разболио и убрзо је умро. Причао нам је да је својим очима видио како је Ивица Симеон убио инжењера Црногорца Љумовића и неког Недимовића из Бањалуке. Тукао их је до бесвијести. Они су ригали крв и повраћали дијелове изнутрице.

Гледао сам како ноћу усташе одводе колоне свезаних затвореника према Шушњару. Топот њихових корака одзвањао је сабласно. Руке су им биле свезане, а да не би јаукали, стављали су им траву у уста. Ко би је испустио ударали су га немиле кундацима пушака. Истовремено из околних села доводили су нове таоце међу којим је било жена и дјеце. Одводили су их у магацин. Убијали су их и бацали у рупе из којих је вађен шљунак.

Ми смо тај злочин на Шушњару звали ПОКОЉ.

* Миленко Башић, професор, Београд

*Перо Вукић**

СВАКО ЗЛО НЕКО ПРЕЖИВИ ДА БИ ИСПРИЧАО ИСТИНУ

Усташе су покупиле све одрасле мушкарце из Подлуга. Ја сам тада имао шеснаест година и хтио сам да се прикључим колони. Мајка ми није дала. Послала ме је у кућу и наредила да се ником не јављам. Она је отишла у град да сазна шта ће се догодити са ухапшеним. Дјеца, која су се играла у нашем дворишту, нису примијетила нову патролу усташа која је кренула да похвата оне који су успјели да се сакрију. Тек када су кољачи ступили у двориште, брат се искрао и одјурio да обавијести мајку. Један од усташа отворио је моју собу гдје сам се крио и читао неку неку пјесмарицу. Он ме истјерао у двориште и наредио да клекнем. Убрзо је стигла моја мајка. Када је видјела мене како клечим, пала је пред усташе и почела да их моли да ме пусте.

»Он је још дијете«, говорила је.

Један од усташа упитао ју је да ли има новца. Она је рекла да има нешто. Неколико дана прије тога продали смо теле. Усташа је ушао за њом у кућу. Узео је сав новац и очев сат. Приликом одласка наредили су нам да не смијемо никуд ићи од куће.

Послије неколико дана мајка ми је предложила да се пребацим у Дабар, код ујака, на сигурно мјесто и ја сам успио да 19. септембра 1941. године пређем на слободну територију.

Од Војина Чучка, који је успио да побјегне из колоне свезаних Срба, сазнао сам како су усташе мучиле затворенике. Напримјер: питали би старог дједа кога има међу таоцима. Он би им рекао. Онда би они њему дали штап и наредили да их туче. Он, наравно, није хтио. Онда су они наређивали његовим рођацима да туку њега. Они нису хтјели, онда су они тукли све до изнемоглости.

Војин је био међу посљедњим у колони која је одведена на покољ. Успио се одријешити, и када су били близу ријеке Сане, скочио је у воду. Кољачи су пуцали за њим, али им је он успио побјећи. Потврдило се оно правило да свако зло неко преживи како би могао послије свједочити о њему. Наши Подлужани убијани су код старе пијаце, а егзекутори су биле усташе, комшије из Трнаве.

* Перо Вукић, пуковник у пензији, публициста, Београд

Иначе, за прекрштавање православних Срба у католике у Подлугу је био задужен Јуре Бановић. Он је одмах после окупације дошао нашој кући и рекао мојој мајци како ће сви Срби, посебно добровољачке фамилије из Првог свјетског рата, бити протјеране, а имања ће бити отета. Моја мајка га је упитала шта да чини. Он јој је предложио да пређе у католичку вјеру.

»Даћу вам молитвеник и ви научите неколико молитви, а онда ћете отићи код нашег попа и прекрстити се.«

Ја сам ето тако 23 дана био католик.

Славко Ачић*

ОТАЦ ЈЕ ЗАПЛАКАО

Мој отац је био ухапшен међу првима. Ја сам носио храну у затвор. Уочи Илиндана усташе су нам рекле да више не доносимо храну. Моја мајка је, када сам се вратио са пуним завежљајем, закукала.

»Готово је. Побихе их«, говорила је.

Пред зору, на Илиндан, зачуо се бат корака. Изашли смо на улицу. Колоне свезаних усташе се тјерале према Шушњару. Мој отац ме угледао. Био је свезан. Видио сам сузе у његовим очима. Наш комшија који је био у колони с мојим оцем, када је угледао своју жену како стоји пред радњом, повикао је:

»Збогом Мико, збогом дико

Ја те више никад видјет нећу.«

Усташа га је ударио кундаком. Он је пао. Остали затвореници су га вукли између себе. Непрегледне колоне су се смјењивале, а на Шушњару су одјекивали пуцњи помијешни с јауцима. Наше мајке су запалиле свијеће и почеле да плачу. Знале су шта се догађа на Шушњару.

Неколико дана послје неки Муслимани су стављали мртве на шпрајц од кола и возали их по граду. Звали су наше жене и питали их треба ли им дробова или дрва.

* Славко Ачић, Сански Мост

*Душан Ачић**

ИЗ ШУШЊАРА ЈЕ ДУГО ТЕКЛА КРВ

Све до, отприлике, 1947. године из масовних гробница на Шушњару текла је црвена течност. Ми смо чували краве и оне су зазирале од те течности. Окретале су главе и рикале. Било их је страшно слушати. Наиме, на Шушњару се налази иловача. Она је непропусна и задржавала је крв убијених.

* Душан Ачић, Сански Мост

*Ђуро Веселиновић**

ОНИ СУ ПОГАЗИЛИ РИЈЕЧ

Тада сам имао 15 година. Код Љубана Веселиновића учио сам опанчарски занат.

Одмах после окупације ћирилични натписи на продавницама и установама замијењени су латиничним. Неке од наших комшија, Муслимани и Хрвати, ставили су усташке ознаке и почели се шепурити улицама. После организоване самоодбране сељака Кијева, Трамошње, Томине и других села, која је услиједила након усташких злочина, наше село Подлуг стављено је под јаку контролу. Седмог маја 1941. године усташка власт је наредила нашим људима да се сви мушкарци од 16 година па надаље морају јавити у град. Уколико то не учине биће убијени. У град је отишло око 120 Подлужана. Усташе су их затвориле, а за чувара ставили смећара, усташу Омерицу. Долазак италијанских војника спасио их је од сигурне смрти. Пуштени су кућама, али су зато страдали мирни сељаци из Томине.

Од тада моје село Подлуг било је под сталним надзором усташа из Трнавe и Побријежја. Њихови сељаци стајали су на раскрсницама. Држали су сјекире и контролисали су нас.

Крајем јула, када су почела масовна хапшења и одвођења у затвор, угледни мајстор, опанчар Љубан Веселиновић, обратио се Ибрахиму Јакупивићу из Побријежја за помоћ. Овај је одбио и није хтио да разговара. Онда се он обратио Махи Камберу. Овај је дошао у село и рекао да нам неће коса фалити са главе.

На Огњену Марију, неко нам је дојавио да ноћу будемо будни. И заиста руља усташа нагрнула је из Побријежја. Предводио их је Ислам Камбер. Кад су се приближили нашим кућама неко их је упитао: »Куда људи? Ме не спавамо.« Ислам Камбер је дрекнуо: »Шта куда?! Нпријед. Кољите и палите!«

Кад је то изговорио жене, дјеца, људи, нагрнули су из кућа и почели да бјеже. Ја сам побјегао према центру села. Пробудио сам

* Ђуро Веселиновић, носилац партизанске споменице од 1941. Обреновац

једног домаћина и завапио: »Бјежите! Поклаше нас Турци!« Он се збунио. Почео је да пита: какви Турци, али када је зачуо пуцњаву, схватио је о чему се ради. Ту смо ноћ провели сакривени у разним скровиштима.

31. јула завладао је мук. Дошао је Махо Камбер и рекао нам да пожањемо његову зоб. Он нам гарантује часном ријечју да нам се ништа неће десити.

Сељци су га послушали и отишли на њиву. У том су дошла два јахача – усташе и питали да ли су сви на броју. Када су им то потврдили, отишли су. Сутрадан, првог августа дошли су неки Муслимани да извиде ситуацију, Жене су им донијеле храну, Љубан их је даровао опанцима. И они су нам гарантовали часном ријечју да нам се ништа неће десити. Чинили су то док су ждерали храну коју су им припремиле наше жене.

Поподне, у село је стигао Ариф Јакуповић и рекао да свака кућа истакне бијелу заставу. Ко то учини неће му се ништа десити. И он је гарантовао својом часном ријечју. За пола часа на свакој кући у Подлугу вијорила се бијела застава.

Сутрадан, другог августа селом се пронио глас да усташе надиру из Трнаве, Купе све живо и одводе у град. Из Побријежја је, такође, кренула група усташа. Предводио их је неки Бућан. Дошли су код куће Љубана Веселиновић и ту похапсили све које су нашли. Заробљене сељаке отјерали су према центру села. Неко је предложио да се пружи отпор. Но, многи су били против. Мислили су да им усташе неће ништа. Одвели су и све побили. Сљедећег дана усташе из Побријежја примијетиле су да у селу има још људи. Дошли су и похапсили их, а потом одвели према Магарицама гдје су их побили. Једно мало село за неколико дана остало је без више од 140 мушких глава. Ужас!

*Зора Мајкић**

УБИЛИ СУ МИ ДВА БРАТА

Мој брат Никола служио је војску када је пала Краљевина Југославија. Рат га је затекао на граници. Кријући се од усташа и Нијемаца, послије дужег времена, успио је да дође кући. Није се честито ни одморио, а на наша врата закуцао је усташа из Сасине. Наредио је Николи, Ники како смо га звали, да дође сутрадан на прислини рад. Он је заједно са осталим сељацима отишао. Радили су пет дана, а онда нам стиже глас да су их затворили. Мајка је отишла да види шта се догодило. Однијела му је нешто хране и одјеће да се пресвуче. Усташе су је отјерале. Она се вратила сва успахирана. Рекла је да је видјела ужасан приказ - гомилу лешева сељака из околних српских села. Плакала је и кукала. Но, друго зло је одмах стигло у нашу кућу. Дошле су усташе и наредиле да млађи брат Мирко, који је био ученик санске гимназије, крене са њима. Имао је само 16 година. Мајка је преклињала усташе да га не воде. Бацала им се пред ноге, молила, плакала... Узлауд.

Сјећам се, тада су долазили неки људи из хрватских и муслиманских села, наговарали су наше људе да иду у град и предају се новој власти. Тобоже, она им неће ништа. Неки су насјели, па су отишли сами. Ко је отишао, више се није вратио.

Неколико дана пред Илиндан, а посебно на тај дан, из правца Шушњара чула се страшна пуцњава. Моја мајка је јаукала:

- Оно пуцају у Мирка и Николу.

Пуцњава није престајала. Ми смо побјегли у неке кукурузе и ту дрхтали. Католици, жене, дјеца и људи, из Шкрљевите ишли су према својој цркви. Били су свечано одјевени. Пјевали су и веселили се. Ужас! Послије покоља отишли смо на Шушњар. Тамо су биле гомиле лешева.

Мој покојни муж, Томо Мајкић, тада је био дијете, често је знао испричати како је његова фамилија жела зоб у некој долини. Одједном

* Зора Мајкић, рођ. Груловић, Нови Сад

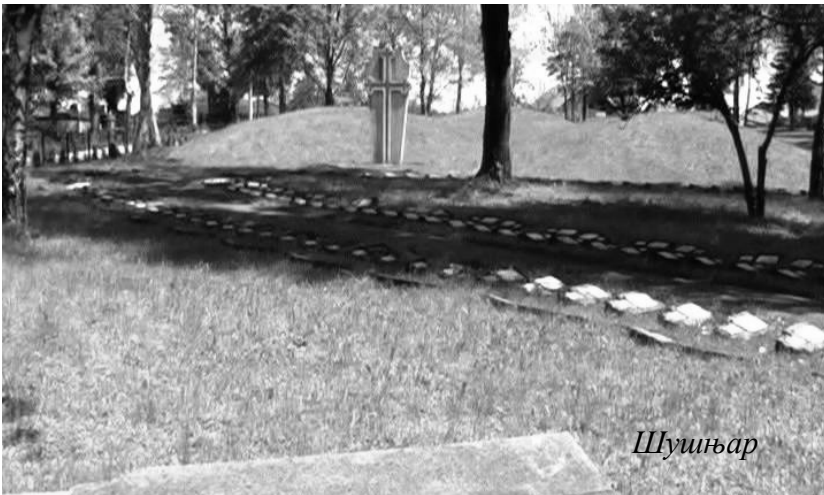
су се на путу изнад долине појавиле усташе. Водиле су неког свезаног старца из Трамошње. Један од њих показао је прстом на Тому.

- Мали, дођи овамо.

Његова мајака је почела да преклиње усташу:

- Немојте га водити. Он је још дијете!

Њени вапаји били су узалудни. Усташе се свезале Тому са старцем из Трамошње и отјерали их према граду. Одједном, негдје на пола пута, зачула се пуцњава. Усташе су се узнемириле. Томо је замолио једног да га одведе да се препаше. Наиме, њему се од страха врши велика нужда. Усташа је рекао да не може. Онда му је Томо понудио паре. Случајно их је имао код себе. Усташа је пристао. Томо се одмах дао у бијег. Усташе су запуцале. Он је успио побјећи и тако се спасио сигурне смрти. Отишао је у Трамошњу, на слободну територију.

Шушњар

P R E P I S

ORUŽNIČKA POSTAJA SANSKI MOST
Br. 344/taj.8.kolovoz 42 /VIII.

Prijedlog za odpremanje niže navedenih nepoćudnih i za javnu sigurnost opasnih osoba u sabirne i radne logore.

Uvod kao i kod predhodni spiskova.izostavljeno.

1. Ana Mutakovac,grko istoč.gradska primolja za koju postoji temeljita sumnja da je imala tajne veze sa partizanima.
2. Ana Rušnjak, grko istočne vjere, za koju takođe postoji temeljna sumnja da je održavala tajne veze sa partiz.i tajno ih potpomagala.
3. Desa Kragulj, grko istoč.vjere,
4. Persa Brajić, udova pok, Jove, grko istoč. vjere
5. Kristina Petković, žena pok,Milana, grko istoč. Vjere
6. Stevan Purkić, iz Zdene,grko istočnjak,
7. Mile Todorović iz Zdene grko isočne vjere
8. Jela Novaković,žena Dušanova, sa obit,er,joj se muž Nalazi u parti
9. Goja Gvozden,kći pok,Ostoje
10. Nada Gvozden,kći pok.Pere,
11. Petar Kantar,
12. Lazo Živković,
13. Ante Marijan,iz Šehovaca,rimokatolik,drži se sao osobama simpatizerima komunista te se je isti u mjesecu lipnju,trk.godine prilikom zauzimanja grada Prijedora,od strane njemački snaga pred Matom Čovj[s]nićem iz S.Rijeke izrazijo sa Riječima „nije ustina da su nijemci povratili Prijedor od partizana,nije ih nitko_____ iz Prijedora istjerati
14. Marta Vasić,žena pok.Milana,
15. Mica Vasić,kći pok,Milana
16. Muharem Mujić,trgovac
17. Ibro Karabeg,trgovac,
18. Bećo Alagić,sin Muharemov,iz S.Mosta,drži se sa komunistom Muhamedom Kadićem i Hamom Čehaićem,prije nego su isti obitelji na stran partizana,te je isti sumljiv da simpatiše i podpomaže komuniste.
18. Prgomolja Stana,žena pok.Laze,
19. Prgomolja Persa,kći pok.Laze,

20. Prgomolja Ruža, kći pok.Laze,
 21. Opalić Mara, kći pok.Nikole
 22. Prošić Saveta, žena pok.Pere, jer joj se sin zdravko nalazi u partiz
 23. Tontić Radmila, žena pok.Steve,
 24. Branko Miljević, pekar
 25. Marko Brajić, trgovac, jer je isti podpomogao partizane, potajno što se vidi iz pronađenog pisma koje je pronađeno u selu Miljevci prilikom pretresa jedne kuće iz koje se vidi da im je poslao 1/2 lit joda i još neki potrebština. Zbog ovog isti Brajić bio je uhićen i predat sudu a kasnije pušten.
 26. Grbić Persa,
 27. Grbić Mara,
- Podastirem prednje izvješće na daljnju odluku, jer bi svaki daljnju opstanak imenovanih osoba u mjestu bio štetan za obći Hrvats interes i interese naših saveznika.

Zapovjednik postaje, narednik
Duraković

P R E P I S 151-19/29

ORUŽNIČKA POSTAJA SANSKI MOST
Br. 832 od 30 lipnja 1942

Predlog za upućivanje u koncentracioni logor nepoćudnih i opasnih osoba

KOTARSKOJ OBLASTI SANSKI MOST

Temeljem zakonske odredbe odštampane u narodnim novinama br.188, od 26 studenog 1941 godine, o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore, predlažem naslovu niže navedene osobe da se uhite, i sprovedu u sabirne i radne logore i to:

1. Ante Marijan, sin pokojnog Frane iz S. Šehovaca,
2. Vojko Marčeta, umirovljenji lugar u penziji iz Slatine,
3. Mile Topić iz Lušci Palanke,
4. Desa Radić, žena Novakova,
5. Marija Mrđa, žena pok. Slobodana,
6. Milka Vasić, kći pok. Milana.
7. Mara Todić, kći Dušanova,
8. Lucija Ljevar, žena pok. Vase,
9. Mile Todorović iz Zdene,
10. Stevan Purkić iz Zdene,
11. Nikola Marjanović iz Zdene,
12. Persa Prgomolja, žena pok. Laze,
13. Ana Miljakovac, žena pok. Laze,
14. Mika Radović, žena pok. Lazara,
15. Persa Brajić, žena pok. Jovure,
16. Kristina Petković, žena pok. Milana,
17. Kantar Petar,
18. Čorokalo Mirko, sin Draganov iz Podluga,
19. Dušan Todić,
20. Nikola Radić iz Zdene,
21. Svetko Kragulj iz Kruhara,
22. Veso Majkić,
23. Lazar Živković, limar,
24. Bilajbegović Muhamed, sin Ahmetov,
25. Smilja Sakradžija, žena pok. Mile,
26. Prošić Saveta, žena pok. Pere,

Sve navedene osobe, nepoćudne su i pogibljene za javni red i sigurnost koje su ugrožavali i ugrožavaju mir i spokojstvo Hrvatskog življa i tekovine oslobodilačke borbe Hrvatskog Ustaškog pokreta, koji su ranije podpomagali i podpomažu komunističko partizanske zločine na neupadan način što se je najbolje dalo zaključiti njihovo raspoloženje dne 26 lipnja/VI/1942 godine uoči večeri kada su komunisti napali na grad Sanski Most, zatim njihovo neraspoloženje, dne 27 lipnja 1942 godine posle poraza komunista od strane naše vojske u noću dne 27 lipnja 1942.

Svaki daljni ostanak u Sanskom Mostu imenovanih osoba bilo štetno ili pogubljen za interese i probitke hrvatskog naroda, pa molim naslov da se po ovom predlogu donese najžurnije odluka radi uklanjanja istih iz mjesta Sanskog Mosta u sabirne logore.

Zapovjednik postaje, nadporučnik
Duraković s.r.

151-17/29

ORUŽNIČKA POSTAJA U SANSKOM MOSTU

Br.340/taj. 7 kolovoz 1942 g.

Predlog za odpremu u sabirni logor porodica iz kojih osobe nalaze u partizanima, i to:

Temeljom Zakonske odredbe odštampane narodnim novinama br.188 od 28 studeni 1941 godine o upućivanju nepoćudnih pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore, predlažem da se niže navedenih obitelji iz mjesta Sanskog Mosta kao vrlo opasne za javni red i sigurnost, probitka Hrvatskog naroda i tekovina ustaškog oslobodilačkog pokreta, otpreme u sabirne i radne logore, i to:

1. Bilajbegović Ahmet, sa obitelji, jer mu se sin Hazim nalazi u partiz.
2. Novak Radić, jer mu se žena i sin Zdravko nal. U partiz.
3. Lucija Ljevar, sa obitelji, jer joj se sin Mladen i kći Jela nal. U partiz.
4. Marija Đumić, jer joj se kćerka gospova nalazi u partizanima,
5. Dušan Todić, jer mu se sinovi Ratko i Slavko nalaze u partizanim.
6. Rade Dobrijević, jer mu se žena Gospova sa 2 djece na strani parti
7. Marija Mijatović, gostioničarka jer joj se kći Stojanka nalazi kod
8. Radović Milka, pošto joj se sin Milan nalazi u partizanim,
9. Stanisavljević Smilja, sa obit. jer joj se sin Jovo nal. kod part
10. Nikola Radić, sa obit. jer mu se sin Nikola nalazi u partizanim,
11. Vranković Sava sa obit. jer joj se sinovi Branko i Slavko nal. u pa
12. Đelić Vlado, obitelj, pošto se isti nalazi u partizanim
13. Opalić Sofija, obitelj, pošto joj se kćerka Jovanka nalazi u partiza
14. Delić Ivku, jer joj se muž Vlado nalazi u Partizanim,
15. Ljubanić Srđan, obitelj jer joj se sin Dušan nalazi u partizanim,
16. Milka Adamović, obitelj, jer joj se sin Branko nalazi u partizanim,
17. Stana Ubiparip, sa obitelji, jer joj se sin Zdravko nalazi u partiza
18. Milica Sribljanin, rođ. Kovačević, jer joj se muž Pero nal. u prat.
19. Darinka Todorović, majku Đuju Marjanović, sa obitelji jer se darinka sa djecom nalazi na strani partizana.

Molim da se donese odluka da se navedene obitelji odpreme u sabirne i radne logore jer su svaki njihov daljni opstanak u mjestu bio štetan za opće

interese hrvatskog naroda, osim iznijetog nije isključeno da sve navedene obitelji nisu podpomagale partizane i sa njima stajale u vezi tajno.

Prednji popis navedenih obitelji dostavljam s molbom na daljnu odluku

Zapovjednik postaje, narednik
Duraković s.r.

*Ovaj dopis zaveden je u Kotarskom predsjedništvu
Sanski Most pod. br. I br. taj. 507/42 od 8.VIII. 1942 godine.*

З А К Љ У Ч Ц И
Првог округлог стола „ШУШЊАР 1941.”,
одржаног 1. августа 2008. године у Оштрој Луци

На округлом столу „Шушњар 1941.”, који су 1. августа 2008. године у Оштрој Луци организовали општина Оштра Лука и Удружење расељених Сањана „Санска огњишта” са сједиштем у Бањој Луци, а у чијем раду је учествовало око 40 историчара, друштвених и научних радника, истакнутих бораца НОР-а, преживјелих страдалника, књижевника, новинара и других, и на коме је поднесено више од 20 саопштења и сјећања свједока и преживјелих страдалника – уз констатацију да је Шушњар једно од највећих стратишта у Другом свјетском рату на подручју бивше Југославије, на којима је, под окриљем и у сарадњи са фашистичким освајачима, усташка творевина Независна Држава Хрватска, подржавана и потпомагана Католичком црквом, извршила геноцид над православним Србима и Јеврејима, над немоћним старцима, женама и дјецом, само зато што припадају другој вјери и другој нацији – једногласно су усвојени следећи

з а к љ у ч ц и :

1. Објавити зборник саопштења и дискусију са закључцима са Округлог стола „Шушњар 1941.” на српском и енглеском језику.
2. Сваке друге године одржавати округли сто о Шушњару, да би се прикупило што више историографске и документарне грађе и сјећања живих свједока злочина геноцида, како би истина о њему продрла у свијет.
3. Формирати научно-стручни одбор, односно комисију за проучавање геноцида и холокауста у Санском Мосту, те за одржавање округлих столова и сличних скупова о Шушњару.
4. Наставити истраживања о злочину и геноциду на Шушњару и другим стратиштима у Санском Мосту.
5. Радити на очувању стратишта Шушњар као спомен-обилежја гдје су страдали невини само зато што су припадали другој нацији и другој вјери, Срби и Јевреји, а не као универзалног антифашистичког спомен-обилежја.

6. Предузети конкретне активности да одговарајући органи Босне и Херцеговине и Федерације БиХ дефинишу стратиште Шушњар (као и остала стратишта) онако какво оно заиста јесте, а то значи страдалиште невиних Срба и Јевреја, те тражити да се оно одржава као и сва остала спомен-обилежја. Такође, на обалама Сане и Уне треба одговарајућим споменицима обилежити сва она мјеста на којима су звјерски мучени, убијани и у воду бацани Срби, Јевреји и Роми, како би се чувала успомена на невино страдале од усташко-фашистичког терора.
7. Пошто су на Шушњару страдали припадници само два народа: српског и јеврејског, захтијевати да се поред крста постави и јеврејско обилежје – Давидова звијезда, а никакви други симболи, нарочито не они који би имали било какво идеолошко обилежје или обилежје својствено другим нацијама и религијама.
8. Формирати Музеј за документацију злочина на Шушњару (или, на почетку, музејску збирку у оквиру неке друге институције), гдје би се прикупљали, чували и јавности презентовали документи о злочину и страдању, аудио и филмски забиљежена сјећања свједока и преживјелих, књиге о Шушњару и остали експонати.
9. У оквиру једне од библиотека у Оштрој Луци или у Бањој Луци формирати библиотеку Шушњар.
10. Непотпуни списак жртава из пописа 1964. године који је изложен на Округлом столу штампаће се као посебан сепарат и ставиће се на одговарајући сајт, а затим ће се приступити провјери, исправци и његовој допуни. Овај посао треба отпочети што прије, како би се дошло до приближно тачног броја страдалих Срба и Јевреја.
11. Покренути иницијативу да се, ангажовањем одговарајућих институција и организација и формирањем посебних одбора и комисија, сачине спискови страдалих с подручја санске општине у свим ратовима вођеним у XX вијеку (Први и Други свјетски рат, Отаџбински рат 1992-1995...), те да се ти спискови на одговарајући начин публикују.
12. Прикупити и именом и презименом забиљежити све починиоце злочина који су, у име Независне Државе Хрватске, на санском подручју, као и у осталим крајевима, звјерски убијали Србе, Јевреје и Роме. Овај посао обавити што прије, док још има живих свједока.
13. Посветити пажњу одржавању гробља на Шушњару и других стратишта на подручју бивше општине, односно среза Сански Мост.

14. Подстицати писање и објављивање научних, историографских, публицистичких и књижевних дјела о Шушњару и другим стратиштима.
15. Размотрити могућност и, ако за то постоје услови, приступити изградњи мањег вјерског објекта (капеле) у коме би се могли обављати вјерски обреди (православни и јеврејски) у спомен на жртве Шушњара. У том погледу изражава се велика захвалност господину Милораду Јањетовићу, који је на Округлом столу „Шушњар 1941.“ изразио спремност да за градњу тог објекта донира 10.000 евра.
16. Подстицати медије да што више и објективно информишу и свједоче о великом злочину геноцида на Шушњару 1941. године и о настојањима да се очува успомена на невинне жртве.
17. Успоставити сарадњу с установама које брину о заштити других спомен-обилежја која чувају успомене на невинне жртве српског, јеврејског и ромског народа, као што су Доња Градина, Шумарице код Крагујевца, Музеј жртава геноцида Београд, Јад Вашем Јерусалим, Удружење „Јасеновац-Доња Градина” Бања Лука, Међународна комисија за утврђивање истине о Јасеновцу, те друге институције и удружења која имају исте или сличне програме.
18. Радити на покретању истраживања злочина геноцида, холокауста и егзодуса Срба и Јевреја на овом подручју у ратовима током 20. вијека.
19. Препоручује се организаторима овог округлог стола – Општини Оштра Лука и Удружењу расељених Сањана „Санска огњишта” – да код одговарајућих органа и институција благовремено иницирају да се 2011. године, у оквиру обилежавања седам деценија од почетка страдања Срба, Јевреја и Рома у Другом свјетском рату, централни парастос невиним жртвама у Републици Српској одржи на Спомен-подручју Шушњар.
20. Представници Организационог одбора ће са закључцима овог Округлог стола упознати одговарајуће институције и личности Републике Српске.

Проф. др Владимир Лукић

ЉУДСКА И МОРАЛНА ОБАВЕЗА

Када су ми пред овај округли сто стигла прва три, четири реферата и када сам их прочитао, сам себи сам казао да ако само још два буду овако квалитетна, онда је округли сто сигурно успио. А стигло их је још много, све бољи од бољег. Морам још нешто рећи: једно вече сам прочитао два реферата и трећи нисам могао читати, јер нема човјек снаге да тако потресне текстове чита један за другим.

Сви добро знамо да од нас не почиње свијет, да нисмо првоборци који почињу са утврђивањем истине о покољу на Шушњару, али је истина да је на томе до сада мало учињено и ми морамо наставити са истраживањем, како бисмо постигли оно што претходне генерације нису урадиле, а нису ни могле. Спомен-обилежје на Шушњару направљено је онако како је направљено, да се прави данас било би другачије.

Господину Бокану дугујемо једно велико хвала, јер је писао у времену када није било баш лако писати о Шушњару. Зашто је то тако било? Па ја сам о херцеговачким јамама, у којима је завршавао недужни српски народ, више чуо од Херцеговаца из средње школе у Сарајеву, него што сам чуо из све историје коју сам учио, а и они од мене чули су за Шушњар. Тако је било. Али, да се ми не окрећемо назад... Када смо почели дискутовати о томе да треба да организујемо округли сто о покољу на Шушњару, наишли смо на многе који су говорили да то не треба чинити. Боје се људи. А наш народ каже: ако се бојиш, немој се хватати у коло. Има довољно оних који се не боје, који знају шта треба да кажу, који знају шта им је дужност да кажу. Мало прије ми је један човјек рекао: „Када сам ово написао, ја сам један велики терет који носим скинуо, а чини ми се да то нико неби забиљежио као ја и да је ово моје свједочење веома важно.“

Организациони одбор, општина Оштра Лука и Удружење расељених Сањана „Санска огњишта“, заједно са свим овим људима које видите, учинили су све да је овај округли сто буде организован онако како треба. Због тога молим писце реферата који то нису учинили да

доставе реферате, такође молим да доставите документе које имате а који су битни. Добили смо већ три веома значајна документа и њих ћете моћи видјети у зборнику с овог округлог стола, који ће, поново наглашавам, бити објављен на српском и енглеском језику.

Молио бих вас да имате у виду да нам предстоји још доста значајних радова у вези са Шушњарем. На примјер, нама сваке године, вјероватно зато да би се мање људи окупљало на Шушњару на дан када одајемо пошту невиним жртвама, власт у Санском Мосту тражи одобрење за скуп и питају јесмо ли пријавили полицији окупљање. Шушњар не треба никоме пријављивати. Он је пријављен на Илиндан 1941. године и ко то каже да родбина и пријатељи не смију доћи на гробље?! Мислим да се сви слажете да таквим гробним мјестима као што су Доња Градина, Јасеновац, Шушњар и друга не треба најављивати комеморативне скупове.

Јесенас када смо дошли да сређујемо спомен-гробље на Шушњару, у Санском Мосту дочекали су нас на нож. Мислили су да ћемо их ми провоцирати. Међутим, кад су видјели да смо ми де факто средили гробље, ево их прије седам дана да се и они тобоже укључе: њихово комунално предузеће је само покосило траву. Нису се обазирали на то што тамо нема једног дијела ограде и што је неко почупао 40 чемпреса посађених дуж ограде.

Још једном вас молим да сву документацију, односно историографску грађу о злочину, којом располажете или до које можете доћи, оригиналну или копирану, доставите општини Оштра Лука, Удружењу расељених Сањана или некоме од организатора овог округлог стола који ће ту документацију сачувати. Зато сам захвалан пуковнику Вукићу, Душку Богдановићу и другима који су ми послали значајан дио материјала који ће бити смјештен тамо где ће бити и очуван.

Припремајте се и за наредна окупљања, за наредне округле столове, мотивишите и друге да се у то укључе, говорите им да је то њихова људска и морална обавеза.

Још једном се захваљујем организаторима који су учинили све што је било у њиховој моћи. Потврда успјеха овог скупа видјеће се и из зборника штампаних саопштења и свједочења, а сви учесници добиће по један примјерак чим он буде објављен.

Свима још једном захваљујем на великом доприносу овом скупу и настојању да истина о страдању невиних жртва у усташкој Независној Држави Хрватској допре у јавност.

Дрена Курица

ЗАВРШНА РИЈЕЧ

Поштовани учесници округлог стола,

Прије него што закључим рад овог значајног скупа, желим да кажем још неколико реченица.

Неколико година ми смо покушавали, готово у истом овом саставу, да организујемо округли сто и није нам то успијевало. Ове годину, на задовољство свих нас, сматрам да смо успјели на најбољи начин да остваримо ову замисао. Надам се да ћемо прихватити закључак да сличне скупове одржавамо сваке треће или четврте године.

Желим да се захвалим господи Дуји Миланку и Милораду Јањетовићу што су помогли у одржавању спомен-обилежја Шушњар. Захваљујем се и свештенику Петру Миловцу и рабину Јосефу Атијасу, који су се помолили за душе звјерски уморених на Шушњару. Захваљујем и господину Ранку Павловићу који је дао допринос раду округлог стола. Захвалност дугујемо и господину Драгану Давидовићу који нам је помогао у медијској презентацији округлог стола. Не смијемо заборавити ни допринос новинара који јавности презентују оно о чему смо данас разговарали.

Овим је рад округлог стола завршен, у увјерењу да ћемо се и у наредном поериоду окупљати с истим циљем и у најбољим намјерама да будућим генерацијама оставимо истинито свједочење о страдању њихових предака.

